Alice K. Turner

A pokol története

GENERAL PRESS KIADÓ
ALAPÍTVA 1988-BAN

KÜLÖNLEGES KÖNYVEK SOROZAT
A mű eredeti címe
The History of Hell

Fordította SZIEBERTH ÁDÁM

Szerkesztette GRABNER MÁRIA

A borítótervet
GREGOR LÁSZLÓ
készítette

ISSN 1585-6860
ISBN 978 963 9648 64 7

Kiadja a GENERAL PRESS KIADÓ
1138 Budapest, Viza utca 9–11. fszt. 2.
Telefon: 359-1241, 270-9201 Fax: 359-2026

www.generalpress.hu
generalpress@generalpress.hu

Felelős kiadó LANTOS KÁLMÁNNÉ
Irodalmi vezető BESZE BARBARA
Művészeti vezető LANTOS KÁLMÁN
Felelős szerkesztő BARDI ERZSÉBET
Készült 22,5 nyomdai ív terjedelemben,
80 g-os 2,0 volumenizált Chamois Galerie Book papíron,
valamint 32 oldal színes melléklettel, 135g-os Claro Silk papíron.
Kiadói munkaszám 1439-07

Nyomdai előkészítés SCRIPTOR Kft.
Nyomta és kötötte a REÁLSZISZTÉMA DABASI NYOMDA Zrt.
Felelős vezető Berki István vezérigazgató

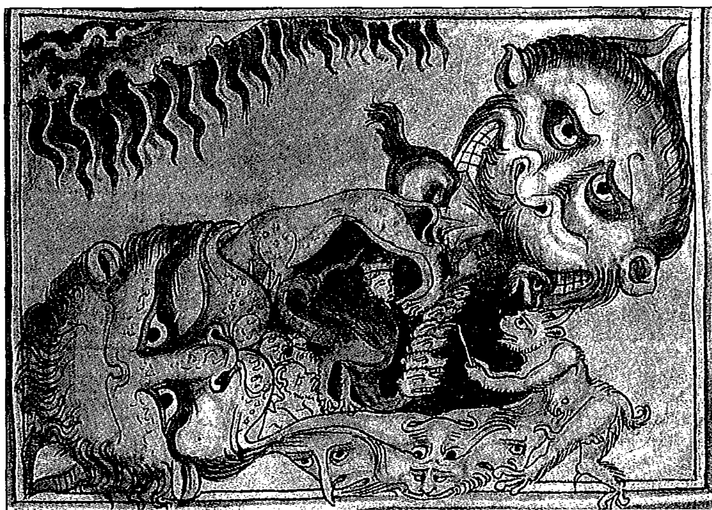
BEVEZETÉS

Az emberek a világ minden táján hisznek a halál utáni életben, azaz abban, hogy a tudattal bíró személyiség akkor is fennmarad, amikor a test már nem működik. Az antropológusok, a régészek, a szociológusok, az irodalom klasszikusai és az összehasonlító vallástörténészek egybehangzó véleménye szerint ez az állítás a földkerekség valamennyi ismert kultúrájára érvényes. Hiszünk tehát abban, hogy a lényünk egy része nem szűnik meg létezni, hanem valahol tovább él. Az egyszerű alaptétel mögött azonban kultúránként, vallásonként más-más halál utáni élet rejlik – bár a különbségek nem olyan nagyok, mint gondolnánk.

Hiszünk abban is, hogy a holtak befolyásolhatják az élők sorsát. Közbenjárhatnak értünk az isteneknél, vagy kísértetként megjelenhetnek előttünk. Az utóbbi történhet azért, hogy figyelmeztessenek vagy rábeszéljenek minket valamire, de lehet más, rejtélyes, „kísérteties" oka is. Ugyanakkor mi is alakíthatjuk a holtak sorsát, hiszen ha levetett testüket az előírt módon temetjük vagy égetjük el, azzal elősegíthetjük, hogy megfelelő bánásmódban részesüljenek a túlvilágon. Imáink, áldozathozatalunk, hanyagságunk egyaránt hatással van rájuk. Egyes kultúrák hitvilága szerint a holtak lelke új, eleven emberi vagy állati testbe költözik. Más kultúrák a ha-

lál utáni örök életben hisznek, amelynek színtere a holtak földje: a komor Ananka vagy a seól, a napfényes Tír na nÓg, a hősök hazájaként szolgáló Valhöll vagy egy különböző földrajzi régiókból összeálló túlvilági birodalom, mint az ókori Egyiptomban. Végül akadnak olyan kultúrák is, amelyek a test hús-vér részecskéinek fizikai feltámadását vallják.

A legtöbben – a logikát sutba vágva – egyszerre több nézetet is magunkévá teszünk a fentiek közül. Egy jó keresztény például még a mi elvilágiasodott korunkban is nyugodtan gondolhatja egyszerre a következőket: Arthur bácsikája ott fekszik a temetőben, ahol örök nyugalomra helyezték; a lelke az Úr kegyelméből valahol máshol „lakik", például fönt a mennyben; szelleme spiritiszta médium segítségével vagy revelatív erejű, profetikus álom útján megidézhető; az ítéletnapon testi valójában, ereje teljében föl fog támadni. Egy-két generációval ezelőtt még a nyugati kultúrkörben is sokan azt vallották, hogy egy személyt vagy egy bizonyos helyet kísértet látogat. Sőt még manapság is sokan hisznek

A pokol szája *című 13. századi francia apokalipszisből*

ilyesmikben, legalábbis félig-meddig. A régi időkben pedig, ha nem egyszerűen Arthur bácsiról, hanem, mondjuk, a legendás Artúr királyról volt szó, akkor a közhiedelem szerint eltemették, fönt lakott a mennyekben, kísértett, és számítani lehetett arra, hogy egy szép napon feltámad. Egyfajta könnyű álomban, amolyan „kelta félhomályban" várta, hogy szólítsa a végítélet harsonája.

Egy esetleges Szent Artúr esetében viszont más lett volna a helyzet. Az ő csontjának-bőrének maradványai áhítatos tisztelet tárgyát képezték volna. Az sem kizárt, hogy szó szerint darabokra szaggatták volna, mégpedig nem az ellenségei, hanem a hitbuzgó keresztények, és a porhüvelye részeit különböző szentélyekbe vitték volna, ahova sűrű sorokban rajzottak volna a betegek, a szükséget szenvedők. A széles körben elterjedt hiedelem szerint ugyanis az elhunyt szent ujja vagy akár a ruhája foszlánya is csodás gyógyulást idézhetett elő, vagy más módon segíthetett azon, aki megérintette.

Könyvünk a pokolról szól, ami a keresztény vallás szerint a léleknek, illetve a személyiség életben maradt részének egyik lehetséges úti célja a kettő közül. Megvan a maga pokla a többi nagy világvallásnak is, és ezek a poklok meglepően hasonlítanak a keresztény gyehennához. A hindu vallásban például több millió különböző pokol létezik, a buddhizmusban pedig hol nyolc, hol pedig több ezer van belőlük. Egyikben sem lakik azonban a lélek az idők végezetéig, és egyetlen más vallás sem emelte olyan fontos rangra a poklot, mint a kereszténység, ahol a kegyetlen kínzások meseszerű, föld alatti birodalmává lett. Ez a birodalom a legendák, a mítoszok, a vallásos hit sűrű ködébe burkolózik, és körüllengi még valami, amit távolságtartóan talán valamiféle kétes értékű pszichológiának nevezhetnénk.

Egyelőre azonban nem teológiai vagy pszichológiai kérdésekre keressük a választ, hanem „földrajzi" jellegűekre.

Milyennek gondoljuk a poklot? Hogyan alakult ki ez az elképzelés? És vajon hogyan változott az évszázadok során a pokol topográfiája? Az elkárhozott lelkek földje rendkívüli hatást gyakorolt az alkotó elmékre. A költők, képzőművészek mindig is erősen érdeklődtek a téma iránt, és számtalan igen érdekes feldolgozás született. A pokol teológiai értelemben negatív fogalom, az emberek többsége számára mégis valóságosabbnak tűnik, mint Tündérország, Atlantisz, a Valhöll vagy más, képzelet szülte helyek. Ez annak tudható be, hogy az alvilág föltérképezése rendkívül fontos szerephez jut a több évezredes hagyományban, és a pokolról bennünk élő képre az alkotó fantázia, az elemző érvelés, a diktatórikus dogmák, valamint az egyszerű és a komplex hitrendszerek egyaránt rányomták a bélyegüket. A képzelet történetében a pokol a legnagyobb szabású építmény, amelynek „főépítészei" olyan szellemóriások voltak, mint Homérosz, Vergilius, Platón, Szent Ágoston, Dante, Bosch, Michelangelo, Milton, Goethe, Blake, és még folytathatnánk a sort.

A mennyországgal más a helyzet. Azok a teológusok, festők vagy halálközeli élményt átélt emberek, akik megpróbálták leírni, sosem szolgáltak részletekkel. (Ez alól kivétel Emanuel Swedenborg 18. századi spiritualista filozófus.) A mennyországot ösztönösen metaforikusan értelmezi mindenki, nem tényleges gyöngyház kapukra, hárfázó angyalokra, glóriolákra gondolnak az emberek, ha ezt a szót hallják. Köztudomású, hogy az Isten kegyelmében részesült lélek eksztatikus örömét kifejezni hivatott metaforáról van szó, amely metafora persze nem tökéletes. A pokol leírását mindig sokkal inkább szó szerint vette a nép, talán azért, mert könnyebben érthető. A mennyország spirituális, a bűnös lelkek viszont furcsamód valószerű, hús-vér világban sínylődnek. A pokol kínjai valódi fájdalmat okoznak, légköre

embertelen. Ugyanakkor baljóslatúan izgalmas hely is, ami a mennyek birodalmáról nem mondható el. Bizonyos történelmi korokban egyesek kifejezetten romantikusnak találták a poklot.

A pokolnak van egy lényeges tulajdonsága, amit Hollywoodban „szórakoztató faktornak" neveznének. A halál utáni életnek ugyanis a komoly eszkatológia mellett mindig volt egy felforgató, komikus nézőpontja is. Lehet, hogy félénk, ideges kacaj ez, de tagadhatatlanul jelen van. A temetői humor története a legrégebbi korokba nyúlik vissza. A holtak földjéről szóló legkorábbi mesék az ókori Közel-Keletről származnak, és a hagyomány mindmáig eleven, ennek köszönhető a horrorfilmek és a Stephen King-regények népszerűsége. A humor nincs mindig jelen a pokol leírásaiban – hiszen például Szent Ágostont vagy Miltont senkinek sem jutna eszébe humoros szerzőnek minősíteni –, de mindig ott lappang a felszín alatt. A vidám pokol ábrázolására még a keresztény történelem legájtatosabbnak tartott szakaszaiban, így a középkorban és a reformáció idején is találunk példákat, amikor pedig az egyház igen erősen rátelepedett a társadalom életére.

Ez a könyv nem az ördögről szól. Neki csak a pokol uraként jut szerep. Az ördög témaköre hatalmas, komplex terület, amely olyan komoly problémákat vet föl, mint a gonosz és a szenvedés léte. Nem diabológiával foglalkozunk tehát, hanem a lényegesen egyszerűbb infernológiával ['pokoltan']. A démonok és az ördög azonban (az utóbbi hol mint az alvilág fejedelme, hol mint főbűnös) az infernális régiók polgáraiként, illetve gondnokaiként jelen vannak. Találkozunk tehát velük, de nem feledkezünk meg az alvilág más urairól sem, akik helyenként nem is urak, hanem úrnők.

A Gallup által nemrégiben végzett felmérés szerint az amerikaiak 60 százaléka hisz a pokolban, vagy legalábbis ezt

állítja magáról. 1953-ban csak 52 százalék volt ez az arány. Saját magáról azonban mindössze 4 százalék hiszi azt, hogy a pokolra fog jutni. Egyébként is kérdéses, ki kerül a gyehenna tüzére, leszámítva, mondjuk, Hitlert vagy a legújabb sorozatgyilkost. Hiszen a keresztények körében immár nem minősül politikailag korrekt dolognak, ha pokolra valónak nyilvánítják az egyház politikai ellenfeleit, a szektásokat, az ateistákat vagy más vallások híveit. A Freud utáni korban pedig eleve vitathatóbb a bűn fogalma, mint korábban. Jómagam nem hiszek a pokolban – ha hinnék, aligha vághattam volna bele e könyv megírásába –, de fantasztikusan érdekes látogatást tettem ott, és ez szó szerint értendő. E könyv lapjain ugyanis emberi építményként jelenik meg a pokol, nem Isten vagy a Sátán műveként. Egy képzeletbeli hely valós történetét vázolom föl.

A korai egyház egyik, meglehetősen rosszízű fogalma a *gyalázatos kedvtelés* volt, amely azt jelentette, hogy az üdvözültek örömüket lelik az elkárhozottak kínjainak szemlélésében. Számos illusztráció maradt fenn, amelyen a szép, rendezett sorokban elhelyezkedő üdvözült lelkek szemüket illedelmesen lesütve figyelik az alattuk tomboló tüzes káoszt, mint egy késő esti tévéshow-t. Ha a pokol történetét kívánjuk nyomon követni, az időnként azzal jár, hogy – legalábbis e tekintetben – azonosulnunk kell az üdvözültekkel. Van az egészben valami színpadias valószerűtlenség. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy a pokol nagyon hosszú időn keresztül nagyon sok ember számára félelmetesen valóságos dolog volt, és nagyon is valóságosan alakította az életüket.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Bár könyvem nem tudományos szakmunka, néhány jeles tudós mégis megtisztelt azzal, hogy elolvasták egyes részeit. Köszönettel tartozom Harold Bloomnak, a Yale és a New York-i Egyetem, Norman Cantornak és James P. Carse-nek, a New York-i Egyetem, valamint Emily Vermeule-nek, a Harvard professzorának. A szövegben előforduló esetleges hibákért természetesen engem terhel a felelősség, semmiképpen nem őket. A New York-i Egyetem Posztgraduális Bölcsészet- és Természettudományi Karának viszonylag új szabad bölcsészeti tanszéke ideális interdiszciplináris „ugródeszkát" jelentett az első fejezetekhez; különösen Cynthia Wardnak tartozom hálával, amiért kibővítette a könyvtárhasználati jogkörömet. Köszönetet mondok továbbá Carol Hillnek, amiért a tanulótársam volt, Margaret Atwoodnak, a neves írónőnek a „gótikus" ihletért, Ted Kleinnek néhány jó javaslatáért, Tom Ditschnek John Martinért, Jeffrey Schaire-nek pedig azért, hogy terjedelmes előzetest közölt a könyvből az Art & Antiques című folyóiratban. Ken Feiselnek a térképek megrajzolásáért, Anne Freedgoodnak pedig lelkesedéséért és „keményvonalas" szerkesztői munkájáért jár köszönet. A végére hagytam azt a két embert, akiknek különösen hálás vagyok: ügynökömet és barátomat, Eric Ashwortht, és Anne Stainton Dane-t,

az én drága „Zsebibabámat". Köszönöm kiapadhatatlan erkölcsi támogatásodat, a hasznos könyveket és végtelen bölcsességedet!

Egy bibliográfiában elvileg minden könyv egyenlő, a valóságban azonban vannak „egyenlőbbek". Jeffrey Burton Russell úttörő jelentőségű kutatásainak gyümölcse, az ördögről szóló öt, igen olvasmányos kötet, végig biztos fogódzót jelentett munkám során. „Rongyossá olvastam" még Robert Hughes *Heaven and Hell in Western Art* (Menny és pokol a nyugati művészetben), D. P. Walker *The Decline of Hell* (A pokol hanyatlása), Jacques Le Goff *The Birth of Purgatory* (A purgatórium születése), Paul Johnson *A History of Christianity* A kereszténység története és Howard Rollin Patch *The Other World* (A másvilág) című munkáját is. Haszonnal forgattam A. R. L. Bell kiadatlan disszertációját a pokolra szállásról, és hálás vagyok Alan Bernsteinnek, aki több cikk reprintjét is elküldte nekem. Mr. Bernsteinnek a középkori pokolról szóló tudományos munkája hamarosan megjelenik, és „infernális körökben" nagy várakozás előzi meg.

Nemegyszer megkérdezték tőlem, honnan jött a könyv megírásának ötlete. Nos, az egész úgy kezdődött, hogy – jócskán megkésve – fölfedeztem magamnak Gilgamest, Enkidut, Inannát és Ereskigalt. Annyira meglepett és lenyűgözött a mezopotámiai mitológia, hogy arra gondoltam, bebarangolhatnám kissé a többi „alsó világot" is. Utam során olyan helyekre vetődtem el, amelyekről nem is álmodtam volna.

ELSŐ FEJEZET

Az alsó világ

A holtak földjéről fennmaradt legkorábbi leírások már csaknem 4000 évesek. Kiégetett agyagtáblákra írták őket a mai Irak területén, a Tigris és az Eufrátesz völgyében, a Perzsa-öböltől északra. A térségről, amelynek legkorábbi ismert neve Sumer, a 20. századig vajmi keveset tudtunk, csak a modern kori sumerológusok fejtették meg az itt használt, nem indoeurópai nyelvet. Fordításaik révén az ókori költészet és mítoszok új tárháza nyílt meg előttünk.

A sumerokat a sémi akkádok igázták le. Ettől kezdve a legnagyobb város, Babilon után Babilóniának hívták a térséget. A sumerokat, az akkádokat, a babiloniakat és a szomszédos asszírokat gyűjtőnéven gyakran mezopotámiaiakként emlegetik. Hitviláguk, mitológiájuk számos közös vonást mutat, hasonló isteneiknek azonban a különböző népcsoportok időnként más-más nevet adtak, ahogy később a görögök és a rómaiak is.

Ezek az ősrégi, de meglepően kimunkált, istenekről, hősökről szóló történetek rendkívüli mértékben hatottak a későbbi korok vallásfilozófiájára, mítoszaira, irodalmára és eszkatológiájára. Howard Rollin Patch középkorkutató *The Other World* (A másik világ) című könyvében felsorolja azokat az elemeket, amelyek az alvilágról vagy másvilágról szóló történetek csaknem mindegyikében felbukkannak,

a keleti és a nyugati kultúrákban egyaránt (nem feltétlenül khtonikus, azaz alvilági vonásokról van szó). A listán a következők szerepelnek: az alvilág felé vezető utat elzáró hegy, folyó, a csónak és a révész, híd, kapuk és kapuőrök, valamint egy fontos fa. A mezopotámiai mitológiában a híd kivételével (a holtak földjére vezető Csinvat híd csak a térség későbbi, perzsa nyelvű irodalmában bukkan föl) mindegyik elem jelen van.

A fennmaradt mezopotámiai elbeszélő művek közül négy játszódik részben a holtak birodalmában. A legismertebb a hős király történetét elbeszélő eposz, a *Gilgames*, amely sumer, akkád, hettita és asszír nyelven is létezik. De érdemes megismerkedni a többivel is.

A négyezer évvel ezelőtti szövegek által tükrözött kozmográfia ismerősnek tűnhet a klasszikus ókori vagy az északi mitológiában jártas olvasónak. Az istenek panteonja, amelyben az ég istene ül a főhelyen, a „felső világban" található. A legérdekesebb, legélettelibb sumer mesék középponti alakja Inanna, a menny és a föld királynője, akit az akkádok Istárnak, az asszírok Astartának, a filiszteusok pedig Astóretnek neveztek. Inanna testvére, Ereskigal királynő a holtak fölött uralkodik az „alsó világban", ahonnan nincs visszatérés. A halandók a Földön élnek, de a túlvilág egyes részei határosak a birodalmukkal. A földi Paradicsom a Masu-hegyen túl található. Itt van Dilmun, az áldottak szigete, ahol egy kiváltságos halandó és felesége éli örök életét. Eszünkbe juthat az Édenkert vagy a Heszperiszek kertje, esetleg Atlantisz, Avalon, a „víz alatti föld", netán János pap királysága. Állítólag mindegyik itt van a Földön – de vajon hol?

A pokolra szállás alaptörténete a különböző történelmi korokban más-más köntösben bukkan föl. Az alvilágba a veszélyekkel dacolva, önként alászálló élő ember útja ölthet halálosan komoly színezetet (mint a feleségét kereső Orpheusz esetében), de lehet megfontolatlan, fölösleges vállalkozás is, ahogy a Perszephonét elrabolni próbáló Thészeusz és Peirithoosz példája mutatja. A szaknyelv „alászállás-motívum" néven ismeri ezt a toposzt. A legkorábbi ismert alászállás-történet főhőse a sumer Inanna királynő.

Inanna rejtélyes okokból úgy dönt, meglátogatja nővérét, Ereskigalt. „A sötétség kapujához siet nagy igyekezettel." Szándékairól előrelátóan értesíti nagyvezírét, Ninsuburt, és arra vonatkozóan is ellátja utasításokkal, hogy mit tegyen, ha ő nem térne vissza. Legdrágább ruháit, ékszereit magára öltve indul útnak. Az alvilág első lápisz lazuli kapujánál megállítja egy ajtónálló, és leveszi a fejéről a koronát. A következő hat kapunál is megszabadítják egy-egy ékességétől, majd a végén ruháját is letépik róla. Meztelenül, éktelen haragra gerjedve nekitámad Ereskigalnak. A nővére azonban rászabadítja „mind a hatvan betegséget" (az akkád változat szerint), vagy fölakasztja egy póznára (a sumer szövegben). Eltelik három nap és három éjjel, illetve az akkád verzió szerint egy teljes évszak. „...azidőtől nem folyatja kormos bika tehénkéjét, /azidőtől nem hágja meg szamárcsődör kancácskáját, / azidőtől nem öleli emberfia feleségét: / aluszik a férfi külön, egyedül szundít az ágyon / aluszik az asszony külön, egyedül forog az ágyon." (Rákos Sándor fordítása) Az akkád változat termékenységmítosznak tekinthető, a sumer verzió pedig azok számára lehet különösen érdekes, akik párhuzamokat keresnek a Jézus-történettel – vagy Attisz, illetve a saját szent fájára felakasztott Ódin mítoszával.

A hűséges nagyvezírt nyugtalanítja a királynő elhúzódó távolléte, és kéri az isteneket, hogy szabadítsák ki úrnőjét. Ereskigal vonakodva hozzájárul, hogy Inanna visszatérjen a felső világba, azzal a feltétellel, hogy küld valakit maga helyett, vagy váltságdíjat fizet. Gonosz szellemekből álló kíséretet ad mellé, hogy ne tudja megszegni a szavát. Inanna vált-

ságdíj gyanánt kedvesét, egy Dumuzi (akkádul Tammúz) nevű pásztort küldi az alvilágba, aki azzal vívja ki a haragját, hogy kiderül, igencsak kiélvezte úrnője távollétét. Végül kompromisszum születik: Dumuzinak csak az év hat hónapját kell az alsó világban töltenie, ha a lánytestvére helyettesíti az esztendő másik felében. A szerepcsere témája a két fivérről, Kasztórról és Polüdeukészről (a rómaiaknál Castor és Pollux) szóló görög mítoszban bukkan föl újra.

A fenti történet a meghaló és feltámadó termékenységistenekről szóló mítoszok közül való, amelyeknek számos különböző változata ismert: Tammúz és Istár (akkád), Telepinus és Kamrusepa (hettita), Baál és Anat (Ugarit) története. A későbbi korok hasonló mítoszai közé tartozik Ozirisz és Ízisz (Egyiptom), Attisz (vagy görögül Endümión) és Kübelé (Közel-Kelet), Proserpina és Ceres (Róma), valamint Adonisz és Aphrodité/Venus (Görögország és Róma) története. Az újszövetségi evangéliumokban pedig, amikor Krisztus föltámadásának tavaszi reggelén asszonyok csoportja jelenik meg a sírnál, egyértelműen a halál–újjászületés, tél–tavasz ősi, rituális történetei köszönnek vissza.

Inanna és Dumuzi mítoszában az a talányos, hogy míg a tipikus termékenységmítoszokban az istennő megmenti és/vagy gyászolja halottnak látszó hitvesét/fiát (vagy lányát), addig Inanna minden jel szerint maga küldte Dumuzit a holtak földjére, pedig a sumer költészet más alkotásaiban (amelyek helyenként igen érzékletesen erotikusak) szenvedélyes szerelem fűzi hozzá. Lehetséges, hogy az Inanna istennőt megszemélyesítő főpapnő minden évben útnak indította az alvilágba a Dumuzit megszemélyesítő férfit, majd köszöntötte annak daliás utódát. De az is elképzelhető, hogy az idők folyamán összekeveredett két különböző történet: az egyikben Inanna a termékenység érdekében hozott áldozatként önszántából megy az „alsó világba" (vagy cselből, hiszen igen fortélyos istennő volt), a másikban pedig Dumuzi helyettesíti.

A *Hogyan talált magának Ereskigal férjet?* című elbeszélés gyökeresen különbözik Inanna és Dumuzi történetétől. Kockázatos ugyan egy sokkal későbbi korból, egy távoli kultúrából értelmezni, hogy milyen szándékkal jött létre, de nehéz elképzelni, hogy Nergal és Ereskigal történetét mindenre elszánt doktoranduszokon kívül bárki bármikor komolyan vehette. Az elbeszélés szerkezete klasszikus ismertetőjegyeket mutat: lehet, hogy ez az első „fű alatt" terjedő komédia, a végzet asszonyáról és a boldogtalan férfiról szóló pajzán mesék őse.

A történet egy lakomával kezdődik, amelyre a holtak királynője nem jöhet föl a felső világba, hiszen nem hagyhatja ott alvilági birodalmát. Nagyvezírét küldi maga helyett, hogy egy letakart tálban vigyen neki néhány ínyencfalatot. A nagyvezírt egy Nergal nevű kisebb istenség inzultálja, és Ereskigal azt követeli, hogy ezért személyesen kérjen tőle bocsánatot. A többi isten ellátja Nergalt tanácsokkal, hogyan vészelheti át az alvilági kirándulást. Szavaik szerint nem fogadhat el semmit, amivel kínálják: sem kenyeret, sem húst, sem sört, sem mosdóvizet.

Nergal annak rendje-módja szerint alászáll, és áthalad a hét kapun. Ereskigal példás háziasszony: kenyérrel, hússal, sörrel, majd mosdóvízzel kínálja, de Nergal egyiket sem fogadja el. Amikor azonban Ereskigal isteni testét ajánlja föl neki, a vendég meginog. Egy mámoros hetet tölt az alvilág királynőjének ágyában, majd szabadulni próbál. Azt ígéri, ha Ereskigal hazaengedi a felső világba, éppen csak bejelenti a kézfogót az isteneknek, és már jön is vissza. Természetesen hazudik, ahogy azt jól tudja minden férfi és a legtöbb nő is, aki az elmúlt négyezer év során hallotta e búcsúmondat számtalan változatának valamelyikét.

Ez az alabástromból készült hölgy ugyan Mezopotámiából származik, de időben túlságosan közel áll hozzánk (Kr. e. 300 körül) ahhoz, hogy Ereskigal-ábrázolásnak vélhessük. Ereskigalt kultusza fénykorában valószínűleg inkább a jobb oldali vörös agyagfigurához hasonló módon örökíthették meg

Ereskigal azonban nem szándékozik szó nélkül eltűrni a csalfaságot. Figyelmeztető üzenetet küld a felső világba, mely szerint ha Nergal nem tér vissza, „Felküldöm a holtakat, hogy falják föl az élőket, / És számosabbá teszem a holtakat az élőknél." (Szieberth Ádám fordítása) Amikor eljön érte a nagyvezír, hogy visszavigye, Nergal kopasznak, sántának és bénának álcázza magát, de leleplezik. Újra alá kell szállnia, és mindegyik kapunál elszednek tőle valamit, ahogy Inannával is tették. (Nyilván alacsonyabb státusba került, hiszen ettől a megaláztatástól első látogatása során megkímélték.) Az utazását megörökítő kőtábla itt megszakad, mégis tudjuk a történet végét: a mitológiai szótárak ugyanis Ereskigal házastársaként tüntetik föl Nergalt.*

A *Gilgames* nagyszerű és igen komplex elbeszélő költemény, de értelmezhető egyszerűen a halálfélelmétől szabadulni próbáló ember történeteként is. Amikor Gilgames, Uruk királya, és legjobb barátja, Enkidu megsértik Inannát, az istenek úgy rendelkeznek, hogy az egyik vétkesnek meg kell halnia. Enkidu szörnyű álmot lát a poros, sivár alvilágról, ahol nagy királyok sínylődnek megalázottan. Megbetegszik, majd meghal, gyászoló barátja, Gilgames pedig halálra rémül. Elhatározza, hogy elkerüli ezt a sorsot, és fölkerekedik, hogy megkeresse az egyetlen embert, aki elnyerte a halhatatlanságot. Ez Noé mezopotámiai megfelelője, Um-napisti (sumer nyelven: Ziuszudra). A hosszú út végén Gilgames vaksötétben halad át a mágikus Masu-hegyen, amelyet egy skorpióemberpár őriz, és egy drágakövekkel teli varázskertbe ér, amelyen át a tengerpartra vezet az út. Találkozik Sziduríval, az istenek kocsmárosnőjével, majd egy csónakossal, de mindkettőjüktől azt hallja, hogy a kutatása hiábavaló. A csónakos azért rááll, hogy átviszi „a halál vizein" Dilmunra, az elvarázsolt szigetre. Ott találkozik a halhatatlan bölccsel, aki elmondja az özönvíz történetét, majd azt tanácsolja, hogy ha le akarja győzni a halált, előgyakorlatként előbb az álmot próbálja meg leküzdeni. Gilgamesre, aki Enkidu halála óta nem hunyta le a szemét, e szavak hallatán „orkánként reáfútt az álom". (Rákos Sándor fordítása) Hét nap, hét éjszaka alszik, majd arra a keserű felismerésre ébred, hogy valóban hiába hajszolja az örök életet.

Um-napisti megtiltja a csónakosnak, hogy még egyszer halandót hozzon Dilmun szigetére, de felesége sugalmazására elküldi Gilgamest a tenger fenekére egy növényért, amely ha halhatatlanná nem teszi is az embert, de megfiatalítja. Amikor azonban Gilgames hazaindul, egy kígyó ellopja tőle a füvet, majd menekülés közben levedli a bőrét, és csillogó, ifjú testbe költözik. (Az ókori világban a kígyó, éppen a vedlés miatt, gyakran szimbolizálta a halhatatlanságot vagy az örök fiatalságot.)

* Létezik egy másik, unalmasabb változat is, ebben Nergal erőszakkal megfosztja Ereskigalt a királyságától.

Ez a mezopotámiai emberpár akár Inanna és Gilgames is lehet, akik rémülten nézik az istennő halub-fáját

A *Gilgames* tizenegyedik táblája azzal ér véget, hogy a hős visszatér Urukba. Az eposz itt nyugodtan lezárulhatna, de van még egy zavarba ejtő tizenkettedik tábla is, amelyen Gilgames és Enkidu szabadon csapongó diskurzust folytat az alvilágról. Ez a tábla valójában *egy másik* történet vége, örök rejtély marad, hogyan és miért biggyesztette oda egy írnok a *Gilgames* végére, és miért másolta le később oly sok társa.

A halub-fa című elbeszélés, az Inanna–Gilgames–Enkidu háromszög másik változata, egészen másképp szól a halálról. Egyfajta Édenkert-mítosszal indul a történet: Inanna talál egy

fát (lehet, hogy a tudás fáját?), és elülteti „szent kertjében", majd várja, hogy megnőjön, és trónt meg ágyat készíthessen magának belőle. A fát azonban nagy rémületére démonok szállják meg: egy kígyó, a Zú vagy Anzú nevű madár és a Lilitu vagy Lilit nevű nőnemű démon, aki később a zsidó hagyományban is fontos szerepet játszik majd mint Ádám első felesége. Inanna könnyekre fakad, és Gilgamest hívja segítségül, aki itt a fivéreként szerepel. A hős bronzfejszéjével elűzi a betolakodókat, majd trónt és ágyat farag Inannának a fából. Az istennő jutalmul egy pukkut és egy mikkut készít neki a fa gyökérzetéből és lombkoronájából. Uruk asszonyai azonban ezt sértőnek találják, és a pukku meg a mikku egy lyukon leesik (vagy ledobják?) az alvilágba.*

Itt kezdődik a *Gilgames* tizenkettedik táblája. Enkidu nagy útra készül, föl akarja hozni az alvilágból a pukkut meg a mikkut. Gilgames ellátja tanácsokkal: viseltes ingben, mezítláb kell mennie, illatos olajokkal nem kenheti meg magát. Íját és botját otthon kell hagynia, nem üthet semmi zajt, és nem csókolhat meg senkit. Enkidu természetesen nem szívleli meg a tanácsot, és Ereskigal őt is foglyul ejti, ahogy Nergalt. Gilgames az istenekhez fordul, mire egyikük ráveszi Nergalt, az alvilág úrnőjének hitvesét, hogy fúrjon egy lyukat a két világ között, amelyen keresztül a két barát beszélgethet egymással. Megpróbálnak összeölelkezni, de ez nem sikerül, mert Enkidu az alvilágban testtelen lett, szó szerint csak árnyéka önmagának.

* Hogy a pukku meg a mikku micsoda, azt senki sem tudja. Egyes kutatók szerint dob és dobverő, mások szerint gyeplabdázáshoz használatos labda és ütő. Szerintem viszont Gilgames hímvesszőjét és heréit jelképezik, és ezt ki is tudom fejteni, de itt nincs rá mód. Azért említem meg mégis, mert azt is gondolom, hogy a *halub-fá*ról szóló történet, beleértve a *Gilgames* utolsó tábláját, *A windsori víg nő*ket idéző pajzán kísértethistória, a grandiózus *Gilgames*-eposz ellenpontja. Ennélfogva Enkidu alvilágból felhallatszó jajgatása a komikus hatás érdekében eltúlzott. Ez persze nem ortodox értelmezés.

Gilgames megkérdezi tőle, milyen az élet odalent. Enkidu azt feleli, hogy elmondhatatlanul borzalmas. A teste, amelyen férgek lakmároznak, megtelt sárral. Gilgames elborzadva a földre veti magát, majd érdeklődik néhány ember sorsa felől, de róluk is hasonlóan rossz híreket kap.

E korai elbeszélésekben a holt lelkek hátborzongató, sivár, egyhangú életet élnek, és a tökéletes egyenlőség elve érvényesül. Ekkor még nem válnak ketté a kiváltságos, üdvözült lelkek, illetve a bűnösök avagy a köznép. Gilgamest borzasztja a halál gondolata. Az eposzban elfogadja, mert nem tehet mást, *A halub-fa* című történetben viszont királyhoz méltatlan, páni félelem lesz úrrá rajta. Az árnyékok itt anyagtalanok, megfoghatatlanok. Később a görögök már úgy tartották, hogy a vér ízétől egy pillanatra erőre kapnak.

Más ókori történetek olyan hősökről mesélnek, akik a túlvilágon szörnyekkel viaskodnak, vagy sikerül beszélniük őseikkel. Az etruszkoknak volt egy Charun nevű alvilági démonuk, akit az agyagedényeken jellegzetes, lovaspólóütőhöz kísértetiesen hasonló fegyverével a kezében ábrázolnak. Charunt gyakran összekeverik Kharónnal, a holt lelkeket szállító görög csónakossal, sőt a Kheirón nevű görög kentaurral is, aki félig ember, félig ló.

MÁSODIK FEJEZET

Az egyiptomi Halottak könyve

A másik kora ókori térség, amely írásos emléket hagyott ránk arról, hogy foglalkoztatta a síron túli világ, Egyiptom. Egyes hieroglifikus írások több mint négyezer évesek, és elképzelhető, hogy a *Halottak könyvé*nek legkorábbi papirusztekercseiben följegyzett varázsszövegek, ráolvasások már hosszú évszázadok óta használatban voltak, mielőtt leírták volna őket. A Közel-Kelettel ellentétben, amelyet folyton háborúskodás sújtott, és egymásnak ellentmondó hitvilágok osztottak meg, Egyiptomban a birodalom hosszú fennállásának nagy részében viszonylagos béke és jólét honolt. A fáraók remekbe szabott sírjai, a nagy műgonddal bebalzsamozott múmiák, a temetkezési kellékek nagy száma és a bőségesen illusztrált *Halottak könyvé*nek papirusztekercsei, amelyek az alvilágba való szerencsés utazást biztosító varázsigéket is tartalmaznak, mind-mind arról árulkodnak, hogy az egyiptomiakat erősen foglalkoztatta a halál utáni élet.

Sokat tudunk az életre-halálra vonatkozó, változó hitvilágukról is, amely végig nyomon követhető. Az Óbirodalom idején (Kr. e. 3000 k.–Kr. e. 2200 k.) csak az erényesen élő arisztokrácia számíthatott túlvilági életre, a Középbirodalom időszakában (Kr. e. 2130 k.–Kr. e. 1570 k.) Ozirisz lett a holtak istene és így tovább. Az ókori egyiptomiak túlvilágképe

azonban távol áll a miénktől. A zsidók a kivonulás előtt egyiptomi fogságban éltek, de az egyiptomi vallás a jelek szerint idegen, egzotikus és túlságosan bonyolult hitrendszer volt számukra, és nem gyakorolt rájuk különösebb hatást. Az egyiptomi mitológia bármilyen gazdag volt, a világ más tájaira nemigen jutott el, leszámítva a késő hellenisztikus korban kialakult Ízisz-kultuszt.

Azért akadnak olyan egyiptomi motívumok, amelyek visszhangra leltek a kereszténységben. Jézus, az istenember alakjának például bizonyos fokig előképe Ozirisz, aki a holtak bírája, királya és istene volt, és a holtak világának urai között szinte egyetlenként jóindulatú istenségnek tartották. Jézushoz hasonlóan ő maga volt a feláldozott és feltámadt isten, akinek szintén isteni természetű fia, Hórusz, az élők fölött uralkodott. Az egyiptomi hitvilág szerint a holtak testi értelemben is léteztek, a kereszténységben ugyanez vár rájuk az utolsó ítélet után. Elképzelhető, hogy a halál utáni ítélet gondolata Egyiptomból származik (a másik lehetőség az, hogy Perzsiából). A fizikai megsemmisülést túlélő egyiptomi holtakra gyakran borzalmas veszélyek leselkedtek, bár büntetés nem várt rájuk.

Az árnyékvilágból elköltöző ember úgy érhette el a túlvilágot, hogy a hozzá megszólalásig hasonlító életereje *(ka)* és az emberfejű madárként ábrázolt lelke *(ba)** Ré napisten hajóján nappal átkelt az ég folyóján (azaz a Tejúton). Az újonnan elhunytakat két hajós, Agen és a hátrafelé néző fejű Mahaf vitte át estére az égbolt nyugati végébe. A holtaknak partra szállás után hét kapun kellett áthaladniuk, mindegyiknél állt egy kapus, egy őr és egy hírnök. Őket a nevükön kel-

* A személyiség további aspektusai a *ku* (spirituális intelligencia), a *szekhem* (hatalom), a *kaibit* (árnyék) és a *ren* (név). A név eltörlése a személyiség végleges, örök érvényű elpusztítását jelenti. A szív súlyát a méréskor a *ka*, a *ba*, a *ku* és a *ren* együttes súlya adja.

lett szólítani, amelyet a *Halottak könyvé*ből olvashatott ki a bebocsátást kérő halott, akinek ezután Ozirisz házának számos titokzatos kapuját kellett köszöntenie, hogy átengedjék.

Ekkor Anubisz a Kettős Igazság termébe kísérte őket, már ha „tiszták voltak, fehér ruhát és sarut viseltek, feketére volt festve a szemük, és mirhával kenték meg magukat". Anubiszt rendszerint sakálfejű istennek titulálják, de aki látott már pedigrés egyiptomi agarat, amelynek nemes vérvonala több évezredre nyúlik vissza, azonnal fölismeri őt. A sakálhoz baljós képzettársítások kötődnek, különösen a holttestekkel kapcsolatban, Anubisz azonban hűséges kutya, aki a lélekvezető szerepében kalauzolja a holtakat.

Anubisznál sokkal kevésbé volt barátságos az Ammit (Halottfaló) nevű szörnyeteg, aki az igazság mérlege mellett, egy emelvényen kuporgott. Ennél a mérlegnél kérhette a halott előző élete elbírálását, illetve a további életet. Az ügyész szerepét az íbiszmadárfejű Thot, a bölcsesség istene töltötte be, Ozirisz, a bíró pedig egy kápolnában, emelvényen ült. Ízisz és Nephtüsz (Nebet-Hut) istennők segédkeztek neki. A kérelmező nyugodtan bő lére ereszthette a mondókáját, és ékesszólóan kifejthette érveit, de a végén Anubisz így is, úgy is a mérlegre helyezte a szívét. A másik serpenyőbe egy strucctoll került, amely Maatnak, az igazság istennőjének fejdíszéről származott. Ha valakinek a szíve a bűn terhe alatt lesüllyedt, Ammit fölfalta, és az illető élete véget ért.

Aki viszont átment a rostán, az új testébe, a *szahu*ba öltöztetve bebocsátást nyert a Szehet Aaruba, azaz a Sás Földjére. Ezzel azonban a megpróbáltatásai még nem értek véget. A *Halottak könyvé*nek varázslatai sokféle veszély ellen nyújtottak védelmet, így krokodilok, kígyók, óriásbogarak, fulladás, bomlás, újbóli halál (a *szahu* ugyanis nem volt sebezhetetlen!), céltalan bolyongás ellen, és az ellen is, hogy

valakit ürülékevésre kényszerítsenek. A cél most az volt, hogy a halott (vagy talán a lelke, a *ba*) madárrá változzon, mégpedig aranysólyommá, főnixmadárrá, gémmé vagy fecskévé. De ölthette krokodil, kígyó (a megújulás, megfiatalodás szimbóluma, amint a *Gilgames*ben már láttuk), esetleg lótusz alakját is.

Sőt, parasztgazdává is változhatott. A Sás Földje tizenöt *aat*ból, azaz régióból állt. Mindegyiknek megvolt a maga uralkodója, ezek között akadtak meglehetősen rejtélyes figurák is. Ikeszinek, „az istenek elől eldugott régiónak" például egyetlen lakója van: „az a fenséges isten, aki a tojásában van". Ez a levegő nélküli hely nem volt valami csábító, ráadásul ura, a tojásisten sem viselkedett túlságos barátságosan.

Lehetett persze más, földművelésre alkalmas területet is találni. A szántáshoz, vetéshez, öntözéshez, aratáshoz stb. szükséges eszközök ott voltak a halott sírjában, és a gondos rokonok az *usébti* nevű szobrocskáról sem feledkeztek meg, amely afféle gólem-rabszolgaként a nehéz munkát volt hivatott elvégezni gazdája helyett a túlvilágon. Az elhunyt így zavartalanul élvezhette a paradicsomi kényelmet: a finom ételt-italt, a testi gyönyöröket, a kellemes társaságot és mindazt, ami otthon, a földi életben az osztályrésze volt. Tut király sírjában nem kevesebb mint 414 usébti volt, a kevésbé előkelő halottaknak be kellett érniük eggyel vagy kettővel.

HARMADIK FEJEZET

A zoroasztrianizmus

A Közel-Keleten, valamikor az óbabiloni időszak után, született egy Zaratusztra (ógörögül: Zoroaszter) nevű próféta, aki időtálló vallást alapított, és ennek a vallásnak gyakorlatilag az egész térség a híve lett. A zoroasztrianizmus, amelynek hatása észak felé a mai Oroszország déli területeiig, nyugat felé a Balkán-félsziget keleti részéig, keleti irányban pedig Indiáig terjedt, egészen a Kr. u. 7. századig tartotta magát, ekkor azonban követői kemény üldöztetésnek voltak kitéve. Napjainkban Indiában él még (elsősorban Bombayben – ma Mumbai –, ahol a Zoroaszter-vallás híveit pársziknak, azaz perzsáknak nevezik), és a közelmúltig Iránban is gyakorolták.

A térségben a próféta működésének idején már nem ismerték a betűvetés művészetét, utána pedig hosszú évszázadokon át vallási okokból tiltották azt, ezért Zaratusztráról gyakorlatilag semmit sem tudunk, még a születése és a halála időpontját sem. A mai tudósok feltételezése szerint a délorosz sztyeppe bronzkori nomádjai közül való volt, és Krisztus előtt talán egy évezreddel élt.

Tekintve, hogy a zoroasztrianizmus szent könyvét, az *Avesztát* (Tudás könyve) csak a Kr. u. 5. században jegyezték le, és akkor is egy külön e célra kidolgozott szakrális nyelven, amely aztán kihalt, ráadásul az egyetlen fennma-

Pazúzu asszír démon, aki rendelkezik a későbbi keresztény démonok számos tulajdonságával

radt kézirat 14. századi és hiányos, bizton elmondhatjuk, hogy amit erről a vallásról tudunk, az korántsem biztos, hogy megegyezik Zaratusztra elképzeléseivel. Persze ez alighanem minden vallásra és vallásalapítóra igaz, még ha Isten vagy egy angyal diktálta is nekik a szent könyveket.

A zoroasztrianizmus ennek ellenére közvetlenül és közvetve is óriási hatást gyakorolt a kereszténység történetére, különösen a pokolról alkotott képre. A vallás a korai védikus hitrendszeren alapult, amelyből a hinduizmus és a buddhizmus is kifejlődött, de Zaratusztra istenek panteonja helyett dualisztikus világképet hirdetett. Ahuramazda avagy Óhrmazd ('bölcs úr'), a jót képviselő isteni erő, aki angyalai, a hét *Amesa Szpenta* („halhatatlan szentek") társaságában él a felső világban, Angro Mainjuval vagy Ahrimannal ('gonosz szellem'), a „hazugságok urával" vívja harcát. Angro Mainju a föld alatt, a pokol sötétjében él, és ördögeit *(dévek)* küldi fel a földre, hogy gyötörjék az embereket. A törvény, a rend és a fény áll szemben a sötétséggel, a mocsokkal és a halállal. A világ története nem más, mint ezen erők konfliktusa, a konfliktus tárgya pedig az emberi lélek.

A halál után a lélek három napig a holttest feje körül röpdös, majd Rasnu, az igazság dzsinnje avagy angyala ítélkezik fölötte. Munkájában segítségére van Mitra, aki később, a hellenisztikus korban, „pályát módosított", és hadisten lett. A jó cselekedeteket jóváírják a „nagykönyvben", a gonosztetteket pedig adósságként tartják nyilván. A számvetésre az alvilág lábánál, a Csinvat hídnál ('a könyvelő hídja') kerül sor. Ha pozitív a végeredmény, a Daéna nevű gyönyörű lány két őrkutya társaságában átkíséri a lelket a hídon az „ének házába". Ha viszont negatív a mérleg, „akár csak három apró vétekkel is", a lélek a pokolba zuhan, ahol Jima, az első király uralkodik, aki elsőként halt meg az emberek közül. Végül, ha azonos számú jó és rossz cselekedet van a halott

számláján, a pokol tornácára, a Hammisztaganra kerül, amely erősen hasonlít a régi babiloni alvilágra, és ott is marad egészen az apokalipszis eljöveteléig. A számvetés eredményét sem imádság, sem áldozathozatal nem befolyásolhatja, és Angro Mainju, az alvilág ura sem adhat kegyelmet.

Egy Kr. u. 9. századi kézirat, amely Virazról, a világ legjobb emberéről szól, a feltételezések szerint egy jóval korábbi történet átirata. Virazt az alvilágba küldik, hogy ellenőrizze a hittételek helyességét. Pokolra szállása során rengeteg, borzalmas kínok közt sínylődő lelket lát. A történet csaknem azonos a 2–13. századi keresztény látomásokkal, nehéz eldönteni, melyik volt hatással a másikra. A bűnök és az értük járó bűnhődés is különbözik a keresztény verziótól. A legjellegzetesebb keleti vonás az, hogy a lelkek nem állnak kapcsolatban egymással. A bizánci művészetben különálló rekeszekben ábrázolják őket, a nyugati kultúrában viszont kaotikus, zsúfolt hely a pokol.

A zoroasztrianizmus szerint sor kerül majd egy nagy, végső csatára, amelyben a jó egyszer s mindenkorra leigázza a gonoszt. Ekkor egy Szaósjant nevű megváltó, akinek Zaratusztra magvával megtermékenyített szűz az anyja, pokolra száll, és a bűnbánó vétkesek bocsánatot nyernek. A holttestek föltámadnak, hogy újra egyesüljenek a hozzájuk tartozó lélekkel. A pokol megsemmisül, mégpedig úgy, hogy olvasztott fémmel porig égetik, és a földön eljön Isten királysága.

A keresztény olvasónak bizonyára rögtön feltűnt, hogy a zoroasztrianizmus számos gondolata rendkívül időtállónak bizonyult. Hivatalosan nem ismeri ugyan el az egyház, hogy az ortodox kereszténység sokat köszönhet ennek a keleti vallásnak, de Máté, akit a négy evangélista közül a legjobban foglalkoztattak az eszkatológiai kérdések, beemelte Jézus születésének történetébe a napkeleti bölcseket, és az ő evangéliumában egy új csillag is megjelenik az égbolt

keleti felén. Mintha csak a Zaratusztra-vallás által ígért feltámadáshoz és halhatatlansághoz akarta volna kötni a Messiás alakját. A kisded Jézus Egyiptomba menekítése pedig azt hivatott érzékeltetni, hogy a Megváltó az ősi bölcsességgel is kapcsolatban áll.

Az utóbbi kétezer év során újra meg újra felütötték a fejüket a különböző dualista eretnekségek. A nevek változtak ugyan, de nem nehéz megtalálni az összekötő kapcsot a Zaratusztra-vallás különféle változatai, a manicheusok, a bogumilok, majd a 12. századi albigensek hite között. A gonosz erői populáris szinten még ma is jelentős erőt képviselnek, pedig a „magas teológia" szintjén a kereszténység megnyerte a dualizmussal vívott csatát. Ugyanez mondható el az iszlámról: Iblísz, más néven as-Sajtán sátáni alakja a folklórban igen jelentős szerepet játszik, holott az ortodox muzulmán teológia szigorúan monoteista.

A zoroasztrianizmus összekötő kapocs a hinduizmus, illetve az abból eredő buddhizmus és a Mitras-kultusz között, amely a Római Birodalom fennállása során végig komoly vetélytársa volt a kereszténységnek. Európa és Ázsia nagy vallásainak eszkatológiai „forgatókönyvei" sok szempontból kísértetiesen hasonlítanak egymásra. Ez alighanem a hosszú évszázadokon át változatlan kereskedelmi útvonalak és a dicsőséget hajszoló hadseregekben tapasztalható vallási „lazaság" terméke, kevéssé valószínű, hogy az egyetemes túlvilági élet Swedènborg-féle víziója vált volna valóra.

NEGYEDIK FEJEZET

A klasszikus Hadész

A világ Kr. u. 5. századi gyökeres átalakulása előtt Görögországban és Rómában több mint ezer éven át az olümposzi panteon istenei által fémjelzett vallás uralkodott, amelyet mindmáig a mediterrán népek civilizált, „klasszikus" világával azonosítunk. Ezt a vallást követték a „rendes" emberek, minden más archaikusnak, anarchikusnak, egzotikusnak, barbárnak vagy radikálisnak minősült. A perzsákkal hadban álló görögök esztelennek tartották volna a fölvetést, hogy Dareiosz és Kürosz király zoroasztrianizmusa nagyobb hatást gyakorol majd a mediterrán térségre, mint a saját hitviláguk. Az pedig végképp abszurditásnak tűnt volna a szemükben, hogy a zsidók furcsa szokásai még a Zaratusztra-vallásnál is időtállóbbak lesznek.

Azok a görög szerzők, akiknek neve fennmaradt, nem gondosan lejegyzett szent írást hagytak ránk, hanem verseket, drámákat, történeti vagy filozófiai műveket. Ez az újfajta írásmód lehetővé tette a személyes hangvételt, az egyéni stílust, a „cifrázást" és az ortodoxiától való játékos vagy költői eltérést is. Ilyenformán nehéz megmondani, milyen volt egyáltalán az ókori Görögország „hivatalos" vallása. Az bizonyos, hogy a jó és a rossz itt nem különült el egymástól olyan élesen, mint a zoroasztrianizmusban. A görög istenek, amint azt a fennmaradt irodalmi hagyományban példák száj

zai igazolják, nem mindig voltak jók és igazságosak – pusztító, bosszúálló, haragtartó módon is tudtak viselkedni.

Homérosz és Hésziodosz, az első költők, akik a föníciaiaktól átvett új ábécét használták, a hagyomány szerint a Kr. e. 8. században éltek. Hésziodosz ma nem annyira olvasott szerző, mint Homérosz, de *Theogonia* (Istenek születése) című munkája, amely a görög teremtésmítoszokat, legendákat beszéli el, és lajstromba veszi az összes kisebb-nagyobb istenséget, hatalmas irodalom alapját képezi. A későbbi mítoszkutatók, akik rendezni és „intézményesíteni" próbálták a görög vallási irodalmat, Hésziodosz művének néhány különösen elrugaszkodott, meseszerű részét elvetették. Erre a sorsra jutott például a Sztüx háza, amelynek ezüstoszlopai a *Theogonia* szerint az égig értek (a Sztüx a Hadész istennőként megszemélyesített folyója). A költők azonban az ókorban és az újkorban is fölöttébb kedvelték Hésziodosz művét, és gyakran merítettek belőle.

Hésziodosztól megtudhatjuk, hogy Erebosz és Tartarosz, a Hadész felső, illetve alsó birodalma az éjjel és a földdel együtt „magától", apa és anya nélkül született meg az őseredeti űrből. Ezután elbeszéli az istenek véres csatáit. Először Uranosz, az ég istene nemzette a Földanyával (Gaia) a küklópszokat. Amikor azok föllázadtak ellene, a Tartaroszba hajította őket, amely olyan mélyen volt a föld alatt, amilyen mélyen a föld az ég alatt. Az égből ledobott üllő tizennyolc nap alatt ért volna oda. Az éj övezte Tartarosz bronz védfalát éberen őrzik. Az éjben tátong az őskáosz szakadéka, amelybe ha valaki beleesik, egy teljes évig zuhan, és még mindig nem ér a fenekére. A mélységben van Hadész és a „félelmetes Perszephoné" háza, amelyet a pokol kutyája, a Kerberosz őriz.

Homérosz *Odüsszeiá*ja a legrégebbi ismert történet, amely a holtak földjén tett látogatásról szól. Annyira közis-

mert alkotás, hogy a legtöbben elfeledkeznek arról, valójában nem történt meg. Odüsszeusz és hajóstársai, akiknek Kirké nimfa azt mondja, hogy le kell szállniuk az alvilágba, soha nem érnek oda, igaz, Odüsszeusz a Hadész számos nevezetes helyét megpillantja.

Odüsszeusz, az ithakai harcos király, miután tíz évig küzdött a trójai háborúban, haza szeretne térni, de komoly akadályokba ütközik. Az istenek, különösen Poszeidón, mindenáron nehezíteni próbálják az útját. Teiresziasz árnyéka talán segíthetne (Teiresziaszt a legbölcsebb halandónak tartják, mert különböző korokban férfiként és nőként is élt), feltéve, hogy Odüsszeusznak van bátorsága hozzá fordulni.

Odüsszeusz hajója északnak veszi az irányt, a Hadész királynőjének, Perszephonénak a ligete felé, ahol a Phlegeton és a Kókütosz nevű alvilági folyók az Akherónba torkollnak. Az ottani barlang szájánál kell föláldoznia egy fekete kost és egy fekete anyajuhot, úgy, hogy a vérük az általa ásott gödörbe folyjon. A vérszagra odarajzó szellemeket Odüsszeusznak a kardjával távol kell tartania, amíg meg nem érkezik Teiresziasz, és meg nem ízleli a vért. Csak ezután tud ugyanis megszólalni.

Meg is érkeznek „szörnyű zsivajjal" a szellemek, köztük Elpénórnak, egy fiatal harcosnak a lelke, akit társai sietősen, temetetlenül hagytak hátra. Megígérik, hogy síremléket állítanak neki, csak hogy bejuthasson a Hadészba. Megjelenik Teiresziasz is: megízleli a vért, és elmondja baljóslatú próféciáját. Odüsszeusz ezután megpillantja az anyja szellemét, és azt kérdezi Teiresziasztól, miért nem szól hozzá Antikleia. Megtudja, hogy szellem csak akkor beszélhet, ha a vértől átmenetileg erőre kap. Antikleia iszik egy keveset a vérből, majd váltanak egymással néhány szót, és Odüsszeusz háromszor is megpróbálja anyját átölelni. Ez azonban nem sikerül, ahogy Gilgames sem zárhatta a karjába Enkidut.

Ezután más híres asszonyok is odasereglenek. Homérosz ezzel hagyományt teremtett: később más költők is a „hölgyeké az elsőbbség" elvet követték az alvilágban tett látogatások elbeszélésekor. Odüsszeusz döbbenten pillantja meg volt parancsnokát, Agamemnónt, akit a tulajdon felesége gyilkoltatott meg, miután hazatért a háborúból. Felbukkannak mások is, akiket a háborúból ismer: Akhilleusz, Patroklosz, a nagy Aiasz. Odüsszeusz vigasztalni próbálja a komor Akhilleuszt, mondván, hogy lám, itt is királyi méltóságához illően bánnak vele. Erre Akhilleusz azzal vág vissza, inkább lenne egy nyomorult paraszt utolsó szolgája, mint hogy az „összes erőtlen holt fejedelme" legyen.

Mivel a lelkek a barlang száján jönnek ki, Odüsszeusz nem találkozik sem a Kerberosszal, a híres őrkutyával, sem Kharónnal, a Sztüx révészével. A Hadész néhány nevezetes alakját azonban megpillantja, és a jelek szerint ezt csupán kívánnia kell. Látja az éhező-szomjazó Tantaloszt, a követ görgető Sziszüphoszt, a két keselyű által szaggatott Titüosz titánt, Minószt, a holtak bíráját, valamint a két boldog hőst, Óriónt és a halála után az istenek közé emelkedett hős Héraklész képmását. Odüsszeusz elsápad féltében az odatóduló szellemek sokaságától, ezért kiált embereinek, és sebtében elhajóznak.

Az *Odüsszeia* vége felé sor kerül egy másik alvilági utazásra is. (Az alvilágjárás neve *nekűia,* innen ered a nekropolisz, a nekrofília stb.) Az álruhában hazatérő Odüsszeusz azt látja, hogy a felesége körül lebzselő kérők hada tönkreteszi a birtokát. Drámai küzdelemben a másvilágra küldi őket, majd szünet következik, a történetet kis közjáték szakítja meg. Hermész, az istenek futára, lélekvezetőként eljön a halott kérők lelkéért. Azok követik egy sötét barlangon át, „mint mikor isteni barlang mély zugolyán denevérek röpdösnek surrogva", majd szürke vizek és az Álom partjai mel-

lett elhaladva a világ végén kötnek ki. Itt élnek a holtak az „aszphodelosz-réten". (Devecseri Gábor fordítása)

A kérőket néhány sorral korábban még közönséges gazembereknek vélhette az ember, holtukban azonban nemes vonásokkal ruházza fel őket a költő. Egyenrangú félként találkoznak a görög hősökkel, akik ezúttal is megunhatatlan kedvtelésüknek hódolnak: a haláluk körülményeit tárgyalják. A kérők lelke még a holttestük eltemetése előtt megérkezik, ez ellentmond a korábbi Elpénór-epizódnak. A különös közjáték „szembemegy" azzal, amit a halál utáni élet görög hagyományáról tudunk, költeményként azonban rendkívül hatásos. A görögöknél a vallási ortodoxiát háttérbe szorította a költészet.

Perszephoné Hermészt, a lélekvezetőt követve feljön az alvilágból, hogy csatlakozzon Démétérhez és Hekatéhoz. A négy khtonikus figurából álló csoport arra utalhat, hogy a vázát a misztériumok bemutatásakor használták

A görög és a hellenisztikus világ fontos vallási kultuszát jelentő eleusziszi misztériumok Kóré, a szűz megerőszakolásának és elrablásának történetén alapultak. Kórét később Perszephoné (lat. Proserpina), azaz 'pusztulást hozó' néven ismerték. A történet szerint Hadész, a Tartarosz ura, elrabol egy virágot szedő fiatal lányt, és leviszi az alvilágba. Itt a lány sem enni, sem inni nem hajlandó, anyja, Démétér (lat. Ceres), a föld áldásainak istennője pedig mély gyászban bolyong a világban, és nem törődik a föld termésével. Amikor végül megtalálja Kórét, kiderül, hogy a leány mégiscsak megevett hét gránátalmamagot, és ezért minden évnek egy bizonyos részét az alvilágban kell töltenie. Ez egy termékenységmítosz. Az eleusziszi beavatási rítusokat még akkor is sok férfi és nő gyakorolta, amikor más olümposzi isteneket már régóta csak tessék-lássék imádtak. A feltételezések szerint az alvilágban, Démétér nyomdokain tett jelképes utazás jelentette a beavatást, és a rítus a tavasz, az újjászületés ünneplésével végződött.

Perszephoné, az Alvilág királynője, nemigen hasonlít Kóréra, az ártatlan szűz lányra. Babiloni „nővéréhez", Ereskigalhoz hasonlóan félelmetesebb férjénél, Hadésznál, akit időnként Plutónnak (lat. Dis Pater), azaz „gazdagnak" is neveznek. (Innen ered a „plutokrata" szó.) Ezt a melléknevet egyrészt a halottakkal együtt gyakran eltemetett értékes vagyontárgyaknak, valamint a termékeny talajon növő bőséges termésnek köszönhette, másrészt pedig azért használták az igazi neve helyett, hogy ne vonják magukra a figyelmét.

Jelentős kultusz alakult ki Orpheusz, a lantos személye körül is, aki a tainaróni barlang hátsó részében lévő átjárón jutott le az alvilágba. Azért kelt útra, hogy visszaszerezze feleségét, Eurüdikét. Az Orpheusz-kultusz sok évszázadon át fennmaradt, és mind a görög, mind a keresztény vallásra

erősen hatott. Állítólag alászállt Dionüszosz, a bor istene is, akit gyakran Orpheusszal együtt imádtak. Ő a történet szerint anyját, Szemelé félistennőt akarta kiszabadítani, pedig időnként Perszephoné Zeusztól fogant fiaként is emlegetik. A dionüszoszi-orpheuszi misztériumkultusznak, az eleusziszi misztériumokhoz hasonlóan, nyilván volt köze a halálhoz és a feltámadáshoz, bár Orpheusz, ahogy Gilgames is, elvesztette azt, akire a szíve vágyott.

A hellenisztikus kor művészei gyakran „kölcsönvették" Orpheusz vonásait Jézus Krisztus megjelenítésekor. Ha a megrendelő „be akarta biztosítani magát" a különféle isteneknél, akkor az egyiptomi Hórusz és a perzsa Mitra ábrázolásaiból is merítettek, de Orpheusz-Krisztus, a jó pásztor és a pokolra szálló népszerűségével egyik sem vetekedhetett.

Az alvilágról szóló többi görög mese nem igazán komoly. Az első népszerű görög hős, aki pokolbéli utazásra vállalkozott, Thészeusz volt, de nekibuzdulása megalázó kudarcba fulladt. Víg cimborája, Peirithoosz vette rá, hogy segítsen neki elrabolni a még gyermek Helénét, aki később Trójánál lett főszereplő. Tanácsot kértek egy jóstól is, aki így évődött velük: „Miért nem Perszephonét hozzátok el inkább?" Peirithoosz volt annyira ostoba (és hiú), hogy komolyan vegye a szavait. Lementek a tainaróni barlangból nyíló átjárón. Házigazdájuk, Hadész azonnal egy ülőalkalmatossághoz kísérte őket, amelyről kiderült, hogy a Feledés Széke. Tüstént hozzánőtt a testük, majd négy esztendőn át kígyók marták, fúriák gyötörték, a Kerberosz marcangolta őket, Hadész pedig mindehhez kaján megjegyzéseket fűzött.

Héraklész, a görögök kedvenc hőse, hírnevéhez méltóan kétszer is lemerészkedett az alsó régiókba. Tizenkét munkája közül a tizenegyedik az volt, hogy el kellett hoznia a Kerberoszt Eurüsztheusz királynak. Előrelátóan Eleusziszba

ment, hogy Thészeusz ajánlásával beavassák a misztériumokba. Négy évbe telt, mire megtisztult a lelkét terhelő nem kevés bűntől. Ezután ő is alászállt a tainaróni barlangba, és úgy megrémítette Kharónt, hogy a révész hajlandó volt átvinni őt ladikján a Sztüxen. Még a szellemek is elmenekültek előle, csak Medúsza, a nőnemű szörny, akinek kígyók tekergőztek a hajában, próbálta kővé változtatni. Megfeledkezett azonban egy apróságról: arról, hogy halott, és elvesztette a varázserejét.

Héraklész rábukkant a barátját, Thészeuszt fogva tartó bűvös székre. Kirángatta őt a borzalmas ülésből, de Thészeusz hátsó feléből egy jókora darab ott maradt. Peirithoosz lett volna a következő, de ekkor közbelépett Hadész. Héraklész nem zavartatta magát: megragadta a Kerberosz mindhárom torkát (a kutya fejeinek száma változó

A Kerberosz, a pokol kutyája, akit Héraklész tart féken, rá akarja vetni magát a gyáva Eurüsztheusz királyra (Görög vázafestmény, Kr. e. 6. század)

volt, de a hagyomány végül háromban „egyezett ki"), és lebirkózta a behemót állatot. Oroszlánbőrbe göngyölve vonszolta el, mögötte pedig a nem túl ízléses megjelenésű Thészeusz haladt. Héraklész elvitte a Kerberoszt Eurüsztheusz királynak, aki egy hatalmas agyagkorsóba bújt, és ott kuporgott, amíg a hős a bősz állatot el nem távolította.

Héraklész egy másik alkalommal Alkésztisz kiszabadítására indult. A hölgy egy Admétosz nevű királyhoz ment feleségül, akinek azt ígérték, hogy örök életű lesz, ha talál valakit, aki vállalja helyette a halált. Admétosz szülei előrehaladott koruk dacára nem voltak erre hajlandók, hűséges felesége azonban mérget vett be, megváltva ezzel a férje halhatatlanságát. Héraklész Alkésztisz keresésére indul, és gond nélkül ki is szabadítja, mert Perszephoné botrányosnak tartja, hogy egy asszonynak meg kelljen halnia a férjéért. Euripidész a Kr. e. 4. században írt egy *Alkésztisz* című drámát, amelyben azonban egyáltalán nincsenek alvilági jelenetek. Inkább az Admétosz családtagjai közötti feszültségek lélektanát boncolgatja, ez is ad témát bőségesen.

Ezekben a történetekben vallási elemeknek nyoma sem fedezhető fel. A Thészeusz-mítosz csak laza bemelegítés egy komolyabb történethez: a krétai labirintusba való alászálláshoz, ahol a hősnek a Minótaurosszal kell megküzdenie. Az alvilág időnként tréfák tárgya is volt. Ennek fényében nem meglepő, hogy Kr. e. 405-ben, mindössze néhány hónappal Euripidész halála után, Arisztophanész megírta *Békák* című komédiáját. A Hadészban tett utazás főszereplői itt a mámoros Dionüszosz, folyton bolondozó szolgája, Xanthiász, valamint az oroszlánbőrben pózoló, félkegyelmű izomkolosszus, Héraklész. A Sztüx folyót nem félelmetes szörnyek, hanem szerenádot adó békák őrzik. A komikus trió sikertelenül próbál alkudozni Kharónnal, majd belebotlanak egy eleusziszi szertartásba (ez abban a korban csípős vallási szatírának minősült). Találkoznak egy fogadósnéval (ahogy Gilgames is), majd az alvilág egyik bírájával. Neki adják elő követelésüket: nem maradt a világon egyetlen rendes költő sem, adjátok vissza Euripidészt! Erre lármás csoportosulás támad: a holtak egy része Euripidészre esküszik, a másik tábor pedig az eggyel korábbi nemzedékhez tartozó, komorabb hangvételű Aiszkhüloszra. Dalnokversenyt tartanak, amelyet Aiszkhülosz nyer meg.

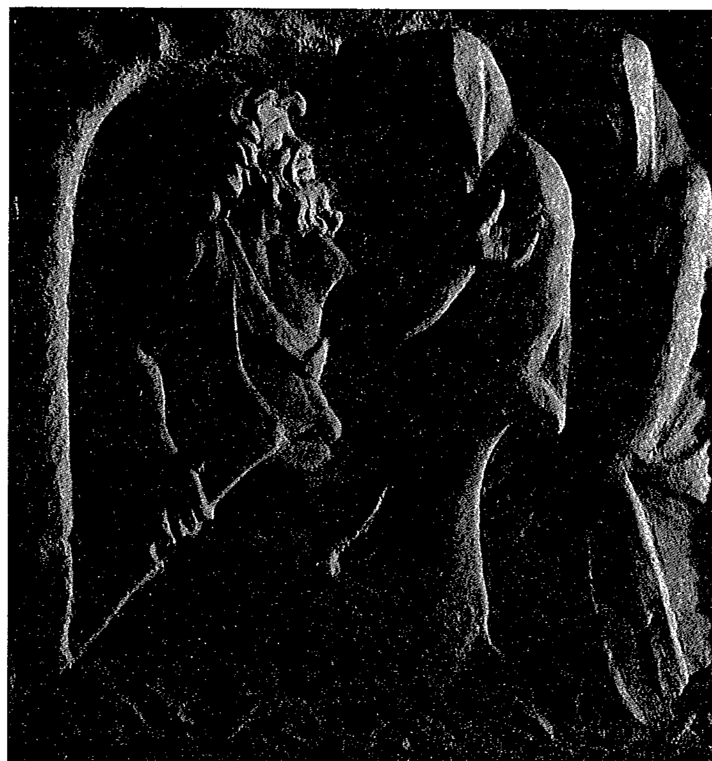
Jóval később, a Kr. u. 2. században a szamoszatai Lukianosz, aki igen termékeny szerző volt, *Halottak párbeszédei* című művében föltalált egy igencsak működőképes szatíraformát. Híres halottak fejtették ki álláspontjukat – valójában persze a szerző véleményét – különböző vitatott témákról, így politikáról és vallásról is. Lukianosz meg is kapta az „istenkáromló" melléknevet, a 18. században azonban, amikor a gunyoros szatíraíró fölöttébb népszerű volt, újjáélesztették a műfajt, és a „holtak dialógusai" népszerű folyóiratokban még a 20. század elején is föl-fölbukkantak.

Az ókori görögöknél minden jel szerint polgárjogot nyert a „vidám pokol" ábrázolása. Aisztophanész népszerű drámaíró volt, és nem tudunk róla, hogy bármikor is perbe akarták volna fogni istenkáromlásért. Igaz, Püthagorasz egyszer azt állította, hogy látomása volt: Hésziodosz lelke jelent meg előtte bronzoszlophoz kötözve, Homéroszé pedig egy fán lógott fölakasztva. Így lakoltak az istenekről terjesztett tömérdek hazugságért.

Mielőtt a túlvilágra vonatkozó görög nézetrendszert igencsak „megbonyolító" Platónt tárgyalnánk, érdemes megállnunk egy szóra, hogy lajstromba vegyük a klasszikus Hadész földrajzát, illetve a görög mitológia alvilágának lakóit. Az a kisszámú halandó, aki belép ebbe a titokzatos, föld alatti királyságba, a Peloponnészosz-félsziget déli részén, Marmari

közelében lévő Tainarón-barlangon keresztül teszi ezt. A holtak pedig, bár ezt csupán egyetlen példa igazolja, egy másik barlangon át távoznak. Ez Perszephoné varázsligetében található, egy közönséges hajósok számára megközelíthetetlen szigeten. Az újonnan meghalt *pszükhét*, azaz lelket, Hermész, a lélekvezető viszi el a Sztüx folyóhoz (a név jelentése: 'gyűlölt'). Ennek mellékfolyói az Akherón ('búbánat'), a Phlegethón ('égető'), a Kókütosz ('jajgatás'), az Aornosz ('madártalan', ez azonban a tainaróni barlang itáliai megfelelőjének, az Avernusnak a félrefordítása) és a Léthé ('feledés'). A mellékfolyók közül rendszerint csak négyről emlékeznek meg a szerzők, de nem mindig ugyanarról a négyről. Kharónnak, a révésznek fizetni kell [a halott nyelve alá tett obolosszal, azaz rézpénzzel], hogy átvigye az újonnan érkező lelkeket a Sztüxen, különben az idők végezetéig ott rostokolhatnak a túlparton. A Kerberosz az alvilágot őrző sokfejű kutya, Perszephoné és Hadész pedig a Hadész, pontosabban az Erebosz fölött uralkodó királyi pár.

A titánok a pokol mélyebben fekvő bugyrához, a Tartaroszhoz vannak láncolva, az egyetlen Titüosz kivételével, aki az alvilág fantáziadúsabb büntetéssel sújtott „sztárjai" közé tartozik. Kilencholdnyi területen van kicövekelve, és közben két keselyű lakmározik a májából, amiért megtámadta Létót, Apollón és Artemisz anyját. Sziszüphosz ugyanakkor örök időkre arra van kárhoztatva, hogy egy nagy követ görgessen fölfelé a hegyoldalon, és az mindig visszaguruljon, mielőtt fölérne a csúcsra. Szomszédja a tüzes kerékhez kötözött Ixión, aki Hérán, az Olümposz királynőjén próbált erőszakot tenni. Ott van a közelben Tantalosz is, aki a tulajdon fiából készített ételt szolgálta föl az isteneknek. Ő egy tó fölé hajló fán lóg, éhség és szomjúság gyötri, de sem a tó vizét, sem a fa gyümölcsét nem éri el. A korai görög szerzőknél időnként egyszerűen egy szikla lógott a

Charon lelkeket visz át a Styxen (Római szarkofág)

feje fölött. A Danaidák lyukas korsókba vizet mernek ugyanabból a tóból, amely fölött Tantalosz lóg. Nekik az a bűnük, hogy hajtűvel meggyilkolták a férjüket.

Élnek a Hadészban szörnyek és démonok is. Ott van a halott Gorgó, Medúsza és Alasztór is, aki a keresztény kultúrkör ördögéhez hasonlóan bűnre csábítja az embereket – majd meg is bünteti őket érte. Az Erinnüszök avagy fúriák ostorral a kezükben járó bosszúálló lelkek, a kérek nevű, riasztó külsejű, szárnyas halálszellemek pedig annyian vannak, ahányan az élő lelkek. Lamia és Empusza pedig vámpírszerű lények, akik állítólag Hekaté boszorkányistennő lányai.

Hekaté a Kóré–Perszephoné–Hekaté, azaz szűz–anya–banya „szentháromság" harmadik tagja.

A gonosztettekért járó büntetést időnként természetfölötti lények osztogatják ugyan a régi görög elbeszélésekben – Oresztészt például az Erinnüszök veszik üldözőbe, miután megöli az anyját –, de erre általában nem a halál után kerül sor, kivéve néhány esetet, amikor maguk az istenek ellen vét valaki. Oidipusz gyötrelmeit vagy az Atreuszházra szálló híres, öröklődő, több nemzedékre szerencsétlenséget hozó átkot viszont az istenek az élőkre rótták ki, nem a holtakra. Született már olyan elmélet is, hogy az ókori Görögországban azért nem volt halál utáni „számvetés", mint Egyiptomban vagy a Zaratusztra-vallásban, mert nem alakult ki központosított igazságszolgáltatási rendszer.

A Kr. e. 5. századra azonban a görögök átvettek bizonyos perzsa és egyiptomi eszméket. Pindarosz például olyan halál utáni életről írt, ahol a rossz emberek „olyan fáradságos munkát végeznek, hogy nézni is borzalmas". Platón pedig a *Gorgiászban* megnevezi az alvilág bíráit: az európaiak fölött ítélkező Aiakoszt, az ázsiaiakat elbíráló Rhadamanthüszt, továbbá Minószt, akihez fellebbezni lehet. A jó lelkek az elíziumi mezőkre kerülnek, ahol Pindarosz szerint „egyesek lovas és atlétikai versenyekben, mások táblajátékban, ismét mások lantpengetésben lelik kedvüket, és színpompás virágtakaró borítja a földet. Az istenek oltárain mindig hoznak különféle áldozatokat, az oltárok között pedig messzire világító tüzek gyúlnak." A rosszak a Tartaroszba kerülnek, a maradék pedig vissza az Aszphodélosz-rétekre. Az orfikusok hittek abban, hogy az igazságszolgáltatáshoz a halott lelkének tovább kell élnie, mert csak így nyerheti el jutalmát vagy büntetését. Diodórosz Kr. e. 1. századi történetíró Egyiptomot nevezi

meg az orfikus és az eleusziszi hitvilág, illetve túlvilági rituálé forrásaként (használtak például az Anubisz-maszkot utánzó Kerberosz-maszkot). Diodórosz Szikeliótész szerint Homérosz is egyiptomi hatásra szerepelteti Hermészt lélekvezetőként az *Odüsszeia* második alvilági epizódjában.

A Kr. e. 5. században élt az első olyan képzőművész, aki jelentős hatást gyakorolt a pokol történetére. A turisták és a zarándokok évszázadokon át rajzottak a falfestményhez, amely Odüsszeusznak a holtak birodalmában tett látogatását ábrázolta, és amelyet Polügnótosz festett a delphoi Apollón-szentély melletti házra. A műalkotás réges-rég megsemmisült (valószínűleg keresztények kezétől), Pauszaniasz görög utazó azonban a 2. században igen alapos leírást adott róla. A hosszadalmas, részletes bemutatás tanúsága szerint Polügnótosz nem érezte kötelességének, hogy szigorúan ragaszkodjon az *Odüsszeia* szövegéhez. Hozzátoldott sok mindent, amiről szerinte Homérosz megfeledkezett, vagy amit Odüsszeusz láthatott volna, ha bátrabb, és lemegy az alvilág mélyére. Számos eklektikus mitológiai alak volt látható a murálon, köztük Orpheusz is. Polügnótosz ezenkívül festett egy állat formájú démont, amely az infernológus számára kétségtelenül igen érdekes. Ráadásul nem kizárt, hogy a figura Polügnótosz fejéből pattant ki, legalábbis a jó néhány évszázaddal később élt Pauszaniasz nem tudott ilyen mitológiai alakról:

„Delphoiban az idegenvezetők azt mondják, hogy Eurünomosz a Hadész daimónjainak egyike, aki felfalja a holtak húsát, csak a csontjaikat hagyja meg. Homérosz költeményei azonban nem tudnak Eurünomosz nevű daimónról. Én mindazonáltal le-

*írom, az arcszíne a kék és a fekete között van, a döglegyek színéhez hasonlít. Vicsorog, és egy keselyű kiterített bőrén ül."**

Eurünomosz lehetett a Kérek egyike, vagy a szintén sötétkék színű etruszk démon, Charun „leszármazottja", de Pauszaniasz, úgy tűnik, másként gondolja. Jó lenne tudni, ismerte-e a sokat utazó, kíváncsi, a helyi mítoszok, legendák iránt különösen érdeklődő író a zsidó diaszpóra meséit Baál-zebúbról, a „legyek uráról" [innen a pokol urának, Belzebubnak az elnevezése]. Ha nem, akkor fölöttébb érdekes véletlen, hogy éppen a legyekhez hasonlítja Eurünomoszt.

* Azokat az idézeteket, ahol nem tüntettük fel a fordítót, Szieberth Ádám ültette át magyarra. *(A Szerk.)*

ÖTÖDIK FEJEZET

A platóni pokol

Platón (Kr. e. 427–347), a filozófus és tanító, immár két és fél évezrede gyakorol komoly hatást gondolkodásunkra. Arról is ő rajzolta a leghitelesebb képet, hogy vajon mit gondoltak a Kr. e. 4. századi, nem különösebben vallásos görögök a halál utáni eseményekről. Ahogy Platóntól megszokhattuk, többféle megközelítésben, időnként tréfásan tálalja a témát, de elméletei összefüggenek. Dialógusai gyakran foglalkoznak a lélek sorsával. A Szókratész drámai halálát nagyszerűen, megindítóan leíró *Phaidón*nak végig ez a témája.

A történetet Phaidón meséli el, Platón ugyanis feltűnő módon nincs jelen. Szókratészt tizenöt barátja keresi föl börtöncellájában, hogy együtt legyenek vele élete utolsó óráiban, mielőtt kiinná a méregpoharat. A filozófus hangulata kitűnő, barátaié annál kevésbé. Szókratész azzal tréfálkozik, hogy mivel a filozófus legjobb része a lelke, igazán nem ad okot a gyászra, hogy az ő lelke hamarosan szabad lesz. A boiótiai Kebész azonban aggódik a lélek sorsa miatt. Attól fél, hogy

> *„...azon a napon elpusztul és odavész, amelyen az ember meghal; tüstént, mihelyt elválik a testtől és kilép belőle, szertefoszolva eltávozik és elrepül, mint*

*a lehelet vagy a füst, és attól fogva semmi sincs belőle sehol."**

Szókratész azonnal vigasztalni kezdi. Azt javasolja, legyen ez a barátaival folytatott utolsó diskurzusának témája. Megjegyzi, hogy „aki most meghallgat, nem mondaná, akárha komédiaíró is az illető, hogy locsogok és rám nem tartozó dolgokról tartok előadást".

A vita illusztrálja többek között Platónnak a formákról vallott nézetét, mely szerint az általunk megtapasztalt valóság csupán egy idea tökéletlen, anyagi képe. A szék készítését például az ideális szék fogalma vezérli, bármilyen homályos legyen is ez a fogalom. Ez az elmélet igencsak rányomta bélyegét a nyugati hitvilágra. Platónnak a hellenisztikus kor neoplatonistái (elsősorban az egyiptomi Plótinosz és az egyiptomi zsidó Philón) által újraértelmezett írásait ugyanis a korai keresztények – mind a gnosztikusok, mind az ortodoxok – igen figyelmesen olvasták. A görög filozófus eszméi alapvetően befolyásolták olyan, a görögök gondolatvilágától igencsak távol álló fogalmak kialakulását, mint az eredendő bűn és az azt követő üdvözülés. A neoplatonista tanokban jártas keresztények a testet öltött Jézust az ember platóni ideájának tekintették. (Azokat, akik ragaszkodtak pusztán isteni mivoltához – ők voltak a doketisták –, súlyos eretnekséggel vádolták.) Később Szűz Mária a nő ideáját testesítette meg, Isten földi királysága pedig az élet ideális változatát jelentette a korai keresztények számára. Platón tanai révén megszabadultak a perzsa dualizmustól: elismerhették a bűnös anyagi világ létezését, egyúttal tagadhatták, hogy az e világi uralkodók hatalma időtálló lenne.

* A *Phaidón* részleteit Kerényi Grácia fordításában közöljük.

A *Phaidón*ban Szókratész azt állítja, hogy a tudás nem más, mint a már ismert dolgok felidézése. Bizonyítja, hogy a léleknek többféle megtestesülése is van. A lélek olyan, mint egy idea, a testtől eltérően örök, és jó magaviselete jutalmául végül „egy ilyen másik, nemes és tiszta és láthatatlan helyre, Hadészhoz költözik, valóban a »láthatatlanhoz«, a jó és bölcs istenhez, ahova, ha isten akarja, az én lelkemnek is el kell csakhamar jutnia".

De mi történik a gonoszok lelkével?

Szókratész szerint az ő lelküket markában tartja a testi lét, ennélfogva más testben kell tovább raboskodniuk, mégpedig aszerint, hogy milyen életet éltek. A részeg ember lelke szamárba, a gonosztevőé farkasba költözik és így tovább. Ez a gondolat közel áll a hinduizmushoz és a buddhizmushoz, de Szókratész itt nem beszél egészen komolyan. Athén konformista polgárait például játékosan hangyabolyba és darázsfészekbe „küldi". Ugyanakkor azt állítja, hogy a filozófust szívesen látják az istenek társaságában.

Később meseszerű leírást ad „az igazi földről", ahol az istenek laknak. A mi gömbölyű Földünket magában foglaló, magasabb szférának mondja, amelyből hatalmas nyiladék indul ki, és egészen a Föld középpontjáig hatol, ott van a Tartarosz. Szókratész beszél még a Földet körülölelő Ókeanosz folyóról és a Tartarosz folyóiról is. Ezek az Akherón, a Püriphlegethón, a Kókütosz, valamint a Sztüxtóba ömlő Sztüx folyó. Azok lelkét, akik „közepesen éltek", csónakon átviszik az Akherón folyón az Akherusz-tóhoz. Itt megtisztulnak rossz cselekedeteiktől, majd elnyerik jutalmukat a jókért, és visszaküldik őket, hogy emberként vagy állatként újraszülessenek. Szókratész megmutatja azt is, hova fejlődött a pokol: egészen odáig, hogy egyeseknek örökkévaló lakhelye lett.

„Akik viszont orvosolhatatlannak bizonyulnak bűneik nagysága miatt, mert sok és nagy szentségtörést vagy sok jogtalan és törvényszegő gyilkosságot követtek el, vagy más ehhez hasonló vétket, azokat őket megillető sorsuk a Tartaroszba veti, ahonnan soha többé nem jönnek fel. Akik pedig orvosolható, bár nagy vétkekkel vétkeztek, például felindultságukban valamilyen erőszakos cselekedetet követtek el apjuk vagy anyjuk ellen, és azután megbánva, másmilyen életet éltek, vagy más efféle módon lettek gyilkossá, azoknak is a Tartaroszba kell ugyan zuhanniok, de miután lezuhantak és egy évet töltöttek ott, felveti őket a hullám: az emberölésben vétkeseket a Kókütosz irányába, az apjukat és anyjukat bántalmazókat pedig a Püriphlegethón irányába; amikor pedig tovasodródva az Akheruszíasz-tóhoz érnek, ott kiáltoznak és hívogatják, ezek azokat, akiket megöltek, amazok meg, akiket bántalmaztak, s miután odahívták, esdekelve könyörögnek hozzájuk, engedjék őket kiszállni a tóba és fogadják be őket; és ha sikerül kikönyörögniük, ki is szállnak és kínjaik véget érnek, ha pedig nem, visszasodródnak a Tartaroszba és onnan a folyókba, és mindaddig így szenvednek, míg meg nem engesztelték azokat, akik ellen vétettek; mert ezt a büntetést rendelték számukra a bírák."

Szókratész elismeri, hogy leírásához fér némi kétség, de biztos benne, hogy „így vagy ilyenformán áll a dolog". A *Gorgiasz* című dialógus jórészt ugyanezt ismétli el. Szókratész elmond egy történetet arról, hogyan osztották föl a területet az istenek, hogyan nevezték ki a lelkek bíráit, és hogyan bélyegzi Rhadamanthüsz gyógyíthatónak vagy gyógyíthatatlannak azokat a lelkeket, amelyeket eltorzít „a telhetetlenség, az elpuhultság, a gőg, a zabolátlanság". A gyógyíthatatlanokat, akik Szókratész szerint mindig közismert személyiségek, Rhadamanthüsz a Tartaroszba küldi. A filozófus hozzáteszi, nem az a fontos, hogy igaz-e a történet, hanem az, hogy „akkor élünk a legjobban, ha az igazságosság és a többi erény gyakorlásában élünk és halunk". (Péterfy Jenő fordítása)

A *Phaidroszban* Szókratész szárnyas lényként írja le a lelket. A tökéletes lélek fölfelé repül, a tökéletlen viszont ellankad, megtelepszik a földön, és halandó testet ölt. Platón ezt költői képnek szánta, néhány évszázaddal később azonban egyes egyházatyák, elsősorban Órigenész (185 k.– 254 k.), halálosan komolyan vették. A szárnyas lélek képe, amely fölfelé vagy lefelé is mozoghat, Órigenész számára annak bizonyítékát is jelentette, hogy a pokol nem lehet örökkévaló.

Platón *Az állam* című művét egy híres történettel zárja, amelyben Ér, a katona, mai kifejezéssel élve „halálközeli élményt" él át. A halottnak vélt Ér tizenkét napig hevert öntudatlanul a harcmezőn, majd magához tért, és elmesélte, mit látott. Nem a klasszikus Hadészt írja le: az alvilág egyes vonásai mintha már a középkori keresztény pokolvíziókat előlegeznék meg (amelyekre kétségtelenül hatott Platón leírása), helyenként pedig keletiesnek tűnik a képi világ. Az erényes lelkek „a jobb oldali hasadékon át fölfelé" (Szabó Miklós fordítása), a bűnösök pedig „a bal oldali hasadékon át lefelé" indították útnak, hogy aztán „vad, áttüzesedett emberek" vonszolják át őket tövises bokrokon. A tizenkettedik napon a lelkek Ananké, azaz a sors istennője orsójához járulnak, hogy kiválasszák, milyen alakban szeretnének újraszületni. Platón a régi mitológiai hősök példáján mutatja meg, hogy a választás – „szomorú, majd meg mulatságos

és megdöbbentő" módon – nem a józan észen, hanem a korábbi tapasztalaton alapul.

Ezután elvonulnak, hogy igyanak a Léthé (a feledés folyója) vizéből, majd az ég felé törnek, mintha a csillagokra lövöldöznének, hogy újraszülessenek. Kivéve magát Ért, a katonát, aki a saját temetési máglyáján találja magát, igencsak elevenen.

Ha feltételezzük, hogy a lélek örökkévaló, akkor a reinkarnáció avagy lélekvándorlás logikailag kielégítőbb magyarázatot ad a bűn és a bűnhődés „jogi" kérdéseire, valamint a megmagyarázhatatlan emberi szenvedésre és a Gonosz e világi uralmára, mint a halál utáni jutalmazás és büntetés rögzített, örökkévaló rendszere. A lélekvándorlás azáltal, hogy morális szempontból dinamikus, és a természet rendjének része, akár a pillangó átalakulásai vagy az évszakok körforgása, nagyon is valós nehézségeket kerül meg. Sokan ugyanis szeretnének hinni abban, hogy a bűn végső soron „gyógyítható". A monoteizmus statikus rendszerében mindig meg kell küzdeni a Gonosz princípiumával, amelynek, ha nem Isten ellen való, Isten részének kell lennie. A lélekvándorlás tana azonban, bár a keleti vallások széles körben elfogadták, nyugaton elutasításra talált. Átvételét lehetetlenné tette a test fizikai föltámadásának Zoroasztertől örökölt tana, amelyet az iszlám is átvett.

HATODIK FEJEZET

A Római Birodalom

Hála a vállalkozó szellemű kereskedőknek és annak, hogy a görög hadsereg a Közel-Kelet belső területeire szorította vissza a perzsákat, a görög kultúra a Földközi-tenger térségében a Kr. e. 5. századtól kezdve uralkodóvá lett. Egyetlen riválisa a régi, statikus egyiptomi civilizáció volt. Amikor azonban Nagy Sándor a Kr. e. 4. században hozzáfogott a világ meghódításához, a görögök gyorsan kialakították egy városhálózatot, amelynek köszönhetően civilizációjuk Indiától egészen Hispániáig terjedt. Nagy Sándor a megbízható embereit juttatta hatalomra (Egyiptomban a Ptolemaidákat, Szíriában és Kis-Ázsiában pedig a Szeleukidákat). Idővel színre léptek a görög kultúra erőteljes befolyása alatt álló rómaiak is, akik Galliától Britanniáig mindenütt fölvették a harcot a barbárokkal, és az újonnan meghódított területekre is magukkal vitték a mediterrán civilizációt.

A kultúrák kereszteződése természetesen mindig kétirányú folyamat. A katonák vagy hazavitték magukkal a meghódított területeken feleségül vett lányt, vagy otthagyták a hadsereget, és letelepedtek a gyarmatokon. A birodalmi központtól távol eső városok felső néposztályai a hódítók hellenisztikus kultúráját próbálták utánozni, a parasztok pedig megtanították a katonákat a helyi hagyományokra.

A fiatalok és az elégedetlenek előtt olyan választási lehetőségek adódtak, amilyeneket addig el sem tudtak képzelni. Az Ázsiából, Afrikából, Skandináviából és a szláv területekről érkező rabszolgák újabb idegen szokásokat hoztak magukkal. A „hellenisztikus" jelző eredetileg a görög és a keleti kultúrák keveredését jelentette, de a korszak időtartama alatt, amely magában foglalta a Római Birodalom fennállását, ennél lényegesen sokszínűbb volt a kép.

A világtörténelemben addig nem volt példa a nyelvek, szokások, kultúrák, hitvilágok ilyen elképesztő egymásba olvadására, és egészen a 20. századig később sem. A régi vallásokba mozaikszerűen épültek be az újdonságok: létrejöttek teljesen új istenségek, mint a görög–egyiptomi Szarapisz, és régiek is érkeztek távoli országokból: Szabaziosz Ázsiából, Mitra Perzsiából, Ízisz Egyiptomból. Kübelé, a Nagy Istenanya szobrát a mai Törökország területéről „importálták" Rómába, a római szenátus pedig, ha megkésve is, de fölháborodott a kultusz önkasztráló papjainak parádéján, és megtiltotta a polgároknak, hogy az istennő kultuszának hódoljanak.

Az a kultúrák keveredése által fémjelzett hosszú időszak, amikor a hellenizmus kényelmesen beolvadt a Római Birodalomba, körülbelül négy-négy évszázadot ölel fel időszámításunk kezdetének mindkét oldalán. Nagy Sándor (Kr. e. 336–323) és (Nagy) Konstantin császár (Kr. u. 306–337) uralkodása jelzi a két végpontot. Nagyjából a korszak két végpontján elhelyezkedik egy-egy jelentős gondolkodó is, akinek a pokolról alkotott elképzelése is fontos: az athéni Platón, illetve a hippói Szent Ágoston (Augustinus).

A rómaiak hitbuzgalmuk dacára nemigen hoztak létre mítoszokat. Vallásuk egyfajta animizmus volt, mely igencsak hasonlított a japán sintoizmushoz. Megvolt a maguk istene a ligeteknek, a patakoknak, de még az egyes fáknak és a hétköznapi élet dolgainak is. Minden férfinak megvolt a maga *genius*a, és minden nőnek a maga *juno*ja, ebből alakult ki a kereszténységben az őrangyal fogalma. Ezenkívül minden, névvel rendelkező dolognak megvolt a maga *numen*je, azaz isteni ereje. Az ég, a nap, a hold, a tenger, az aratás, a családi tűzhely, a szerelem, a háború, a házasság, a bölcsesség istenére és más fontosabb istenségekre vonatkozóan egy az egyben átvették a görög mitológiát, csak behelyettesítették a saját isteneik nevét.

Ugyanezt tették a római katonák idegen földön, amikor ellátogattak a helyi szentélyekhez. A szentélyt jelző szűz szobra ilyenformán Dianát ábrázolta, bármit gondoltak is erről a „bennszülött" gallok, és ennek megfelelően tisztelték. Ez a gyakorlat jól működött: mivel a katonák tisztelettel, ájtatosan közeledtek a helyi szentélyekhez, nem alakultak ki jelentősebb vallási konfliktusok. A rómaiak hozzáállását még a birodalom fennállásának későbbi időszakában is Mrs. Patrick Campbell, a nagy angol színésznő nemtörődömsége jellemezte: „Amit csak akartok, feltéve, hogy nem az úton csináljátok, és nem ijesztitek meg a lovakat." Kübelé botrányosan viselkedő papjai megszegték ezt a szabályt, ahogy a csökönyös keresztények is, akik nem akarták megadni a császárnak, ami a császáré [azaz: nem voltak hajlandók áldozatot bemutatni az istenként tisztelendő római császárok kultuszszobra előtt]. Viselkedésük a rómaiak mércéje szerint tiszteletlen, és botránkoztatónak minősült.

A széles körben elterjedt hellenisztikus misztériumkultuszok erősen hatottak a korai kereszténységre. A hét halálos bűn például, amit a keresztények ikonográfiailag és „földrajzilag" is beépítettek a pokolról kialakított nézetrendszerükbe, a Mithras-kultusz közvetítésével jutott el hozzájuk, és a Zoroaszter-vallásból eredt, amely misztikus jelentőséget tulajdonított a hetes számnak. Mitra (latinul Mithras) kultusza

szerint a szarukapun át fölemelkedő lélek áthalad a hét mennyei szférán, és mindegyikben levet egy-egy bűnt: a Naphoz a büszkeség, a Holdhoz az irigység, a Marshoz a harag, a Merkúrhoz a kapzsiság, a Jupiterhez a becsvágy, a Vénuszhoz a buja vágy, a Szaturnuszhoz a lustaság tartozott. A Mithras-kultusznak köszönhetjük december 25-ét mint Jézus születésének napját, a keresztények által használt Khí-Ró jelet, valamint az asztrológia és a numerológia iránti kitartó érdeklődést is. (Az utóbbi más kultuszokat is jellemzett.)

A latin költők kibővítették a régi görög történeteket, és ki is egészítették néhány alkotással az alvilági „antológiát". Ezen alkotások sorába tartozik Vergilius *Aeneis*ének látványos részlete, Vergilius és Ovidius Orpheusz-történetei, Pszyche kislányos kalandja Apuleius *Az aranyszamár* című regényében, Cicero *Scipio álma* című műve, valamint Plutarkhosz *Thespesius látomása* című munkája, amely egyszerre idézi Platón Ér nevű katonájának történetét és a középkori látomásos álmokat. A rómaiak megváltoztattak néhány nevet: Plutónból Dis Pater lett (a „Dis" szó a „dives" rövidített alakja). A név jelentése „gazdag apa". Perszephonéból Proserpina lett, aki talán nem annyira félelmetes, mint görög megfelelője, Hermész pedig a Mercurius nevet kapta.

A Kr. e. 30 és 19 között született *Aeneis* megírása előtt az akkoriban Rómában élő Vergilius alapos kutatásokat végzett. Homéroszt tekintette példaképének, de az alvilági jelenetek tanúsága szerint Platón munkáit is jól ismerte. Kétségtelenül Vergiliusé a holtak földjének legismertebb leírása, igaz, csak azért, mert úgy egy emberöltővel ezelőtt még a tananyag része volt Európa és Amerika középiskoláiban.

Az eposz hőse a trójai Aeneas (görögül: Aineiász), aki harcolt a nagy háborúban. Odüsszeuszhoz hasonlóan úton

van, mivel Trója pusztulása után új otthont kell találnia. Alászáll az alvilágba, hogy halott apjától, Anchisestől kérjen tanácsot arra vonatkozóan, mi módon úszhatná meg kibékíthetetlen ellensége, Juno (Héra római megfelelője) haragját. Aeneas jöttére nem bújnak elő a szellemek, ugyanis felkészülten érkezett: vezetője a cumaei Sibylla, a papnő, és megszentelt aranyág is van nála, hogy megvédje a holtak földjének borzalmaitól.

Ahogy az *Odüsszeiá*ban, itt is véráldozatot készítenek elő a barlang szájánál, ezúttal a mai Nápoly közelében lévő Cumaenál. A helyszínválasztás jelzi, hogy a pokol nem úgy általában a túlvilágon, hanem Itália alatt van. Vergilius hátborzongató „effektekkel" operál: vannak vonító kutyák, nyirkos barlangok, szúrós szagú füst, földrengések, kísérteties sikolyok. Hollywood sokat köszönhet neki.

Az *Aeneis*ben jelenik meg először a pokol tornáca, ahol a „szerencsétlen lelkeknek" száz évig kell várniuk, vagy addig, amíg a hozzájuk tartozó testet tisztességgel el nem temették. A rómaiak adtak a bürokratikus formaságokra. Nagy megdöbbenésére Aeneas hármat is fölismer a lelkek közül. Elhaladnak az Álom barlangjai előtt. Ezután átviszi őket a folyón a zsugori Charon, odavetnek a Cerberusnak egy mérges fűvel behintett álomadó falatot, elhaladnak a terem előtt, ahol Minos ítélkezik, és nőkkel is találkoznak, elsőként Didóval, Aeneas tragikus sorsú, öngyilkos szerelmével, aki elfordítja a fejét. Megjelennek a komor háborús históriákat mesélő hősök is, ezúttal trójaiak.

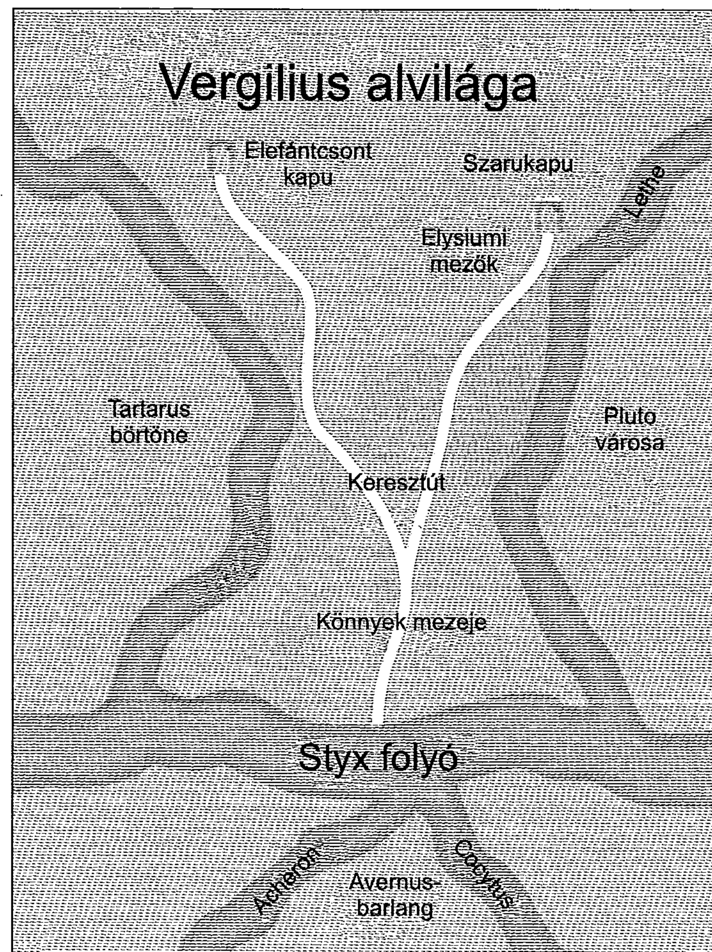
A papnő egy útelágazásnál a jobb kéz felőli úton siet tovább, ez vezet el Dis Pater házának érintésével az elysiumi mezőkre. Aeneas azonban megáll, és bal felé tekinget. Egy égő folyó túlpartján hármas fallal övezett fellegvár magasodik, hatalmas kapujának tetején egy fúria gubbaszt. A fellegvárból fájdalmas nyögések, korbácsütések, lánccsörgés hal-

latszik ki. Sibylla elmondása szerint Rhadamanthus küldte oda őket, hogy mielőtt a mélybe zuhannának, még bosszút álljon rajtuk a „sok-sok fúrianővér" és a borzalmas, ötvenfejű hidra.

A papnő megmutatja Aeneasnak a szokásos hírességeket: a titánokat, Tityost, Ixiont, Pirithoust, Theseust (aki készséggel visszaül a feledés székébe, valahányszor egy költőnek szüksége van rá). De vannak hétköznapi bűnösök is: rokonaikkal kegyetlenkedők, fösvények, házasságtörők, árulók. Sibylla elmondja, hogy akkor sem tudná elsorolni az összes bűnüket, ha száz nyelve volna, vasból volna a hangja.

Vergilius nevéhez fűződik a pokol első igazán érzékletes leírása. Az általa megjelenített alakok, képek a korszakhoz kötődnek ugyan, de az igazán eleven művészet egyetemes érvényű gondolatokat tud csempészni a helyhez, időhöz kötött formákba. Vergilius nemcsak a későbbi korok költőire, történetmondóira gyakorolt óriási hatást (így Dantéra, aki az *Isteni színjáték*ban vezetőjeként és mentoraként idézi meg, és aki maga is egyszer s mindenkorra megváltoztatta a pokol térképét), hanem a keresztény kozmológia korai irányelveinek kidolgozóira is: Alexandriai Szent Kelemenre, Órigenészre, Tertullianusra és különösen Szent Ágostonra, aki gyakran idézte őt.

Az alvilági látogatás hátralevő része viszonylag érdektelen, de nem Vergilius számára, aki most teljesíti hazafias kötelességét: a trójaiakhoz vezeti vissza a római császári dinasztiát. Megjelenik Anchises is, aki elmeséli, milyen a halál utáni élet. Leírása közel áll ahhoz, amit Platón katonájától, Értől megtudhattunk. Ezután következik Aeneas leszármazottainak parádéja, amelyből Róma jövőbeli dicsősége rajzolódik ki. Aeneast lenyűgözi utódainak látványa – most már tudja, hogy élni fog még egy darabig, és apa lesz.

Vergilius alvilágának térképe

Plutarkhosz (Kr. u. 46 k.–120 k.) görög volt, de egy ideig Rómában élt. *Thespesius látomása* című műve igen érdekes, mivel a középkorban végig népszerű volt. Szerkezete megegyezik az Ér-történetével: egy Thespesius nevű mihasznát halottnak vélnek, és három nap múlva már temetni akarják, amikor föltámad, és elmeséli „halálközeli" élmé-

nyét. Kiderül, hogy a lelke egy olyan birodalomban született újra, amelyet néhány fényes csillag világított meg, és újonnan meghalt férfiak és nők tüzes buborékokba zárt lelkei népesítették be. A lelkek egy része fölemelkedett, más részük a mélybe zuhant, néhány pedig bizonytalanul röpdösött ide-oda. A magasba emelkedő lelkek tiszta fényt sugároztak, a többieket helyenként vagy mindenütt pikkely borította. Dis, a bíró kiszabta a megtisztulást hozó büntetéseket, de voltak gyógyíthatatlan lelkek is, ezeket az egyik Erünnisz űzte, és jól meg is kínozta őket, mielőtt a mélybe zuhantak volna. Thespesius az elkárhozottak között megtalálta az apját, aki bevallotta neki, hogy néhány vendégét az aranyáért megmérgezte. A lelkek szörnyű kínok közepette vonaglottak, egyiknek-másiknak ki voltak tépve a belei. Volt a közelben három borzalmas tó: az egyik forró arannyal, a másik jéghideg ólommal, a harmadik éles vasdarabokkal volt tele. A lelkeket démonok dobálták egyikből a másikba. Thespesius utoljára a „javítás" alatt álló lelkeket látta, akiket kalapáccsal és ököllel püföltek brutálisan, hogy „kialakuljanak", mielőtt visszaküldenék őket egy új életre. Plutarkhosz könyve a keresztény kort előlegezi meg, Lucius Apuleius *Az aranyszamár* című regénye pedig, amely a *Thespesius látomásá*val egy időben született, de annál sokkal vidámabb hangulatú, visszafelé tekint az időben. Itt a csinos Psychének le kell mennie a Hadesba, hogy elhozzon egy megszépítő varázsdobozt, és ahogy sokan mások, ő is fittyet hány a figyelmeztetésekre. Az ő kalandja azonban szerencsésen végződik, és boldogan él, amíg meg nem hal.

HETEDIK FEJEZET

A seól

A zsidók az *Ószövetség* tanúsága szerint vagy a legkevésbé morbid hajlamú nép voltak a mediterrán térségben, vagy nekik volt a legszegényesebb fantáziájuk. Szomszédaiktól eltérően ugyanis nem álltak kapcsolatban a holtakkal: nem imádták, nem látogatták őket, nem áldoztak nekik, nem reménykedtek abban, hogy a halál utáni életben újra találkozhatnak velük, és arra sem számítottak, hogy Jahvéval bármiféle dolguk lesz haláluk után. Éppen ellenkezőleg:

> *„Olyan ember vagyok, aki a végét járja.*
> *A halottak közt hagytak, mint kiket legyőztek,*
> *s már a sírban vannak: többé nem emlékszel*
> *és már gondot sem viselsz rájuk."**
>
> (*Zsoltárok könyve* 88,4–5)

A halottak egyenesen tisztátalannak számítottak.

A héber *seól* szó gyakran fölbukkan az *Ószövetség*ben. Fordítása időnként „pokol", máskor „a sír", néha pedig

* A magyar nyelvű bibliai idézetek forrása a következő kiadás: *Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás.* Hatodik, átdolgozott kiadás. Szent István Társulat, 1991.

„a gödör", de sehol sem utal arra semmi jel, hogy bármi mást jelentene, mint a test nyughelyét. Átvitt értelemben kizárólag csüggedésre vagy kétségbeesésre utal. A seólt időnként börtönhöz hasonlítják. Olykor pokolnak fordítják a *gyehenna* szót is, amely viszont egyszerűen Hinnom völgyét (Gé-Hinnom) jelenti. Ez amolyan Jeruzsálem-közeli szeméttelep volt, ahova a hulladékon kívül bűnözők és állatok tetemét is ledobták, és ahol közegészségügyi okokból állandóan tüzek égtek. Korábban állítólag Moloch pogány istennek is mutattak be itt emberáldozatot. A gyehenna név metaforikusan kellemetlen helyre utalt, és szitokszóként is alkalmazták, hiszen nyilvánvaló volt, hogy aki ilyen helyen hal meg, az igencsak eltávolodott Jahve törvényeitől. Alkalmanként használták az *abaddon* ('pusztulás') és a *bor* ('a gödör') szavakat is.

Lehetséges, hogy az izraeliták, mezopotámiai szomszédaikhoz hasonlóan, száraz, poros, föld alatti helyre képzelték el a túlvilági életet. Bizonyára ilyen helyről jött elő Sámuel szelleme vagy árnyéka is az Én-Dórban élő halottlátó asszony hívására (*Sámuel* 1, 28,7). Az a rövid szitokáradat pedig, amellyel Izajás (Ézsajás) próféta elátkozza Babilon királyát, képi világát tekintve teljesen babiloni:

„Miattad az alvilág is megmozdul odalenn,
érkezésedet várva.
Tiszteletedre felriasztja az árnyakat,
a föld minden fejedelmét.
A nemzetek királyainak mind
fel kell előtted trónjukról állaniuk.
Mindnyájan megszólalnak és ezt mondják neked:
»Így hát te is semmivé lettél, akárcsak mi,
te is hozzánk hasonlóvá lettél.

A te dicsőséged is az alvilágba szállt
hárfáid zengő hangjával együtt.
Rothadás lett a fekvőhelyed
és férgek lettek a takaród.
Hogy is hullottál le az égből,
te fényes csillag, hajnalnak fia?
Hogyan buktál a földre,
te, aki szolgaságba döntötted a nemzeteket?
Azt gondoltad magadban:
én az égbe megyek föl,
az Isten csillagai fölé állítom trónomat.
Az egybegyűlés helyén telepszem majd meg,
Messze fenn, északon.
Felszállok a felhők magasába,
hasonló leszek a Fölségeshez!
És lám! Az alvilágba zuhantál alá,
a mélységes szakadékba.«"

(*Izajás könyve* 14,9–15)

Ezt a „cseles" szövegrészt a zsidó pokol létezésének, illetve Lucifer bukásának bibliai igazolásaként idézgették. Kontextusba helyezve azonban egyértelmű, hogy a szitkokat Babilon királyának szánták. A szöveg utal ugyan az apokrif *Hénoch első könyvé*re, amelyet e fejezet végén ismertetünk, de csak metaforikusan. Üzenete nyilvánvalóan ugyanaz, amit Gilgames is megtudott Enkidutól: a nagy királyok alacsony sorba taszítva tengődnek az alvilágban. A próféta mintha egyenesen keserű tréfát űzne a babiloni királlyal, amikor a babiloni pokolba kívánja.

Hasonló átkokat szór avagy „gyászéneket" zeng Ezékiel próféta Türosz királya ellen (*Ezékiel* 28,1–23; l. a 10. fejezetet).

Néhány rövid passzus azt is sejteni engedi, hogy a zsidó gondolkodástól élet és halál kérdései sem voltak idegenek.

Az első idézet, amely ismét Izajástól való, a Kr. e. 3–4. században keletkezett. A Jahvétól különböző urakról a próféta ezt mondja:

„A holtak nem kelnek életre
S az árnyak nem támadnak fel,
Mert megbüntetted és megsemmisítetted őket,
Még az emléküket is eltörölted."

(*Izajás* 26,14)

Jahve népe viszont élni fog:

„Életre kelnek majd halottaid,
és holttestük feltámad.
Keljetek fel, és ujjongjatok mind,
akik a porban nyugosztok!
Mert világosság harmata a te harmatod,
és az árnyak országa szülni fog."

(*Izajás* 26,19)

A másik idevágó idézetet a *Dániel könyvében* olvashatjuk. A próféta arról beszél, hogy az apokalipszis idején megjelenik Mihály arkangyal, és az ítélethirdetés előtt nagy ínség köszönt a világra:

„Akik a föld porában alszanak,
azok közül sokan feltámadnak,
némelyek örök életre,
mások gyalázatra, örök kárhozatra."

(*Dániel* 12,2)

A fenti szövegrészekről úgy tartják, a perzsa hatás fejlődését tükrözik. Izajásnál az arra méltatlanok egyáltalán nem támadnak föl, Dánielnél viszont már igen, de „gyalá-

zatra, örök kárhozatra". Vegyük észre, hogy mindkét idézet a test fizikai feltámadásának elfogadásáról tanúskodik! Elképzelhető, hogy ez a gondolat Zoroaszterénál is korábbi.

Az angol nyelvű *Bibliá*ban rendszerint az apokrifok között szereplő *Makkabeusok második könyve** további bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a zsidók hittek a föltámadásban. A *Makkabeusok második könyve* azok közé a történeti tárgyú szövegek közé tartozik, amelyek a szíriai elnyomatás elleni bátor és sikeres zsidó fölkelés krónikáját adják. A Kr. e. 2. századi eseményeket leíró könyv témánkba vágó hetedik fejezete hét hitbuzgó zsidó fivér és édesanyjuk borzalmas kínzását és kivégzését beszéli el. Az volt a bűnük, hogy nem voltak hajlandók a pogány, tehát tisztátalan áldozati állat húsából enni. A harmadik, a negyedik és a hetedik fivér, valamint az édesanya utolsó szavai egyaránt arról a meggyőződésükről tanúskodnak, hogy megcsonkított testüket Jahve egészben támasztja majd föl, és kínzóikon is bosszút áll.

Az *Újszövetség* és Josephus Flavius zsidó történetíró egyaránt azt igazolja, hogy a zsidó eszkatológia a Kr. u. 1. századra további változásokon ment keresztül. Mindkét forrás dokumentálja a konzervatív arisztokrácia, a szadduceusok, illetve a populista farizeusok közötti súrlódást (Márk 12,18; Máté 22,23; Lukács 20,27; Apostolok cselekedetei 23,8). A szadduceusok elutasították a feltámadás „idegen" gondolatát. A „farizeus" szó a feltételezések szerint Perzsiára utal, ugyanúgy, ahogy Bombayben pársziknak nevezik a Zoroaszter-vallás híveit. Megtérése előtt Szent Pál is farizeus volt, ahogy Josephus Flavius is. Jeruzsálem Kr. u. 70-ben történt lerombolása után

* A *Makkabeusok I.* és *II. könyve* a katolikus bibliában kanonikus, a protestáns *Szentírás*ban viszont nem szerepel (apokrif). *(A szerk.)*

25 évvel pedig már gyakorlatilag az összes megmaradt zsidó farizeus volt. Érdekes tény, hogy a megreformált judaizmus nem fogadja el a feltámadás fogalmát.

Josephus Flavius *A zsidók története* című írása XVIII. könyvében egy harmadik csoportról, az esszénusokról is írt. Ez a szerzetesi közösség, amelyre erősen hatott a neoplatonizmus, nem a test, hanem az attól különvált lélek feltámadását vallotta. *A zsidó háború* című művében pedig megmutatja, hogyan terjedtek az ehhez hasonló gondolatok a Római Birodalom különböző felekezetei között.

„Ugyanis megingathatatlanul hisznek benne, hogy a test ugyan romlandó és elenyészik, a lélek azonban halhatatlan, s örökké él; a legfinomabb éterből származik, s valami természeti varázslat révén leszáll, és a test, mint a börtön, magába zárja. Mihelyt azonban kiszabadul a test börtönéből, boldogan a magasba lebben, mintha hosszú szolgaságból szabadult volna. A görög filozófusok véleményével egyezően azt állítják, hogy a jók tovább élnek az óceánon túl, olyan helyen, ahol sem eső, sem szél nem zaklatja őket, hanem az óceán felől fújdogáló állandó zefír üdíti; viszont a gonoszok sötét és jéghideg barlangba kerülnek, örök szenvedésre. Ugyanez a gondolat megvan, úgy tudom, a görögöknél is, akik azt tanítják, hogy hőseik, a héroszok és félistenek, a boldogok szigetén tartózkodnak, a gonoszok lelkei pedig az elkárhozottak helyén, a Hadésben, ahol a monda szerint Sisyphos, Tantalos, Ixion és Tityos bűnhődnek. Ezzel mindenekelőtt a lélek halhatatlanságát akarják bizonyítani, egyúttal azonban buzdítani akarnak az erényre és elrettenteni a bűntől, mert arra számítanak, hogy a jók földi életük alatt, a

halál utáni jutalom reményében, még jobbakká lesznek, a gonoszok pedig félelemből visszariadnak gaztetteiktől, mert bizonyosra vehetik, hogy ha életükben nem is derül ki gonoszságuk, a túlvilágon utoléri őket az örök büntetés."

(Révay József fordítása)

A zsidók számára a Kr. u. 1–2. század nem elsősorban a római, a hellenisztikus vagy a késő ókori időszakot jelenti, hanem Jeruzsálem pusztulásának és a diaszpóra kezdetének éveit is. A *Hénoch könyve* és a *Hénoch titkainak könyve* (más néven *Hénoch első* és *második könyve* avagy Hénoch „etióp" és „szláv" könyve) ebből az időszakból való, és a feltételezések szerint menekültek írták Egyiptomban, valószínűleg görögül, ahogy a szintén ekkor keletkezett *Újszövetség*et is. A két könyvet ugyan a nem kanonikus [a hivatalos *Bibliá*ba be nem került] pszeudoepigráf szövegek közé sorolták, de a zsidó gondolkodást, a zsidó legendákat kutató tudósok alaposan górcső alá vették őket.

*A Hénoch második könyvé*ben Jahve feltárja titkait Hénoch előtt, és a próféta életének 365. évében hozzájárul, hogy az lemérje és följegyezze a Föld és a tíz mennyország adatait. A Paradicsom és a pokol egyaránt a harmadik mennyországban található. Hénoché a szó:

„És az a két ember [angyal] fölvezetett az északi lejtőn, és mutatott nekem egy borzalmas helyet. Volt ott mindenféle gyötrelem: kegyetlen sötétség, homály. Csak a tűz adott némi fényt. Volt egy tüzes folyó, és tűz mindenütt, meg fagy és jég, meg szomjúság és hideglelés, miközben a béklyó kegyetlenül szorít, az angyalok félelmetesek és kö-

nyörtelenek, hegyes fegyvereik, borzalmas kínzóeszközeik vannak. Így szóltam: »Mily szörnyűséges hely ez!«"

(*Hénoch* 2,12)

Aki a tíz parancsolat közül bármelyik ellen vét, örökre ide kerül, ahogy azok is, akiknek kapzsiság, jótékonykodás elmulasztása, gyerekek bántalmazása, boszorkányság vagy mágia szárad a lelkükön. Van tűz is, jég is, az utóbbi a görög és a római alvilágból hiányzott. A *Hénoch első könyve* merően más képet fest:

„Láttam a mennyország tartópilléreit a menny és a föld között. Láttam mennyei tűzoszlopokat és közöttük mérhetetlen mélységbe lezuhanó tűzoszlopokat is. És a mélységen túl olyan helyet láttam, amelynek nem volt olyan alapja, mint a mennyországnak az égbolt, és nem volt alatta semmiféle szilárd hely. Nem volt rajta víz, és madarak sem. Borzalmas, kietlen vidék volt. Láttam ott hét csillagot, olyanok voltak, mint hét hatalmas, égő hegy. Amikor megkérdeztem, mit látok, az angyal így válaszolt: »Ez a hely a mennynek és a földnek a vége. A csillagok és az égi seregek börtönévé vált.« És a csillagok, amelyek a tűzön forognak, megszegték az Úr parancsát, mert nem a megszabott időben keltek fel. És Isten haragra gerjedt, és tízezer évre megkötözte őket, amíg le nem vezekelik a bűnüket."

(*Hénoch* 1,17)

E szövegrészben az a figyelemre méltó, hogy visszaköszön benne Hésziodosz. A mennyországból a mélységbe lenyúló tűzoszlopok a Sztüx házának ezüstoszlopait idézik, a bebörtönzött angyalok pedig a Tartarosz titánjaival rokoníthatók. A *Jelenések könyve* is a hullócsillagokhoz hasonlítja a bukott angyalokat.

A Kr. u. 4. századi *haggada* érzékletesen számol be a Sátán bukásáról. Erre ebben a változatban azért kerül sor, mert még azután sem hajlandó hódolni Ádámnak, amikor bebizonyosodott, hogy nem rendelkezik az első ember nagyszerű képességével: nem tud nevet adni az állatoknak. Ádám első felesége Lilit, a feminista démon, a bajkeverő sumer Lilitu démon „húga". A haggadában azért utasítja el Ádámot, mert ősapánk szeretkezéskor ragaszkodik hozzá, hogy ő legyen felül. A haggada pokla keleti stílusban, kígyókkal és skorpiókkal van kidekorálva, de nem lakik benne senki – legalábbis a második napon, amikor létrejött, még nem. (A Paradicsomot csak a harmadik napon teremtette az Úr. Elképzelhető, hogy azért, mert a pokolra hamarabb volt szükség...)

NYOLCADIK FEJEZET

A gnoszticizmus

A késő ókor lázas évszázadaiban a pokollal kapcsolatos másik közkeletű elképzelés az volt, hogy az emberek akkor is ott vannak, amikor hétköznapi, földi életüket élik. Ezt a pesszimista nézetet általában gnosztikusnak tartják, pedig a népszerű középkori eretnekségek fénykorában újra meg újra felütötte a fejét, és az ortodox kereszténységben is tetten érhető. A tudósok a Krisztus utáni első három-négy évszázad eretnekeit, szabadgondolkodóit korábban „zsidó" és „keresztény" gnosztikusokra osztották föl, de amióta a 20. században Nag-Hammádinál és Kumránnál is kéziratkönyvtárakra bukkantak, óvatosabban bánnak a minősítésekkel. Azt a gondolatot, hogy egy jobb világ silány árnyékában élünk, ugyanígy eredeztethetnénk a pogány Platóntól is, aki egyszer azt mondta, hogy világunkat „szükségszerűen háborgatja a gonosz".

A legalapvetőbb gnosztikus mítosz nagyjából a következő: egy Szophia (azaz bölcsesség) nevű *eón,* azaz angyal csodálta a Legfőbb Lényt avagy az Ismeretlen Istent. Ez a szintén platóni fogalom mindmáig komoly vonzerővel bírt olyan emberek körében, akiket ámulatba ejt a világegyetem, de a megszemélyesített isten vagy a rosszat tudatosan megengedő isten gondolata zavarja őket. Szophia az Ismeretlen Isten iránti hódolattól vezérelve helytelen dolgot tett: megpróbálta utánozni és egyedül, nemi kapcsolat nélkül teremteni, ahogy ő. Ezért kiűzetett az áttetsző, tiszta, légiesen könnyű felső mennyországból. Kétségbeesésében formátlan torzszülöttet hozott a világra, és ebből a torzszülöttből lett a Demiurgosz, avagy alsóbbrendű isten, a mi világegyetemünk, az anyag és az ember alkotója. A Demiurgosz úgy teremtette meg a világot, hogy sejtelme sem volt akár a Legfőbb Isten, akár az anyja, Szophia létezéséről – azt hitte, ő az egyetlen isten. A világ tehát tudatlanságban és bűnben fogant, ennélfogva mi is, hiszen az isten, akinek képére és hasonlatosságára vagyunk teremtve, nem más, mint a Demiurgosz. Az emberi természetben rejlő szikrányi jóságot és spiritualitást a mennyekből száműzött, bűnét jóvátenni próbáló Szophia csöpögtette belénk.

Szophia története az egymást követő mítoszokban némileg „közönségesebb" lett. Híres nőalakok egész sorának „bújt a bőrébe", így Évának, Noé feleségének, a trójai Helenének és Mária Magdolnának, hogy csak négyet említsünk közülük. Igazán azonban Jézus Krisztus megtestesülésének sajátos értelmezésével ragadta meg az emberek képzeletét a gnosztikus mítosz. Ha ugyanis a világ pokol, vagy legalábbis a pokol tornáca, egyfajta Hadész, és egy tudatlan, alantas ördög uralkodik fölötte, akkor a mennyeket otthagyó, ocsmány, hús-vér testbe költöző, világunk tisztátalan levegőjét belélegző Krisztus szó szerint pokolra szállt. Prométheuszi hősként merült alá a Demiurgosz boldogtalan birodalmába, hogy elhozza az emberiségnek a *gnószisz*t, azaz a titkos tudást és ezáltal a lelkek megváltását.

A gnosztikus eszmevilág nagy része – a Szophia-történet mindenképpen – akkor is elfogadhatatlannak számított, amikor a korai egyházból még nem veszett ki egészen az újonnan kinyilatkoztatott hit rugalmassága. A rejtőzködő vagy „megismerhetetlen" Isten a neoplatonizmussal

(és Arisztotelész „mozdulatlan mozgatójával") összeegyeztethető volt, az új keresztény teológiával viszont nem, mert túlságosan is különbözött a Mennyei Atyától, akit Jézus az evangéliumokban segítségül hívott. A keresztre feszítés és a feltámadás is értelmetlenné válik, ha Jézus csupán az ezoterikus gnózis útján akarta elhozni a megváltást. Ráadásul a széles néptömegek számára sem volt vonzó ez az elképzelés, hiszen a gnózis csak a kiváltságosak szűk köre számára érhető el.

Az a gondolat azonban, hogy a földi világ az ördög markában van, számos követőre talált a keresztények között, ahogy az a nézet is, hogy az anyag, ennélfogva az emberi test is, lényegét tekintve gonosz és visszataszító. Mindennaposak voltak az arra tett utalások, hogy a Sátán a földi világ istene vagy fejedelme. Az evangéliumokban Jézust is megkísérti a Sátán a sivatagban: „a világ minden országát és dicsőségüket" ígéri, ha hajlandó neki hódolni.

A késő ókorban, talán a római dekadencia elleni lázadásként, erősek voltak az aszketikus életmódot, a gazdagság, a bőséges étkezés, a szexualitás megvetését hirdető mozgalmak. A pogányok és a zsidók (például az esszénus szerzetesek) körében ugyanúgy terjedtek ezek az eszmék, mint a keresztények és a gnosztikusok között. A keresztelő szertartáson a keresztszülők egészen a közelmúltig ígéretet tettek a csecsemő nevében, hogy ellentmondanak „a világnak, a testnek és az ördögnek". A szöveg azokat az időket idézi, amikor még szoros kapcsolatot tételeztek föl a három dolog között.

A korai keresztények, a gnosztikusok többségével együtt, hittek abban, hogy küszöbön áll Krisztus második eljövetele (parúszia) és az utolsó ítélet. A keresztények abban reménykedtek, hogy a mennyországba jutnak, és rettegtek a pokoltól, a gnosztikusok pedig titkos tudásuk révén remélték elérni a mennyei *plérómát*. Mivel a pokol a gnosztikusok felfogása szerint a földi világ volt, számukra a büntetést egyszerűen a megváltás elmaradása jelentette. Csaknem az egész emberiség kárhozatra volt ítélve, de ez a kárhozat nem volt borzalmasabb a földi pokolnál, amelyben már amúgy is éltek. A gnosztikus bűnösökre tehát a kereszténység rémséges pokolvízióihoz képest sokkal kellemesebb sors várt.

KILENCEDIK FEJEZET

A manicheizmus

Markiónt és Mánit hagyományosan a gnosztikusokhoz sorolják, de bizonyára mindketten tagadnák, hogy közük van a gnoszticizmushoz. A Rómában élő szír Markión (Kr. u. 2. század) kereszténynek és Szent Pál követőjének tartotta magát, bár azt tanította, hogy két isten van. A szeszélyes és gyakran erőszakos ószövetségi Jahvét a Demiurgosszal azonosította, és úgy tartotta, hogy ha nem is kifejezetten gonosz, de nem is jó, és semmiképpen sem mindenható. Ennélfogva elvetette a teljes *Ószövetség*et és az *Újszövetség* nagy részét is, csak a *Lukács evangéliumá*t és Pál apostol leveleit „tartotta meg", de hívei számára ezek szövegét is jelentősen megnyirbálta. Markión tanítása szerint Jézus volt az Igaz Isten, akit az érdek nélküli jóindulat szellemében, váltságdíjként küldtek az emberiséget rabságban tartó Demiurgosznak, aki az utolsó ítélet napján alsóbbrendű, anyagi természetű világával együtt elpusztul. Markiónnak még a 4. században is jelentős tábora volt, annak ellenére, hogy az ortodox egyházi vezetők heves támadásokat intéztek ellene.

A 216-ban, asszíriai zsidókeresztény közösségben született perzsa Máni mindössze huszonegy évesen vágott bele igen sikeres missziójába. Az általa hirdetett új vallás Európában és Ázsiában is nagyszámú hívet szerzett magának, és a

nyugati világban ezer évig, keleten pedig még annál is jóval tovább fennmaradt. Kínában talán még a 20. század elején is voltak hívei.

Mánit a Zaratusztra-vallás „ortodox" hívei 277-ben kivégezték, pedig dualista vallása sokat merített a zoroasztrianizmusból. A manicheizmus szerint is két szellem küzd egymással a világ fölötti uralomért. Az egyik a Magasztosság Atyja, a Fény istene, akinek birodalmához tartozik a mennyország, az erények, az angyalok, a természet szépségei stb. A sötétség birodalmából született meg a Sátán vagy Angro Mainju által megszemélyesített, vele azonosított anyag, a démonokkal, a tűzzel, a füsttel, széllel, a vízzel, a sötétséggel – és a nőkkel együtt. Ádámot a saját képére teremtette, de befestette „lopott fénnyel". Éva viszont, akit ugyancsak alkotott, szinte teljesen sötét lény volt. Azt a feladatot kapta, hogy csábítsa el Ádámot, mégpedig úgy, hogy testi vágyat ébreszt benne. (Ez az elmélet később nagy hatással volt Szent Ágostonra és az ő révén a kereszténység egész történetére.) Leszármazottaik hol világosabbak, hol sötétebbek, de a férfiak – híven a keleti hagyományhoz – mindig „felvilágosultabbak" a nőknél.

Az érzékiség elfojtása, a helyes életmód (ennek része a vegetarianizmus), valamint Máni tanításainak szigorú követése révén a kiválasztottak avagy „tökéletesek" nagyobb adag fényt kaphatnak, és haláluk után azonnal a fény birodalmába juthatnak. Azok viszont, akik nem nyerik el a megváltást, csak több egymást követő életen át tartó megtisztulási folyamat után kerülhetnek el a fényre. A megbánást nem tanúsító bűnösök Jézus második eljövetelekor a lángokba fognak zuhanni, amelyek 1468 nap alatt elemésztik majd az egész világot. Ez a forgatókönyv alapjaiban nemigen különbözik a lelkeknek a *Phaidón*ban Szókratész felvázolta sorsától vagy a buddhista elképzeléstől.

A manicheizmus, amely a gnoszticizmusból is vett át bizonyos elemeket, tudatos kísérlet volt a buddhizmus, a Zaratusztra-vallás, a kereszténység és a markionizmus ötvözésére, illetve meghaladására. A gnosztikusok és a markioniták körében sikere volt, ezek többsége csatlakozott az új szektához. A manicheizmus ugyanis, e két irányzathoz hasonlóan, elutasította az ószövetségi Jahvét. Ádámot, Noét és Ábrahámot elfogadták ugyan pátriárkának, de Mózest és a kifejezetten a zsidókhoz kötődő prófétákat természetesen nem. Elfogadták Buddhát, Zaratusztrát és Jézust is. Máni azt állította magáról, hogy ő is Jézus tanítványa, akárcsak Szent Pál.

A manicheizmusnak megvolt az az előnye, hogy eléggé könnyen érthető hitrendszer. Világosabban magyarázta el a lélek fölötti uralomért viaskodó Jó és Rossz küzdelmét, az emberi természet ellentmondásait és az üdvözülés folyamatát, mint a legtöbb vallás, köztük a sorait rendező kereszténység. A manicheizmus nem kevés ismert mitológiai elemet épített be hitvilágába, így a Jó és a Rossz erőinek az idők végén lezajló sorsdöntő összecsapását is, aszketizmusa pedig jól illett a kor közhangulatához. Máni tanításai a Római Birodalomban és Ázsiában egyaránt gyorsan terjedtek, és ha nincs a kemény üldöztetés az 5. században, I. (Nagy) Konstantin császár keresztény hitre térése után, akkor a manicheizmus valószínűleg sokkal tovább lett volna jelen a nyugati világban. A buddhista mintára szerveződő manicheus szerzetesség mind a keresztények, mind az esszénusok szerzetesi életére nagy hatást gyakorolt. Sőt mi több, kilenc éven keresztül maga Szent Ágoston, a korai keresztény egyház legnagyobb formátumú személyisége is manicheus volt.

TIZEDIK FEJEZET

A korai keresztények

A korai keresztény gondolatvilág tanulmányozásához a tarzoszi Saul írásai jelentik a legkorábbi forrásunkat. Saul farizeusból lett a római világ első számú keresztény hittérítője. A Paulus (Pál) nevet vette föl idővel, és bár Jézussal sosem találkozott, az *Újszövetségben* szereplő levelei előbb születtek a *Márk evangéliumánál*, amely Kr. u. 70 körül íródott. Lukács pedig csak jó húsz évvel később írta meg az *Apostolok cselekedeteit*, amely éppen Pállal együtt tett utazásait beszéli el. Pál apostol azt írja, hogy Jézus „lobogó tűzzel" érkezik majd a végítélet harsonáinak szavára, és „örök kárhozattal fognak bűnhődni: eltaszítva az Úr színe elől és távol fönséges hatalmától". (*Tesszalonikaiaknak írt második levél,* 1,9) Ennél tovább azonban nem megy a halál utáni élettel kapcsolatos jóslásban.

A pokolra vonatkozó keresztény doktrína természetesen nem az első keresztény teológustól ered. Pál három helyen is felsorolja, kik nem nyernek majd bebocsátást Isten országába: *Korintusiaknak írt első levél* 6,9–10; *Galatáknak írt levél* 5,19–21; *Efezusiaknak írt levél* 5,5. Szerepelnek a listán a bűnbánatot nem mutató paráznák, bálványimádók, házasságtörők, homoszexuálisok, tolvajok, részegesek, rágalmazók, csalók, varázslók, irigyek, viszálykodók, erkölcs-

telenek, kapzsik. De nem a pokollal fenyegette ezeket a bűnösöket, hanem azt tanította, hogy a bűn a halálba vezet (*Rómaiaknak írt levél* 5,16), és erre gondolt a tesszalonikaiakhoz írt levelében is, amikor „örök kárhozatról" beszélt. A jók életben maradnak, a bűnösök meghalnak. Évszázadokkal később „megsemmisüléselmélet" néven emlegették ezt az elképzelést. A halál tehát Isten kegyelméből, a keresztségben Jézus Krisztussal egyesülve elkerülhető. Pál apostol üzenete igencsak biztató volt a hívek számára: „...Isten színe előtt Krisztusban beszélünk, mégpedig mindent a ti épülésetekre, szeretteim." (*Korintusiaknak írt második levél* 12,19). Leveleiben Péter (*Szent Péter második levele* 3) és Júdás is figyelmeztet a jövőbeli bűnhődésre.

Márk evangélista, aki elsőként fűzte össze a Jézus életéről fennmaradt emlékeket, történeteket folyamatos elbeszéléssé, valószínűleg nem ismerte Jézust, Péterrel azonban találkozhatott. Euszébiosz 4. századi történetíró szerint arra törekedett, hogy ne hagyjon ki semmit abból, amit hallott, és ne írjon le semmi hamisat. Evangéliumában olvashatunk arról, hogy a Szentlélek káromlóinak „bűne örökre megmarad" (3,29–30), de a pokolról csak egyszer tesz említést. Az ominózus szövegrészben Jézus beszél a tanítványokhoz:

> *„Ha kezed megbotránkoztat, vágd le. Jobb csonkán bemenned az életre, mint két kézzel a kárhozatra jutni, az olthatatlan tűzre. Ha lábad megbotránkoztat, vágd le. Jobb sántán bemenned az életre, mint két lábbal a kárhozat olthatatlan tüzére kerülni. Ha szemed megbotránkoztat, vájd ki. Jobb fél szemmel bemenned az Isten országába, mint két szemmel a kárhozatra jutni, ahol a férgük nem pusztul el, és a tüzük nem alszik ki."*
>
> (*Márk* 9,43–48)

Az akkoriban uralkodó hitvilág ismeretében feltételezhetjük, hogy ezt inkább ismétlésen alapuló, hiperbolikus retorikai fogásnak szánta a szerző, mintsem valós fenyegetésnek. Vegyük észre ugyanakkor, hogy az egyént vétkeinek jóvátételére ösztönzi!

Pál útitársa, a művelt Lukács, aki állítólag orvos volt, a *Márk evangéliumá*ra alapozta a magáét (vagy egy feltételezett közös forrásra, amelyet időnként Q-dokumentum néven vagy Logia-forrásként emlegetnek). A fenti passzus azonban nála kimarad. Az ő Jézusa is bűnbánatot sürget, de nem azért, hogy a bűnös elkerülje a megtorlást, hanem azért, hogy bejuthasson Isten országába. Lukács ugyanakkor elmesél egy fontos történetet a gazdag emberről és Lázárról, ezt alább bővebben is ismertetjük. A *János evangéliuma,* akár az a János írta, aki Jézus tanítványa volt, akár nem, egy szóval sem említi a poklot. A korábban tévesen szintén Jánosnak tulajdonított *Jelenések könyve* pedig egészen más lapra tartozik.

Marad tehát Máté. Márk szerint Jézus tizenkét tanítványa közül ő volt a hetedik, a *Máté evangéliuma* pedig „Máté, a vámos" néven említi a felsorolásban. A *Máté evangéliuma* azonban erősen támaszkodik Márkéra, és nem sok jel mutat arra, hogy szemtanú beszámolóját olvasnánk. A feltételezések szerint Kr. u. 80 után íródott, így eléggé valószínűtlen, hogy a szerző azonos lenne a tanítvánnyal. A kereszténység azonban nagyrészt éppen a *Máté evangéliumá*ra alapozza a pokol létezésének és rendeltetésének bizonyítását.

Máté nagy újítása az, hogy a Márk által Jézusnak tulajdonított példabeszédekhez eszkatológiai célzatú figyelmeztetéseket fűz. Egyértelmű, hogy ez a saját ötlete volt, hiszen Lukács ugyanazokat a történeteket mondja el, de az intelmek nélkül. Máté számára létfontosságú volt az eszkatológia. Márknak a testrészeket elítélő szavait kétszer is idézi,

először a *Hegyi beszéd* végén (5,29–30), majd a gyermekekről szóló prédikáció után (18,8–9), és egyik esetben sem csupán túlzó retorikai fogásnak hatnak a szavak. Máténál Jézus arra buzdítja követőit, hogy inkább az erényes élet szűk kapuján menjenek be, mint a romlásba vivő tágas kapun (7,13). Azt is mondja nekik, hogy ne féljenek azoktól, akik a testet meg tudják ölni, de a lelket nem: „Inkább attól féljetek, aki kárhozatba vetve a testet is, a lelket is meg tudja ölni." (10,28) Hozzáteszi még, hogy „De aki megtagad az emberek előtt, azt én is megtagadom mennyei Atyám előtt". (10,33) Jézus, akit bosszant a bűnbánatot nem tanúsító tömeg, kijelenti, hogy csodatételei Türoszt, Szidónt és Szodomát is megmentették volna, ha ott mutatja be őket. „De mondom nektek: Szodoma földjének elviselhetőbb lesz a sorsa az ítélet napján, mint neked." (11,24)

A *Máté evangéliumá*nak Jézusa tehát a példabeszédek erkölcsi tanulságának levonásában tűnik ki. Időt, fáradságot nem kímélve sulykol két dolgot: egyrészt azt, hogy a megváltás csak Isten révén lehetséges, akit a Fiú képvisel a Földön, másrészt azt, hogy rendkívüli veszélyekkel jár. A búzáról és a konkolyról szóló példabeszédet magyarázva Jézus elmondja: „Ahogy a konkolyt összeszedik és tűzre vetve elégetik, úgy lesz a világ végén is. Az Emberfia elküldi angyalait, hogy szedjenek össze országaiban minden botrányt és minden törvényszegőt. Ezeket tüzes kemencébe vetik, ott sírás és fogcsikorgatás lesz." (13,40–42) Egy másik hasonlattal élve a jó embereket az angyalok halászhálója kifogja, az arra méltatlanokat viszont „tüzes kemencébe vetik [...]. Ott sírás és fogcsikorgatás lesz". (13,50)

Máté Jézusa a templomban hosszan szórja színes stílusban előadott átkait az írástudókra és a farizeusokra, amiért képmutatók, pénzéhesek, és másokat is megrontanak. Így kiált fel: „Kígyók, viperák fajzata! Hogy is kerülhetnétek el a

kárhozat büntetését?" (23,33) Ezután az Olajfák hegyén a végítélet napjairól, a második eljöveteléről beszél, az új kor hajnalát jelző nagy ínség, pusztulás idejéről, majd elmond egy sor példabeszédet: az okos szolgáról, az öt okos és az öt balga hajadonról, a tíz talentumról, majd a juhokról és a kosokról szólót. Ezek mind egyetlen témára vannak kihegyezve: az arra érdemesek elnyerik az örök életet, a többieket pedig kivetik „a külső sötétségre: ott sírás és fogcsikorgatás lesz" (25,30) vagy „az örök tűzre, amely a sátánnak és angyalainak készült" (25,41), vagy „örök büntetésre" (25,46).

Ezek a figyelmeztetések csak Máténál kapnak komoly hangsúlyt. Márk és Lukács egész jól elboldogul nélkülük, Pál apostol pedig, aki oly mértékben megbízott Lukácsban, hogy kísérőjének választotta, gyaníthatóan nem értett volna egyet velük.

Arra, hogy a pokol mint a gonosztevők halál utáni bűnhődésének konkrét helye létezik, furcsamód mégsem az intelmeit sűrűn hangoztató Máté szolgáltatott cáfolhatatlan bizonyítékot a korai keresztények számára, hanem a *Lukács evangéliuma*. Márk leírta a gazdag ifjú történetét, aki az örök élet titkáról faggatta Jézust, és döbbenten hallotta, hogy ehhez mindenét a szegényeknek kell adnia. Jézus azt is mondta neki, hogy „Könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni Isten országába". (*Márk* 10,17–27) Lukács azonban ennél jóval bővebben fejti ki Jézusnak a jómódúak társadalmi felelősségére, a kevésbé szerencsések iránti kötelezettségeire vonatkozó álláspontját. Több példabeszéddel és intelemmel is szolgál a gazdagság és a vagyon témakörében, ezek sorát a farizeusokhoz intézett beszéd zárja. A farizeusokról ugyanis az a hír járta, hogy túlságosan nagy becsben tartják a földi javakat.

„Volt egy gazdag ember" – őt Lukács később a görögül „gazdagot" jelentő Divész néven emlegeti. Az ő kapujánál feküdt Lázár, a koldus, akinek fekélyeit a kutyák nyalogatták. Velük együtt várta, hogy vessenek neki némi ételmaradékot, de hiába. Lázár végül meghalt, „és az angyalok Ábrahám kebelére vitték". Aztán meghalt a gazdag ember is, és a pokolba került. A lángok közül a mennyekre emelte tekintetét, és könyörögve kérte Ábrahámot, hogy küldje le Lázárt egy csepp vízzel, hadd nedvesítse meg a nyelvét. Ábrahám azonban azt felelte: „...emlékezzél csak vissza, hogy milyen jó dolgod volt életedben." Ráadásul a menny és a pokol között „nagy szakadék tátong", így az átjárás is lehetetlen. A gazdag ember ezután azért könyörgött, hogy hadd figyelmeztesse öt fivérét, de Ábrahám hajthatatlannak bizonyult: „Ha Mózesre és a prófétákra nem hallgatnak, ha a halottak közül támad fel valaki, annak sem hisznek." (*Lukács* 16,19–31)

Jézus valamennyi evangéliumban bőven fűszerezi példabeszédeit metaforikus utalásokkal. Lukács későbbi olvasói azonban a fenti történetet különösen a szívükre vették, és szó szerint értelmezték. Világosabban eligazította ugyanis őket a pokol valóságát illetően, mint Máté homályos utalásai. Lázár és a gazdag ember történetéből nem csupán azt tudhatták meg, hogy „ott sírás és fogcsikorgatás lesz", hanem azt is, hogy a pokol (a *Lukács evangéliumá*nak eredeti görög szövegében „Hadész") egy konkrét, tüzes hely, amelynek lakói kínzásokat szenvednek el. Ez a hely igen távol van a mennyországtól, de azért a Lázárt a „kebelén" tartó Ábrahám pátriárka ellát odáig.

A „kebel" szó körül komoly viták dúltak. A *Szentírás* 4. századi latin fordításában, a *Vulgatá*ban az *in sinu Abrahai* kifejezés olvasható. A *sinus* szó latinul a ruha redőjét jelenti, ennélfogva a ruha viselőjének kebelét vagy ölét is. A középkori képzőművészetben Ábrahámot rendszerint az

Lázár és egy barátja csatlakozik az Ábrahám kebelén pihenő kiválasztottakhoz, mégpedig pontosan ugyanakkor, amikor a gazdag embert bedobják az üstbe (Középkori francia zsoltároskönyv illusztrációja)

ölébe terített, törülközőre emlékeztető szövetdarabbal ábrázolják, amelyből apró gyermekekként kukucskálnak ki a mennyországba jutott kiváltságosok. Időnként egy-egy írástudatlan festő, némiképp érthetően, összekeverte a koldus Lázárt a másik bibliai Lázárral, Mária és Márta fivérével. Ezeken a képeken a gazdag ember sanyarú sorsával a halottaiból feltámadó koldust állították szembe. A középkori bölcsek hosszú, komoly vitákat folytattak arról, hogy pontosan hány lelket is ringatott Ábrahám a kebelén. Lehet, hogy egyedül Lázárt? De akkor hol marad Énok (Hénoch), akit Isten magához vett? És Illés, akit tüzes szekér vitt föl a mennybe? Meg aztán hol van egyáltalán Ábrahám kebele?

Hiszen nehézséget okozott az is, „hova tegyék" Ábrahámot. Zsidóként nem is nyerhetett volna bebocsátást a mennyországba, amely viszont azok számára, akiknek „abszolúte semmi érzékük a szimbolizmushoz", nem is létezett, vagy legalábbis Jézus mennybemeneteléig nem lakott benne a Mennyei Atyán kívül senki. Később pedig a keresztényekre korlátozódott a belépés, mint egy politikailag inkorrekt, exkluzív golfklubban. A bejutásra érdemes, de nem keresztény vallású halottak problémáját rendszerint a pokol tornácával hidalták át.

A pokol tornáca (angolul Limbo, a latin *limbus,* azaz 'határ' szóból) a pogányoktól átvett fogalom, de a keresztény hagyomány újszerűen használta föl. A pokolnak két tornáca volt. Az egyiket a megkereszteletlenül elhunyt csecsemők számára tartották fenn, akiket (egyelőre) senki sem akart a pokolba küldeni, de a keresztség szentsége nélkül a mennyországba sem juthattak be. Az évszázadok során számos teológiai kísérlet történt az ártatlan kisdedek megmentésére. A pokol másik tornácán pedig a kereszténység előtti kor emberei foglaltak helyet, az ószövetségi pátriárkák mellett ide került néhány nagy tiszteletnek örvendő pogány is,

például Platón. Ábrahám tehát logikusan a pokol utóbbi tornácán kaphatott helyet, kebele pedig egy azon belüli „parcella" lehetett. Ugyanakkor Jézus példabeszédéből egyértelműen az derült ki, hogy Lázár valamiféle Paradicsomba jutott.

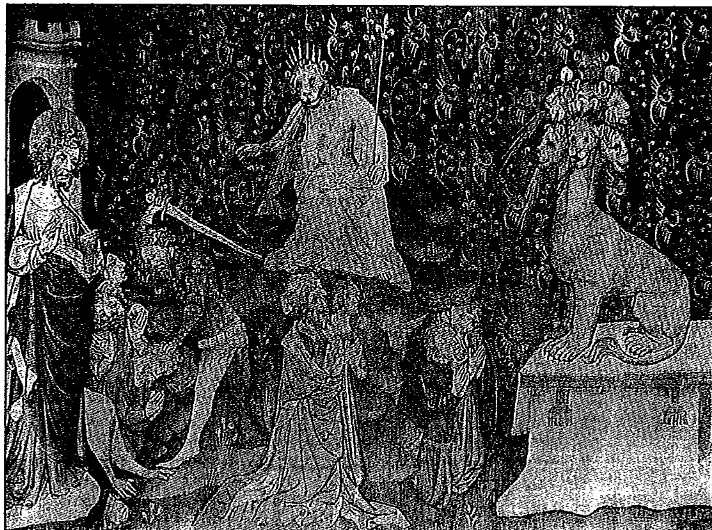
Lázár és a gazdag ember története nyilvánvaló tanulságán túlmenően azt is mutatja, hogy az üdvözültek örömét részben az elkárhozottak kínjainak szemlélése jelentette. A korai egyház azt hirdette, hogy ez Isten igazságosságát és a bűnnel szembeni gyűlöletét bizonyítja. Mindezt két további bibliai idézettel támasztották alá: a *Jelenések könyve* 14,9–11-gyel, amely szerint a gonoszokat a Bárány és az angyalok jelenlétében kénköves tűzzel kell kínozni, valamint *Izajás könyve* 66,23–24-gyel, amely szerint az igazak nézhetik a bűnösök holttestét, mert „férgük nem pusztul el és tüzük nem alszik ki". A modern egyházak csöndben túlléptek a „gyalázatos kedvtelés" tanán (a kifejezés Dean Farrar 19. századi prédikátortól származik), amelynek létezéséről hosszú évszázadok műalkotásai tanúskodnak.

A *Jelenések könyve* csak egy tévedésnek köszönhetően került be az *Újszövetség* kanonizált szövegei közé: íróját ugyanis azonosnak vélték a *János evangéliuma* szerzőjével. Ma már általában (a görög sziget után, ahova száműzték) Patmoszi Jánosnak nevezik, hogy megkülönböztessék az evangélistától. A feltehetően a Kr. u. 1. század vége felé született apokaliptikus mű a római uralom és különösen a császárimádat birodalmi kultusza elleni tiltakozásul íródott. Domitianus (81–96) ugyanis kegyetlen és hivalkodó hajlamú férfiú volt, akit szigorúan a *dominus et deus* (úr és isten) titulussal kellett illetni.

A *Jelenések könyvé*nek profetikus víziói a maguk korában valószínűleg nem hatottak annyira furcsának, mint ma,

mivel a zsidó apokaliptikus irodalmi hagyományból táplálkoznak. E hagyomány remekművei, például a *Dániel* és az *Ezekiel könyve*, gyakran szintén a zsarnokság elleni tiltakozásként születtek. A Jó és a Rossz kozmikus erőinek drámai konfliktusát bemutató *Jelenések könyvé*ben a Gonoszt a nagy, vörös, hétfejű sárkánnyal szimbolizált Római Birodalom jeleníti meg. A küzdelem az idők végén zajlik. A tengervíz és az édesvíz egyaránt mérgezett, a fölperzselt földet pedig nem e világból való sáskák és lovak árasztják el. Vulkánkitörések, földrengések is sújtják az emberiséget, amelynek kétharmadát már lemészárolták. Hét angyal fújta meg a harsonákat, és Isten égi temploma mennydörgés, újabb földrengés és jégeső kíséretében megnyílik (l. 2. színes illusztráció).

Ezután megjelenik egy áldott állapotban lévő nő, akinek „öltözete a nap", és a vörös sárkány föl akarja falni a fiút,

A tengerből kiemelkedett vadállat, akit a képen imádnak, a hét fej révén azonossá válik a vörös sárkánnyal és Róma hét dombjával. A babiloni kéjnőnek szokatlan módon állatfeje van

akit szül. A gyermeket azonban elragadják, és az Isten trónja elé teszik, Mihály arkangyal és angyali seregei pedig megtámadják „az ősi kígyót, aki maga az ördög, a sátán, aki tévútra vezeti az egész világot. A földre vetették, és vele együtt letaszították angyalait is."

A sárkány ereje ekkor átszáll egy groteszk „vadállatra", amelyet az emberek szentségtörő módon imádnak. A földet újabb szerencsétlenségek sújtják, mígnem legyőzik a Nagy Babiloni Kéjnőt (a Zaratusztra-vallás teremtésmítoszaiból ismert Jadi), aki ugyanolyan szimbóluma Izrael ősi ellenségének, Babilonnak, mint a hétfejű sárkány Rómának. Ekkor megnyílik a menny.

> *„Aztán láttam, hogy egy angyal szállt alá a mennyből, a mélység kulcsa volt nála, és nagy láncot tartott a kezében. Megragadta a sárkányt, az ős kígyót, vagyis az ördögöt, a sátánt és ezer évre láncra verte. Letaszította a mélységbe, bezárta, és lepecsételte, hogy ne vezesse félre többé a népeket, míg le nem jár az ezer esztendő. Akkor rövid időre szabadon engedik."*
> (20,1–3)

Az idő letelte után előjön a Sátán, „és útra kel, hogy a föld négy sarkán félrevezesse a népeket, Gógot és Magógot, és harcra toborozza őket. Számuk annyi, mint a tenger fövénye." A sereget azonban elemészti a mennyország tüze, és az ördögöt a „hamis prófétával" együtt kénköves, tüzes tóba dobják, hogy ott szenvedjen szörnyű kínokat az idők végezetéig (20,7–10).

A tenger, a halál és az alvilág az ítéletnapon visszaadják a halottakat, hogy azokat tetteik alapján elbírálják. A halált és az alvilágot a „második halált" jelentő tüzes tóba dobják, és követik őket azok is, akiket méltatlannak ítélnek (20,13–15).

Bekerült tehát a kánonba egy szöveg (igaz, nem minden vita nélkül: Euszébiosz beszámol arról, hogy egy Dionysus nevű 3. századi püspök kételyeinek adott hangot), amelyet tetszés szerint fölhasználhattak a kereszténység különféle holdkórosai: a millennisták, evangelizátorok, eksztatikusok, misztikusok, látnokok. A kereszténység sok fejfájástól kímélte volna meg magát, ha nem kanonizálja a *Jelenések könyvét*, de az is igaz, hogy akkor közel sem lenne ennyire „színes" vallás.

A keresztény hit kulcsmetaforája a Paradicsomból való kiűzetés. A *Teremtés könyvé*ben Ádám és Éva az őseredeti ártatlanság és az édeni boldogság állapotából kiebrudalva a fájdalom, a veszteségek, a szenvedés, a halál világába kerül. Természetesen megvolt ez a mítosz a zsidóknál is, és sok más kultúrában is ismert a letűnt aranykor motívuma. A keresztények azonban jócskán felnagyították az első tiltott cselekedet jelentőségét és következményeit, hangsúlyozva ezzel a saját, új tanaik és rendszabályaik szigorú követésén alapuló megváltás fontosságát. A kereszténység tanítása szerint az eredendő bűn az első emberpárról szállt az emberiségre, és romlottsággal oly mértékben terhes légkört hozott magával, hogy a további bűnök elkerülhetetlenek.

A keresztény teremtésmítoszban mégsem Ádám, hanem Lucifer az első kiűzetett alak. (Egyes korai keresztények azt bizonygatták ugyan, hogy Lucifer bukása később történt, mint Ádámé, de a hagyomány végül másként döntött.) Lucifer bukott alakját láthattuk a *Hénoch második könyvé*ben, illetve a jóval korábbi *Izajás könyvé*ben, amikor a próféta Babilon királyát gúnyolja. A bukott fejedelem motívumának másik bibliai előfordulása Ezekiel prófétánál található, aki Türosz királyára zúdít hosszú átkot, amelyet állítása szerint Jahve diktált neki. A szövegből kiderül, hogy Babilon királya egykor nagy kedvenc volt:

„A tökéletesség példaképe lettél, telve bölcsességgel és tökéletes szépséggel. Az Édenben voltál, az Isten kertjében. Sokfajta drágakő ékesítette ruhádat [...] Oltalmazó kerub mellé állítottalak, az istenek szent hegyére helyeztelek, tüzes kövek közt járkáltál. Példakép voltál teremtésed napjától addig, amíg gonoszságot nem találtam benned."

(*Ezekiel* 28,12–15)

Az átok nagyrészt a királyra váró borzalmakat sorolja. Ezekiel a király kívánt bukását egy meg nem nevezett, fényesen ragyogó lény bukásához hasonlítja. Igen érzékletesen írja le a hajdan drágakövekkel ékesített lényt, innen ered az a hiedelem, hogy Lucifer egykor Isten legkedveltebb angyala volt. Eretnek módon még Isten legidősebb fiának is nevezték.

Lucifer ('a fény hozója') héber neve *Helel ben Sahar,* azaz „a hajnalpír fia". Alakja kötődik a Vénusz bolygóhoz, és – némiképp kétértelmű módon – más, mitológiai hősökhöz: Héphaisztoszhoz, Prométheuszhoz, Phaethónhoz, Ikaroszhoz. A büszkesége okozta a vesztét, amely arra ragadtatta, hogy Isten trónjára üljön. Ez nem más, mint a görög *hübrisz,* azaz a gőg, amit a kozmikus igazságosztók oly sokszor megtorolnak. A *Jelenések könyve* utolsó csatáját egyben őseredeti csataként is értelmezték, az idők kezdetén a mennyben Lucifer és Szent Mihály seregei között lezajlott ütközetként. Bukása után a vörös sárkánnyal azonosított Lucifer olyan förtelmesen rút lett, amilyen szép volt előzőleg, ezért nevezték „vadállatnak". A neve ezután Sátánra változott.

A *Lukács evangéliuma* szerint Jézus ezt mondta követőinek: „Láttam a sátánt: mint a villám, úgy bukott le az égből." (*Lukács* 10,18) Pál apostol a korintusiakhoz írt második levelében óva int a hamis próféták ellen: „A sátán is

Lucifer bukásának legkorábbi, Kr. u. 500 körül készült ismert ábrázolása. A vörös sárkány átalakult szép külsejű, bukott angyallá, az állatias Sátán alakja még váratott magára. A kép bal felső sarkában Szent Mihály látható (L. még: 2. színes illusztráció)

a világosság angyalának tetteti magát." (11,14) Ez a két szöveghely, valamint a *Hénoch második könyve* is bizonyítja, hogy a Sátánt, aki az *Ószövetség*ben ellenségként, akadályként vagy Jahve szolgájaként jelenik meg, azonosították Luciferrel, a bukott vagy hamis angyallal.

Az *Ószövetség*ben a *sátán* szó ellenséget, ellenlábast jelent. A Sátán nevű alak mindig angyalként, Jahve szolgájaként vagy „ügynökeként" bukkan fel, és mindig egy ember

vagy az emberek ellen ármánykodik, soha nem maga Jahve ellen. Neil Forsyth *The Old Enemy* (A régi ellenség) című könyvében remekül eltalált hasonlattal „a Politbüro háttérbe húzódó, de szükséges tagjának" nevezi. A Sátán Jahve cinkos támogatásával egyiptomi gyerekeket gyilkol (*Kivonulás* 12,23), zaklatja Bileámot (*Számok könyve* 22,22–35), árulást szít egy izraeli uralkodó ellen (*Bírák könyve* 9,22–23), becstelen viselkedésre buzdítja Saul királyt (*Sámuel első könyve* 16,14–16; 18,10–11; 19,9–10), pestist küld Izraelre (*Sámuel második könyve* 24,13–16 és *Krónikák első könyve* 21,1–30), csapdába csalja Acháb seregét (*Krónikák második könyve* 18,18–22), és megkínozza Jóbot. A tudósok szerint a Sátán alakját gyakran utólag „toldották be" a kéziratok későbbi szerkesztői, hogy ne essen folt Jahve jó hírén. Érdemes összevetni például a Dávid király „bűnének" (népszámlálást akart tartani) megtorlására küldött pestis történetének kétféle leírását (*Sámuel második könyve* 24,1–25 és *Krónikák első könyve* 21,1–30). Jahve mindössze egyszer (*Zakariás könyve* 3,2–10) dorgálja meg a Sátánt, amiért az túl szigorúan büntette meg Jeruzsálemet. Ez az egyetlen példa arra, hogy a Sátán önállóan cselekszik.

A Kr. u. 1. századra, az evangéliumok írásának idejére azonban a Sátán, úgy tűnik, autonóm személyiséggé nőtte ki magát. Jézus megkísértésekor például a földi világ ura – igaz, ez az eset is felfogható úgy, hogy Isten Jézus elszántságát akarta próbára tenni, és a Sátán ebben segédkezett. Az *Újszövetség* Sátánjáról azonban soha nem állítják, hogy ő teremtette volna az általa uralt világot, ahogy a gnosztikusoknál a Demiurgosz. Később sikeresen kísérti meg Júdást, hogy árulja el Jézust, bár ez is a passió előre elrendelt részének tűnik. A sátán szó másik jelentése, az 'akadály' akkor domborodik ki, amikor Jézus így szól Péterhez, aki le akarja

beszélni őt a megfeszítéséhez vezető lépésekről: „Távozz tőlem, sátán!"

Jézus legfőbb megörökített tevékenysége a prédikálás mellett a kisebb démonok kiűzése. Akkoriban számos gyógyító, varázsló, ördögűző működött, Jézus abban különbözött tőlük, hogy ő a Szentlélek erejével „dolgozott". A *démon* szó a görög *daimón* vagy *daimónion* szóból ered, és jelentése idővel azonosult a *diabolosz* szóéval, amely az *Újszövetség*ben kizárólag a Sátánra vonatkozik. Az 1. századból már maradtak fenn nyomai annak, hogy a zsidók úgy képzelték, a mindenütt felbukkanó, bajt és betegséget hozó közönséges démonok egy fődémonnak vannak alárendelve. Ahogy a Sátán mitológiája egyre terebélyesedett, törvényszerűen pogány istenek is fölkerültek „helytartóinak" listájára, hiszen ami az egyiknek isten, az a másiknak ördög.

A *Jelenések könyve* annak ellenére, hogy szövege zavaros és összefüggéstelen – vagy talán éppen azért –, rengeteg lehetőséget kínál a különböző utalások, legendák ötvözésére, értelmezésére, és ennek köszönhetően új mítosz alakult ki. A bukott angyalt azonosították a vörös sárkánnyal, akit angyalaival – „az ég csillagainak egyharmadával" – együtt ledobtak a mennyből. Angyalait ezek után „démonizálni" lehetett, magát a sárkányt pedig az *Ószövetség* félelmetes, természetfölöttinek tűnő szörnyetegeihez hasonlították: a Leviátánhoz („A torkából meg fáklyák törnek elő, s mint a tűz szikrái szállnak a magasba. Az orrlyukaiból füst gomolyog elő, mint a fazékból, amely forr és buzog. A parázs lángra lobban, hogyha rálehel, a torkából meg tűzcsóva tör elő." *Jób könyve* 41,11–13), a Behemóthoz („Nézd, micsoda erő van az ágyékában, és lásd, mily erősek a hasizmai! Kifeszíti farkát, mintha cédrus volna, combjának inai egymásba fonódnak. A combjai ércből öntött csövek, a lábszárai meg, mint a vasdorongok. Remekmű az Isten alkotásai közt." *Jób könyve* 40,16–19) és Ráhábhoz, a tengeri sárkányhoz.

Ezután az angyal-sárkány-vadállat alakját az Ádám és Éva Édenkertből való kiűzetését okozó kígyóval kapcsolták össze. Az evangéliumok Jézus és Júdás kísértőjének mutatták a Sátánt, a *Jelenések könyve* viszont az egész emberiség első csábítójának és megkísértőjének állította be, aki minden bánatunk, sőt a halandóságunk okozója.

Azáltal, hogy a *Jelenések könyvé*ben a Sátán a Föld népeinek parancsolójaként jelent meg, tovább erősítette azt a hitet, hogy ő a földi világ ura – legalábbis a legyőzetéséig. Derengeni kezdett ezáltal az is, hogy Krisztus első eljövetele nem csökkentette a Sátán földi hatalmát.

A Jó és a Rossz erői között lezajló végső, kozmikus ütközet motívuma, amely a Zaratusztra-vallásból, a Mitra-kultuszból, valamint a zsidó apokaliptikus irodalomból már ismert volt, megerősítette a Máténál olvasható apokaliptikus próféciát, és Isten ellensége egyértelműen a Sátán lett.

A tüzes tóba a hitetleneket (akik a vadállatot imádják), magát a vadállatot és annak „hamis prófétáját" (az Antikrisztust) is be kell dobni. Az ördög vagy a Sátán (a sárkány), miután hosszú időt tölt megkötözve a mélységben, csatlakozik hozzájuk, miként a pogány halálfigurák, a halál és az alvilág is. Az ítélet kihirdetése után pedig átköltöznek az ő birodalmukban fogva tartott bűnös holtak. A tó „lakói" tehát meglehetősen sokfélék voltak. A középkorra viszont a vadállat, a sárkány, a halál és az alvilág is beleolvadt a Sátán alakjába.

A korai teológusok fáradságos munkával próbálták meghatározni a „tényirodalom" alapján az ördög szerepét és Istenhez, valamint az emberhez fűződő viszonyát. A történetmondás szintjén viszont organikusan ment végbe

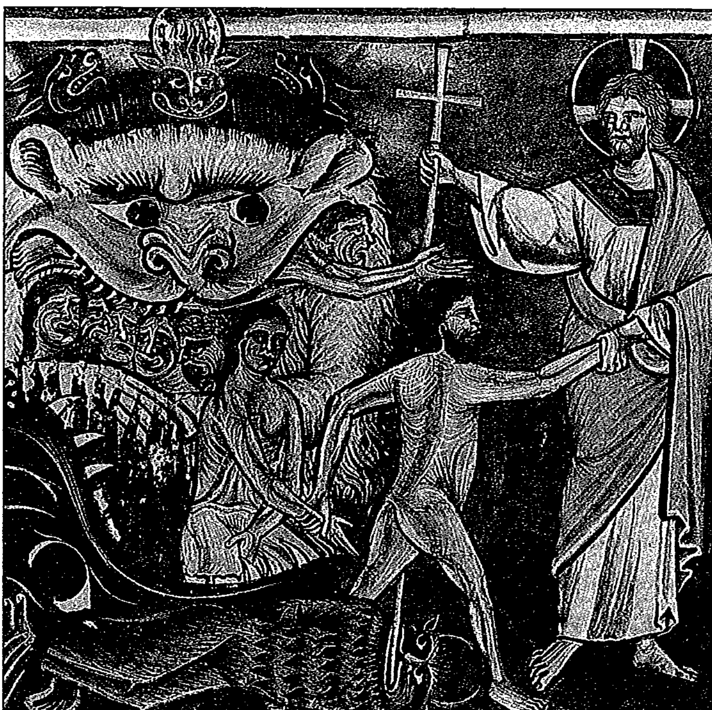
a Gonosz mitológiai alakjainak egybeolvadása. Amint azt az apokrif *Bertalan evangéliumá*nak példáján látni fogjuk, a folyamat a 3. századra nagyjából lezajlott. Az 5. században Szent Ágoston a helyére illesztette az utolsó mozaikkockákat is, de a pokol sajátosságai, sőt az ördög neve is csak a középkorban vált bevett konvencióvá. Addig nevezték Satanelnek, Beliárnak vagy Beliálnak ('hitvány'), Belzebubnak ('a legyek ura'), Belzebulnak ('az ürülék ura'), Masztemának ('háborúság') és Azazelnek ('átokföldje, ugar') is.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

Pokolra szállás

Jézus nagypéntektől húsvétvasárnapig tartó pokolra szállása immár csaknem két évezrede szerves része a Megváltó életét, halálát, feltámadását és mennybemenetelét elbeszélő történetciklusnak. Az *Újszövetség*ben a *Máté evangéliuma* írja le kissé homályosan az eseményeket. Jézus halálának pillanatában reng a föld, megnyílnak a sírok, „és sok elhunyt szentnek feltámadt a teste" (27, 52–53). A *Szent Péter első levele* részletesebb leírást ad: „A test szerint ugyan megölték, de a lélek szerint életre kelt. Így ment el a börtönben sínylődő lelkekhez is, és hírt vitt nekik." (3,18–19). Ezután homályosan szóba kerül Noé, az özönvíz és a keresztség vize. Erre a szövegrészletre alapozták azt a feltételezést, hogy Jézus közvetlenül a keresztre feszítése után elment prédikálni a Noé előtti ószövetségi pátriárkák lelkeinek, és azok ezután beléphettek a Szent Városba, azaz a mennyországba. De az is lehet, hogy Jézus prédikációja minden lélekhez szólt, a pogányokéhoz, a zsidókéhoz, még a bűnösökéhez is.

Nagyon gyorsan szárnyra kelt egy ennél jóval izgalmasabb történet is, amelyben Jézus harcos Megváltóként száll alá az alvilágba, hogy megmentse az igazak lelkét. E kaland leírásának zsidó változata, *A tizenkét pátriárka testamentuma* szerint a leendő Messiás az itt a pokol uraként szereplő

Pokolra szállás ábrázolása egy 13. századi zsoltároskönyvben. Figyeljük meg, hogy Éva igyekszik eltakarni szemérmét, elötte pedig egy emberalak kétségbeesetten a Megváltó felé iramodik

Beliár (vagy Baál) királyságába megy. A 3. századra a *Silvanus tanításai* és a *Bertalan evangéliuma* révén már nem a továbbra is várt zsidó Messiás, hanem Jézus volt a történet főszereplője. A korai keresztény irodalomban számos utalást találunk a pokolra szállásra, de a legteljesebb és legnagyobb hatású leírás a *Nikodémus evangéliuma*ként is ismert *Feljegyzés a mi Urunkról, Jézus Krisztusról, amely Pontius Pilátus idejében készült* című szöveg. E mű első ismert írott változata az 5. századból való, de kétségtelen, hogy már korábban is széles körben ismerték, és több évszázad óta kanonikus szövegnek tekintették.

A *Nikodémus evangéliuma* két, egymáshoz kapcsolódó részből áll. Az első, *Pilátus cselekedetei* címen ismert rész Jézus tárgyalását és kivégzését beszéli el. A második rész a pokolra szállásról szól, amelyet Simeon főpap két fia mesél el. Ők átmenetileg föltámadtak halottaikból, hogy szemtanúi legyenek a keresztre feszítést követő nagy eseményeknek, amelyeket maga a Sátán rendezett meg, de visszafelé sült el a dolog, és a pokol lakóit szabadon kellett bocsátani.

Jézus tulajdonképpen nem is a pokolra, hanem annak az ószövetségi pátriárkák számára fenntartott tornácára szállt alá. Az alvilágnak ezt a részét sötét, föld alatti börtönként mutatja be a szerző, amelyet a görög hagyományból ismert Hadész irányít, e világi ügynöke pedig a héber hagyományból ismert Sátán. A leírt kínzások nem borzalmasabbak, mint bármely akkori börtönben. Jézus legyőzi a Sátánt és démonait, sőt – és ez a keresztények számára komoly szimbolikus jelentőséggel bír – Hadész személyében magát a halált is.

A pokolra szállás története egy kulcsfontosságú időintervallumot töltött meg tartalommal. Egyúttal gondoskodott a köztiszteletben álló ószövetségi alakok méltó „elhelyezéséről", Ádámtól és Évától egészen Ábrahámig, aki immár biztosan a mennybe került – bárhol volt is Lázár és a gazdag ember történetének idején. A *Nikodémus evangéliuma* az *Újszövetség* bármely könyvénél sokkal jobban dramatizálta a feltámadás ígéretét.

Ezenkívül a kereszténység önmagáról alkotott képe szempontjából is fontos volt, hogy a történet életerős, tettre kész Jézust mutat be. Ez a Jézus nem a keresztfán szenved, nem a szegényeknek prédikál, hanem démonokkal csatázik, foglyokat szabadít ki, igazságot szolgáltat, és diadalmas, harcos király módjára osztogatja a parancsokat. Könnyen lehet, hogy a nagy lélekszabadítás, illetve a halál fölött ara-

tott diadal sok ember számára az új vallás legvonzóbb, legvigasztalóbb elemét jelentette.

A pokolra szállás története azonban problematikus kérdéseket is fölvetett. Ha ugyanis Jézus legyőzte és bebörtönözte a Sátánt, hogy lehet az mindmáig velünk? És ha Jézus halála hozta el a pátriárkáknak a Hadészból, illetve a pokol tornácáról való szabadulást és vélhetően attól fogva minden jó keresztény szabadságát, akkor fölmerül a kérdés, hogy vajon kinek fizette ezt a „váltságdíjat". Az ördögnek? Egyes korai egyházatyák pontosan így vélték, másokat azonban felháborított a gondolat. Hiszen hogy jönne ahhoz az ördög, hogy alkudozzon Istennel?

A Sátán és Hadész különválasztása ügyes fogás – bár Nikodémus nem aknázza ki –, amelynek révén a „váltságdíjelmélet" átalakítható „áldozatelméletté". Ha ugyanis Jézus nem azért halt meg, hogy egy kemény ellenséget megbékítsen vagy „kifizessen", hanem azért, hogy feltámadásával a halál legyőzését szimbolizálja, kapóra jön az absztrakt Hadész vagy a megszemélyesített halál, amely a kísértő, gonosz Sátán ura. Nikodémus népmesei ihletésű „rászedéselmélettel" oldja meg a problémát: az ördöggel fortélyos módon elhitetik, hogy elpusztította Jézust, de a végén ő bukik el. Mivel azonban Hadész, illetve a megszemélyesített halál egészen a középkor végéig eltűnt a történetből, ezt az elméletet nemigen tudták alátámasztani a teológusok.

De bárhogy magyarázták is az értelmét, az alászállás tényét nem vitatta senki. A legrégebbi keresztény hitvallás, az apostoli hitvallás (a miatyánk) kinyilatkoztatja:

„...Pokolra szállt,
De harmadnapra föltámadott,
Fölment a mennybe, ott ül az Atyának jobbján,
De újra eljön dicsőségben, ítélni élőket és holtakat."

A démonok egyszerűen nem hiszik el, mi történik velük. Andrea da Firenze festménye a Nikodémus evangéliuma *szelleméhez híven örökíti meg az eseményt*

A későbbi hitvallásokból (leszámítva a 6. századi athanaszioszi hitvallást) kihagyták a pokolra szállásról szóló passzust. Ez arra is utalhat, hogy magas intellektuális körökben nem találták egészen megnyugtatónak a történetet. Tours-i Szent Gergely a 6. században a világ *Teremtés könyve* szerinti eredetével kezdte *Historia francorum* (A frankok története) című munkáját, amelyben Jézus élet-

története is helyet kapott. A keresztre feszítés és a feltámadás közötti eseményekről azonban hallgat a szerző. Egy I. (Nagy Szent) Gergely pápának írt húsvéti költeményében viszont a következő sorok olvashatók:

> *„Jézus pokolra szállt. Foglyul ejtette a rabságot,*
> *Menekül a fény elől a sötétség, a káosz, a halál."*

Gergely pápa – és ami még fontosabb, Szent Ágoston – soha nem kérdőjelezte meg a pokolra szállás történelmi tényét, és azt sem, hogy a passió szerves része. A középkor századaiban tehát csaknem mindenki fejében, így a papság nagy többségének fejében is, ugyanúgy rögzült ez a mítosz is, mint Ádám és Éva vagy éppen a betlehemi csoda története.

Az Antikrisztus

Mátéhoz hasonlóan Pál apostol is óva intett a hamis prófétáktól, különösen a később Antikrisztus néven ismertté vált alaktól. A Sátán Antikrisztusát a *Jelenések könyvé*ben, a tüzes tóban már láttuk. Mivel a millennium csak az Antikrisztus érkezése után jöhetett el, kilétére vonatkozóan egymást érték a találgatások. A római császárok körében bőséges volt a választék – Domitianus, Caligula, Nero –, de valószínűbbnek tartották, hogy egy lelki vezető vagy csodatévő lesz a „megfejtés". Az egyik korai jelölt a szamariai gnosztikus varázsló, Simon mágus volt, aki összetűzésbe keveredett Péterrel és Pállal. Az évszázadok során fölmerült számos más név is, mígnem a reformáció korában a protestánsok kijelentették, hogy az Antikrisztus nem más, mint az egész pápaság, és ők egy teljes évezreden át egy hamis vallás jegyében éltek.

A millennium megtévesztő fogalom. Szigorúan véve Istennek a *Jelenések könyvé*ben megjövendölt, ezer évig tartó földi királyságát jelenti (az Új Jeruzsálemet avagy az Isten Városát) vagy annak negatív ellentétpárját, amelynek jóslatát ugyanúgy ki lehet olvasni a *Jelenések könyvé*nek homályos szövegéből. Az ezeréves királyságot a jóslat szerint az utolsó ítélet és a világvége követné. A *millennium* szó jelentése azonban megváltozott, és ma már majdnem mindig az utolsó ítélet napját értik alatta. Az őskeresztények szinte kivétel nélkül *millennisták* voltak, később pedig a *Jelenések könyvé*t hívták segítségül, hogy megmagyarázzák, miért nem jött még el a várt apokalipszis. A millennizmus folyamatosan jelen van a keresztény egyházak történetében, még ma, kétezer év hiábavaló reménykedés után is meglepően elterjedt.

A festők a Sátán fiaként ábrázolták a pokolban lakozó Antikrisztust. Gyakran a Sátán térdén ült, később pedig Góg és Magóg, azaz a pogányok, a hitetlenek, az eretnekek és a készakarva vétkezők seregeit vezette az Armageddon végső csatájába (ez egy valóban létező harcmező a mai Izrael területén). Manapság viszont az Antikrisztus már inkább csak a *Rosemary gyermeke* típusú filmekben bukkan föl.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

Az utolsó ítélet

A pokollal kapcsolatos alapvető keresztény elbeszélések közül az utolsó ítéletre, a harag napjára (latinul: dies irae) vonatkozó a legkésőbbi keletű, egyben a legkomplexebb. Az *Ószövetség* tele van a „Jahve napjára" vagy „az Úr napjára" tett utalásokkal. E napon kerül sor a végső igazságtételre. Az apokaliptikus könyvek (a *Hénoch, az Esdrás* és a *Dániel*), valamint a zsidó apokrifok is várják ezt az eseményt, de az *Újszövetség*hez képest fontos különbség, hogy nem a holtak, hanem az élők fölött mondanak ítéletet.

A keresztény apokalipszisre és az utolsó ítéletre vonatkozó evangéliumi szöveg a *Máté evangéliumá*nak 24. fejezetében található. Jézus az Olajfák hegyén figyelmezteti tanítványait az eljövendő borzalmas időszakra, a háborúk, a hitehagyás korára, az álpróféták és álkrisztusok, a jelek és csodák korára. Elmondja, hogy az egész világegyetem szét fog hullani. „Nem múlik el ez a nemzedék, míg ezek be nem következnek" – mondja (24,35), majd kissé köntörfalazva (hiszen Máté csaknem ötven évvel Jézus halála után írta evangéliumát) hozzáteszi: „Azt a napot és órát azonban nem tudja senki, még az ég angyalai sem, csak az Atya." (24,36)

Ezután Jézus arra buzdítja hallgatóit, hogy idejében bánják meg bűneiket. Intő példabeszédeinek sorát a juhokról és a kosokról szólóval zárja, amelyből kiderül, hogyan zajlik majd az utolsó ítélet.

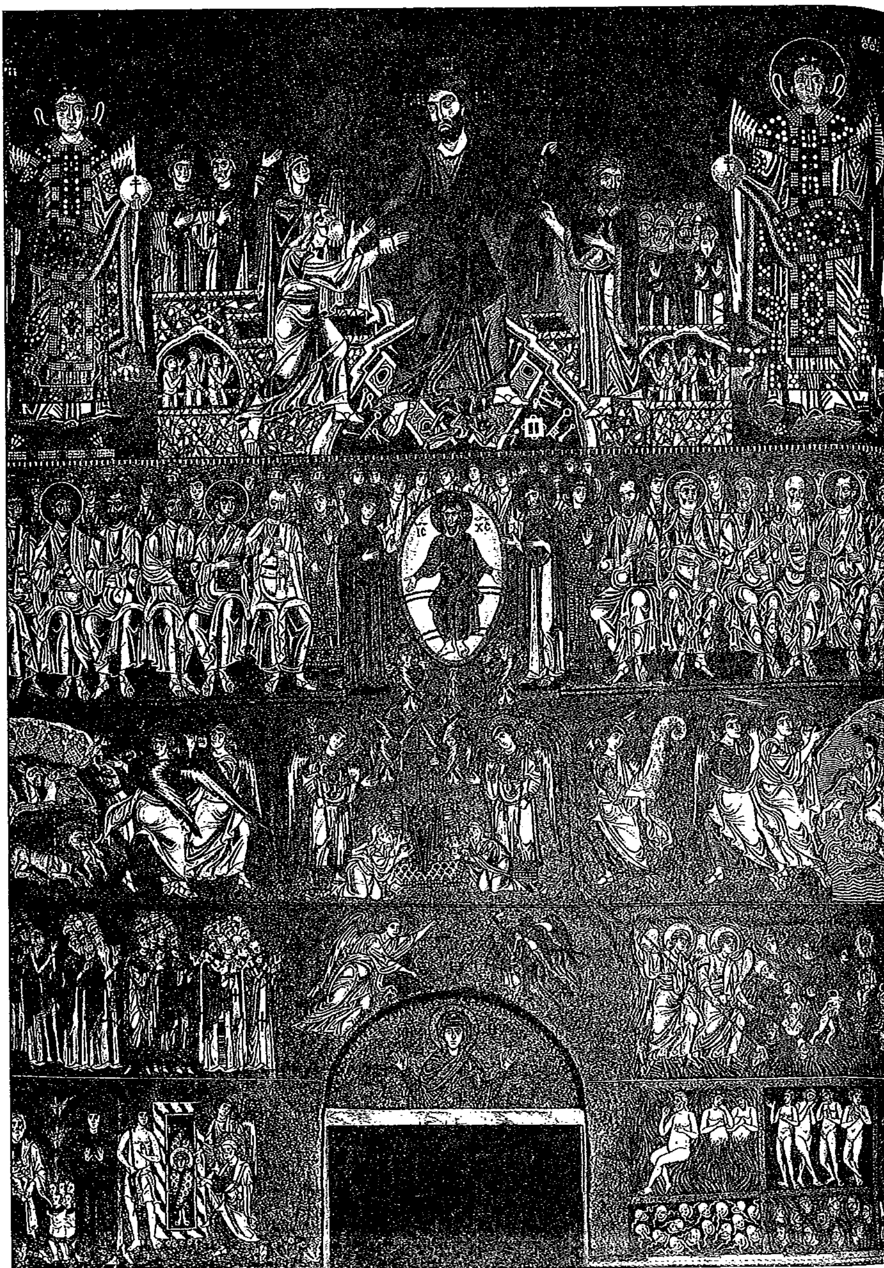
„Elébe gyűlnek majd a nemzetek, ő pedig különválasztja őket egymástól, ahogy a pásztor különválasztja a juhokat a kosoktól. A juhokat jobbjára állítja, a kosokat pedig baljára. [...] Ezután a balján állókhoz is szól: távozzatok előlem, ti átkozottak, az örök tűzre, amely a sátánnak és angyalainak készült. [...] Ezek örök büntetésre mennek, az igazak meg örök életre."

(*Máté* 25,32–33; 25,41; 25,46)

Máté nem utal arra, hogy az élők és a holtak fölött is ítélkeznének, Pál azonban jól ismert leveleiben (*Korintusiaknak írt első levél* 15; *Tesszalonikaiaknak írt második levél* 9–12) megemlíti ezt a fontos körülményt, később pedig a pokolra szállás történetében is ez szerepelt.

A kereszténység nagyon korai időszakában, amikor úgy vélték, bármelyik nap bekövetkezhet a világvége, különösebb fenntartások nélkül lehetett hinni az utolsó ítéletben, amelynek alapgondolata már évszázadok óta jelen volt. Idővel azonban megfogalmazódtak bizonyos kérdések. Például az, hogy ha a végítéletre csak az Úr napján kerül sor, akkor mi történik a test halála után eltelő idő alatt? Föl lehet támasztani a testet ennyi idő után? És föltámadnak majd az elkárhozott lelkek is, vagy csak az üdvözültek?

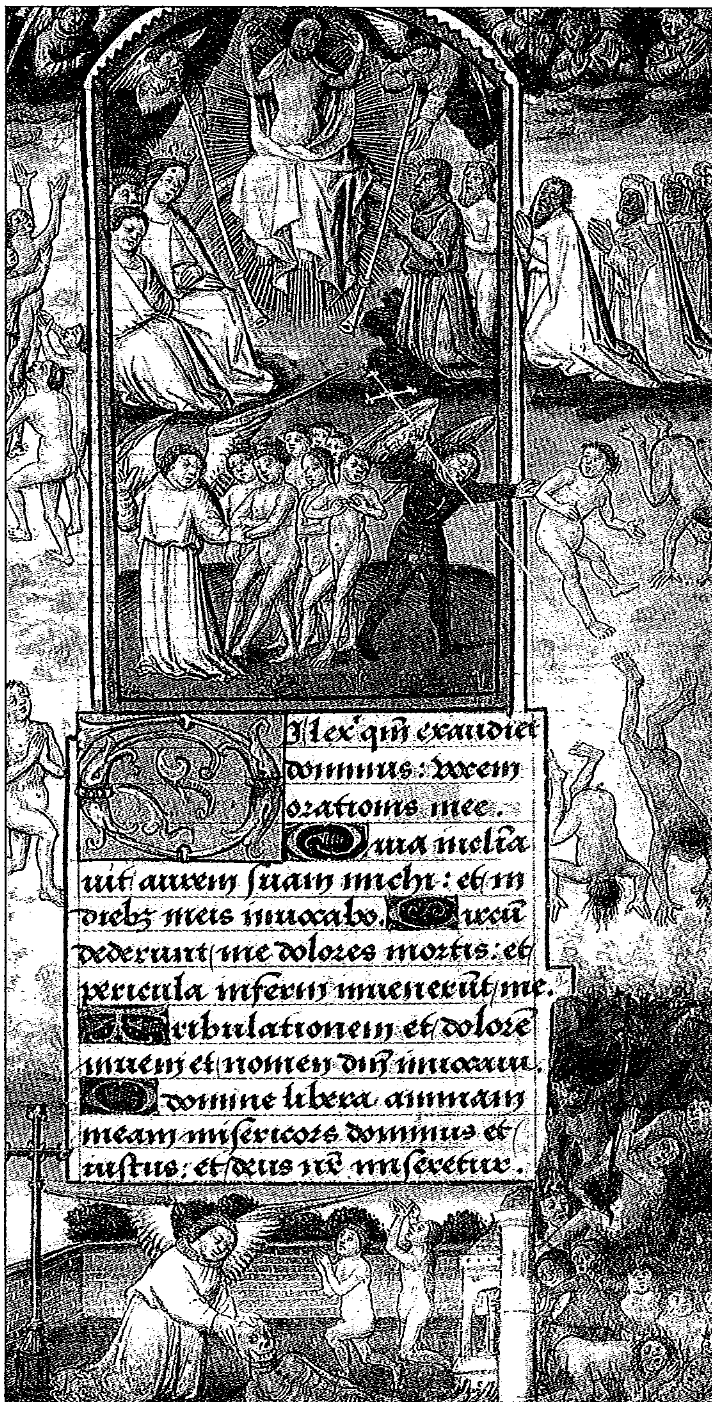
Ezen kérdések hatására merült föl az egyiptomi és a perzsa rendszerben is létező egyéni ítélet gondolata, amely a test halálakor eldönti, hova kerül a lélek. A Lázárról és a gazdag emberről szóló példabeszéd mintha az azonnali döntés mellett szólna, ahogy Jézus golgotai ígérete is, amit a jobb oldali latornak tett. Az apokaliptikus millennisták azonban más nézeten vannak.

A korai egyházatyák megpróbálták összebékíteni a kétféle álláspontot. Jusztinosz a 2. században azt mondta, hogy a jók és a gonoszok lelkei külön (és korántsem egyforma szálláshelyeken) várják az utolsó ítéletet. A nagyjából ugyanekkor élt Tatianosz úgy gondolta, a lelkek az idők végezetéig alszanak. Ezzel sok eretnek és protestáns szekta egyetértett, a római egyház viszont nem vette föl hittételei sorába.

A 3. században Tertullianus minden lelket a pokol egymástól igencsak különböző tornácaira „küldött", leszámítva a vértanúkét, akik egyenesen a mennyországba jutottak. A 4. században Poitiers-i Szent Hilárius már a halál utáni azonnali büntetésre figyelmeztette a bűnösöket, bár a lélekre vonatkozó örök érvényű döntés az ítéletnapra maradt. Az 5. században Szent Ágoston is két ítéletről beszélt, amelyek közül az egyikre közvetlenül a halál után, a másikra pedig a

← *A velencei Torcello-székesegyházban látható 12–13. századi mozaik az utolsó ítélet teljes körképét adja. A legfelső szint a pokolra szállást avagy* anasztászist *ábrázolja, ahol Krisztus a jobboldalt látható Keresztelő Szent János jövendölését beváltva kiszabadítja Ádám, Éva, Dávid és Salamon lelkét. A következő szint a második eljövetel, itt Jézus a Szűz Mária és Keresztelő Szent János (a két közvetítő) által tartott, mandula alakban ábrázolt dicsfényben, a mandorlában látható. Kétoldalt a mennyországba már bejutott szentek és mártírok sorakoznak. Az ez alatti szint középpontjában van az* etimasia, *azaz a* Bibliá*val és a passió kellékeivel ellátott trón. Az angyalok a végítélet harsonáit fújják, kétoldalt pedig a tenger és a szárazföld állatai hozzák a feltámasztandó holttesteket. A felülről negyedik, közvetlenül az ajtó fölötti szinten egy angyal mérleget tart a kezében, amelyet a démonok igyekeznek lenyomni, Szűz Mária pedig kegyelemért könyörög. Baloldalt az üdvözültek sorai láthatók, jobboldalt pedig angyalok terelik a gonoszokat a térdén az Antikrisztussal ábrázolt Sátán felé. Balra, legalul, a kebelén egy lelket dédelgető Ábrahám, a Szent Szűz, Keresztelő Szent János, a mennyország kapuját őrző kerub, Szent Péter, valamint egy lélekvezető angyal látható*

feltámadást követően kerül sor. Még évszázadokon át ez maradt a nyugati keresztény egyház eléggé lazán értelmezhető álláspontja, egészen addig, amíg meg nem fogalmazták a purgatórium dogmáját.

Az utolsó ítéletet gyakran említi a *Szentírás*, az egyéni ítéletet viszont határozottan soha (csupán Lázár és a gazdag ember története, illetve a jobb oldali lator esete utal ilyesmire). Ezért az egyházatyáknak meg kellett határozniuk, miben különbözik egymástól a kettő. Szent Ágoston *Isten városáról* című művében igen leleményesen a test föltámadásának tanához kötötte a különbséget.

> *„A lelkek megítéltetnek, amikor távoznak a testből. Az ítéletet akkor szabják ki rájuk, amikor újra egyesülnek a testtel, és ugyanabban a testben szenvedik el a kínokat, vagy dicsőülnek meg, amelyben lakoztak.”*

A különböző „komfortfokozatok” elméletének továbbfejlesztett változata ez: a bűnösök ítéletre váró lelkeire azonnal kirójják a súlyos büntetést, az isteni kegyelem elvesztését *(poena damni)*, a tüzes pokol kínjai *(poena sensus)* azonban csak akkor veszik kezdetüket, amikor újraegyesülnek a hozzájuk tartozó hús-vér testtel. Az igazak lelkei viszont gyönyörteljes, üdítő környezetben *(refrigerium)* várakoznak, amíg megdicsőült földi porhüvelyükbe visszaköltözve bebocsátást nem nyernek a mennyek országába.

Ezzel az értelmezéssel az volt a baj, hogy a megátalkodott bűnösöknek reményt adhatott, hogy messze még a

← *Az utolsó ítélet „gazdaságosabb” megjelenítése egy 1510 körüli francia kéziratban. A régen eltemetett holttestek tündöklően szép új testekké változnak, miközben a kép jobb oldalán Szent Mihály végképp a mélybe taszítja a hitványakat*

kézzelfogható büntetés, és a pokolra szállás történetével sem vágott egybe, hiszen ott a pátriárkák Jézus halálakor azonnal Isten szeme elé kerülhettek. Ráadásul a köznép számára ez így túl bonyolult volt. A keresztények többsége mindig is abban hitt, hogy a lélek rögtön elnyeri jutalmát, még akkor is, ha közben az utolsó ítéletre vár. Az egyszerű hívek nem sokat bíbelődtek időbeli vagy fokozati különbségekkel.

Az ítéletnap volt hivatott rendezni a bukott angyalok sorsát is, amint azt a *Szent Péter második levele* 2,4 („Mert az Isten az angyaloknak sem kegyelmezett, amikor vétkeztek, hanem az alvilág sötét mélyébe taszította őket, hogy maradjanak őrizetben az ítéletre") és a *Szent Júdás levele* 6 („Az angyalokat is, akik nem becsülték meg méltóságukat, elhagyták lakóhelyüket, a nagy nap ítéletére örök bilincsekben, sötétségben tartja") is tanúsítja. Az 1. században a bukott angyalok a titánokhoz hasonlóan foglyok voltak, nem pedig börtönőrként, kínzóként vagy kísértőként tevékenykedő démonok.

Az azonnali apokalipszissel kapcsolatos várakozások elültével a korai egyház püspökeinek számos fontos hittani kérdéssel kellett szembenézniük, nem utolsósorban a kozmikus ítélkezés és büntetés problémájával. Nem volt könnyű eldönteni, melyik vonalat kövessék, bár egyes teológiai irányzatok, így a gnosztikus spekulációk, egyértelműen „gyanúsak" voltak. Ezzel együtt több évszázadba telt, mire az egyház eldöntötte, mely keresztény írásokat tekinti kanonikusnak, és melyeket apokrifnak avagy pszeudoepigráfnak.

Lévén a kereszténység apokaliptikus vallás, amelynek lényege a feltámadás révén elnyerhető üdvösség, a halál utáni életnek mind a pozitív, mind a negatív oldala az érdeklődés középpontjában állt. Rengeteg spekulatív elmélet született arra vonatkozóan, hogy ki üdvözül, és ki kárhozik el. Voltak

olyanok is, akik egyfajta édes bosszúról fantáziáltak. Az észak-afrikai Tertullianus (160 k.–230 k.) például már alig várta a nagy pillanatot:

> *„Micsoda körkép tárul majd a szemünk elé azon a napon! Vajon melyik látványosságon nevessek és tapsoljak először? Azon, ahogy a hatalmas királyok, akiknek mennybemenetelét közhírré tették a Földön, most magával Jupiterrel, a mennybemenetelük szemtanújával jajveszékelnek együtt a mélyben? Vagy azon, hogy a kormányzók, akik üldözték az Úr nevét, perzselőbb tűzben égnek, mint amilyet a keresztényeknek gyújtottak? Vagy a bölcs filozófusokon, akik pirulnak a szégyentől a velük együtt égő tanítványaik előtt, akiknek azt tanították, hogy Isten nem törődik a világgal, nekik pedig nincs lelkük, vagy ha van, az soha nem tér vissza a testükbe? Netán a költőkön, akik nagy meglepetésükre nem Rhadamanthüsz vagy Minósz ítélőszéke előtt remegnek, hanem Krisztus előtt? De érdemes lenne meghallgatni a tragikus színészeket is, akik saját melodrámájuk főszerepét bömbölik! És dicsérhetnénk a komédiásokat, hogy micsoda átéléssel ugrándoznak a tűzben! A híres kocsihajtó tüzes keréken pirul majd, az atléták pedig nem a tornacsarnokban hányják a cigánykereket, hanem a lángokban. […] Hiszem, hogy gyönyörűségesebb dolgok ezek, mint a cirkusz, a kétféle színház vagy bármely stadion."*

A legradikálisabb elmélet Órigenész (185 k.– 254 k.) nevéhez fűződik, aki Alexandriai Szent Kelemen (150 k.–220 k.) tanítványa volt. Az igen művelt Kelemen Platón ideaelméletét alkalmazta a gonosz problémájára, és a jó hiányával

magyarázta azt. A jó hiánya pedig egyenlő a nemléttel, hiszen Isten maga a tökéletes jóság. (Ebből később nehézségek adódtak. Az, hogy az anyag gonosz, ismert gnosztikus és neoplatonista álláspont volt ugyan, azt viszont, hogy az anyag egyenlő a nemléttel, mégsem lehetett egykönnyen kijelenteni, bár Szent Ágoston megtette.) Kelemen azt is állította, hogy az ördög és az angyalok lázadása a szabad akarat elméletét igazolja. Ha ugyanis azt feltételezte volna, hogy predesztinálva voltak erre, akkor azt az elfogadhatatlan nézetet sugallta volna, hogy Isten tudatosan gonosz lényeket teremtett.

Órigenész a mesteréhez hasonlóan hitt a szabad akaratban, és abban is, hogy a rossz angyalok és a bűnös lelkek lezuhannak Isten országából a förtelmes anyagi világba. Az örökké tartó pokol és az egy, változatlan ördög elméletét azonban nem találta meggyőzőnek:

> *„Mivel, amint azt már sokszor kimutattuk, a lélek örök és halhatatlan, lehetséges, hogy mérhetetlenül nagy terekben, hosszú, egymástól különböző korszakok leforgása alatt alászálljon a legmagasabb rendű jó közegéből a legalacsonyabb rendű gonosz közegébe, vagy visszakerüljön a legvégső gonoszság állapotából a legnagyobb jóság állapotába."*

Ha szabadon választjuk meg, hogyan éljük életünket, abból logikusan az következne, hogy ez halálunk után is így van. A Platón-féle lélekvándorlás-elmélet lehetőséget ad a létezés „lajtorjáján" való föl-le mozgásra, és Órigenész erősen hajlott e teória felé, bár nem vállalta föl, hogy a híve lenne.

Úgy tartotta, hogy idővel mindenki a bűnbánatot választja majd, még az ördög is. Ha ugyanis Krisztus mindannyiunkért vállalta a halált, akkor az angyalok is „kedvezményezettjei" a vértanúságának, márpedig az ördög valaha angyal volt. És ha Isten végtelen, akkor az idők végén annak rendje-módja szerint minden visszatér belé. Ehhez pedig az ördög negatív tulajdonságainak meg kell semmisülniük a tisztítótűzben, hogy csak angyali énjének lényege maradjon meg. Az egyetemes megváltás ezen elméletének neve *apokatasztászisz*.

Órigenész logikája szerint a világvége után már nem lesz pokol, hiszen az a bűn és az ördög diadalát jelentené. Kételyeinek adott hangot a „kézzelfogható" pokolbéli bűnhődési formákkal kapcsolatban is, bár – ahogy később is oly sokan – úgy gondolta, az egyszerű embereknek hinniük kell benne, hogy elrettentse őket a bűntől.

Szent Jeromos (340 k.–420) Órigenész nézeteiről szóló írása jól mutatja, mennyire Platón nyomdokain haladt a halhatatlan, de elbukni hajlamos lelket feltételező egyházatya. Szent Jeromos, aki ellenségesen írt Órigenészről, egyetlen nagy ciklusként magyarázta a lelkek fölemelkedését és zuhanását:

> *„Órigenész tanítása szerint minden értelmes, testetlen lény* [itt az angyalokról van szó], *ha vigyázatlan, apránként a mélység felé csúszik. Az anyagból, amely felé zuhannak, légies, éteri, emberi testet öltenek. Ha viszont a démonok, akik szabad akaratukból, az ördög vezérletével kiestek az Úr szolgálatából, kissé észre térnek, szintén emberhús lesz az öltözetük* [ellentétben azzal a durvább, anyagszerűbb hússal, amelyben a Kelemen nyomdokain járó Órigenész szerint »laktak« a démonok]. *Vezeklésük végeztével tehát ugyanazon ciklikus mozgást folytatva, amelynek révén testet öltöttek, visszatérnének*

Isten közelébe, és levetnék légies, éteri testüket. És akkor mindenek ott térdepelnének a mennyek, a föld és az alvilág Istene előtt, és Isten, velünk kiegészülve, minden lenne."

Ez a gondolat a platóni lélekvándorlás-elméletre hajaz, és a buddhizmustól sem áll távol. Jeromos nem volt rá „vevő", más korai egyházatyák viszont igen, köztük Szent Ambrus, Nüsszai Szent Gergely és Nazianzoszi Szent Gergely is. Az eszkatológia akkortájt még gyerekcipőben járt.

Az apokatasztászisz vitája a 3–5. század közötti időszakban erősen foglalkoztatta a keresztény gondolkodókat, míg végül Szent Ágoston (354–430), Hippo (a mai algériai Annaba) nagy püspöke, azzal tett pontot a végére, hogy „bebizonyította" az örök és lényegében véve statikus pokol létezését.

Ágoston, aki korábban kilenc évig manicheus volt, mindenáron cáfolni akarta az addigra szintén manicheussá lett gnosztikusok veszedelmes nézetét, mely szerint a földi világ egyfajta pokol, az anyag pedig gonosz. A *Teremtés könyvét* idézve hangsúlyozta az Isten alkotta természet szépségét: „Isten látta, hogy ez jó." A természeti világ tökéletességével állította szembe az eredendő bűnt, amellyel kapcsolatban azzal „vádolták", hogy ő találta ki. Egyik neves életrajzírója, Peter Brown azonban rámutat, hogy az emberiség nyomorúságát okozó ősrégi bűn gondolata akkoriban mind a pogányok, mind a keresztények körében elterjedt volt. Szent Ágoston azzal „tökéletesítette" ezt a teóriát, hogy a nemiséghez kötötte az eredendő bűnt.

Szent Ágoston eredetileg nem volt a predesztináció tanának híve, de mivel makacsul kitartott az eredendő bűn mellett, idősebb korára ebbe a pozícióba szorult. Gyakorlatilag lehetetlen ugyanis a szabad akarat mellett kardoskodni úgy,

hogy közben azt állítjuk, a szaporodás aktusához kapcsolódó, örökletes bűn visszavonhatatlanul bemocskolta az emberiséget, oly mértékben, hogy mindannyiunknak örök bűnhődés az osztályrészünk. Már Szent Ágoston sem tudta tehát egykönnyen összehangolni saját nézeteit, nem csoda, hogy a predesztináció és a szabad akarat elvének konfliktusa annyi fejtörést okozott a keresztény teológusoknak.

Ágoston, bár hangsúlyozta a teremtett világ jóságát és szépségét – azt állította, hogy a bűn következménye nem az anyagi lét, hanem a halandóság –, ugyanakkor abban is szilárdan hitt, hogy a világon jelenleg az ördög uralkodik, ahogy a manicheusoknál a Sötétség Ura. A keresztény ördög azonban nem egyenrangú Istennel, és el fogja nyerni büntetését. Ágoston *Isten városáról* című művében a *Szentírást* idézte ennek bizonyítására:

„A pokolban, amelyet tüzes-kénköves tónak is neveznek, igaz tűz lesz, és az elkárhozottak testét fogja gyötörni, legyenek azok akár emberek, akár ördögök. Az egyiknek a szilárd, a másiknak az éteri teste szenvedi el a kínokat. Avagy, bár az embernek teste is van, nemcsak lelke, a gonosz lelkek test nélkül is úgy érintkeznek majd a tűzzel, hogy az fájdalmat okozzon nekik, de ne keltse őket életre. Az bizonyos, hogy embernek és gonosz szellemnek ugyanaz a tűz jut osztályrészül."

A büntetéstől senki sem mentesülhet, „hacsak a meg nem érdemelt isteni kegyelem meg nem szabadítja". Ágoston bizonyos fokig azt az elvet követte, hogy „nem elég, ha neked sikerül, az is kell, hogy mások kudarcot valljanak". Hiszen hogyan is tudnánk értékelni a kegyelmet, ha nem fenyegetne annak ellentéte – mégpedig igencsak szöges el-

lentéte? „És sokkal többen szenvedik el továbbra is a büntetést, mint ahány megszabadul tőle, hogy megmutatkozzék, mi várt volna mindenkire."

Azokkal vitázva, akik úgy vélték, hogy a büntetés nem lehet örök, a *Máté evangéliumát*, a *Jelenések könyvét* és Szent Pétert idézte. Azokkal szemben pedig, akik a szentekhez vagy az angyalokhoz imádkoztak, hogy járjanak közbe értük vagy másokért, azzal érvelt, hogy ha a keresztények nem imádkozhatnak a gonosz angyalokért, hiszen az szentségtörés lenne, akkor nem imádkozhatnak a gonosz emberekért sem. Platónt és Vergiliust idézve egy átmeneti, purgatóriumszerű helyet javasolt, ahol a „nem annyira gonoszak" az „első halál" után tartózkodhatnának, ahhoz azonban ragaszkodott, hogy a „második halál", azaz az ítéletnap után örök időkre szólna mind a jutalom, mind a büntetés. Még azt is kikötötte, hogy az elkárhozottak közül a leggonoszabbak még a többieknél is jobban szenvednének.

Kitért arra is, hogy a megkeresztelkedés önmagában nem menti meg a gonosztevőket a kárhozattól, de szükséges feltétele a megváltásnak. Az eretnekek kárhozatra vannak ítélve, ahogy a még meg nem keresztelt csecsemők is. Az utóbbi hittétel igencsak fölháborította eclanumi Julianust, Ágoston öregkorának kotnyeles, ifjú titánját, aki így írt:

> *„Azt mondod, Isten ítél így, ő az újszülött gyermekek üldözője, ő küldi örökre a lángok közé az apró kisdedeket. [...] Helyénvaló dolog lenne ezért vitára méltatlannak nyilvánítani téged, olyannyira eltávolodtál a vallási érzülettől, a civilizált érzülettől, sőt a puszta józan észtől is azzal, hogy azt képzeled, a te Urad és Istened képes olyan égbekiáltó bűnt elkövetni az igazságosság ellen, amely alighanem még a barbárok között is elképzelhetetlen."*

Nem tudhatjuk, mit akart mondani a művész a Szent Ágoston szívéből kiinduló vonalakkal, de ha arra kívánt utalni, hogy az egyházatya befolyása kiterjedt a parasztokra, a pásztorokra, a technikára, a közlekedésre, a gazdálkodásra, a tudományra és magára a pokolra is, akkor nem járt messze az igazságtól

Julianus nem állt egyedül a véleményével, de végül mégsem ez az álláspont kerekedett felül. Ágoston az eredendő bűn borzalmas erejére – ezt Julianus eretnek módon nem ismerte el –, valamint Isten útjainak kifürkészhetetlenségére alapozta érvelését. Azt állította, Isten igazságos, de ez nem azonos az emberi igazságossággal, az emberi erkölcsi normák rá nem vonatkoznak. A keresztelést pedig vagy komo-

lyan vesszük mint az eredendő bűn lemosásának szentségét, vagy nem. Nem lehet ezt is, azt is választani.

A kisdedek ügye azonban továbbra sem került le teljesen a napirendről, Ágostonnak az „első" és a „második" halál közötti átmeneti purgatóriumra vonatkozó javaslata pedig csak 700 év múlva emelkedett dogma rangjára. Az ördög iránt „engedékeny" Órigenész fölött azonban teljes diadalt aratott, a keresztény püspökök 543-ban tartott konstantinápolyi szinódusa ugyanis a következő határozatot hozta:

> *„Ha bárki azt mondja vagy gondolja, hogy a démonok és az istentelen személyek kínjainak időbeli korlátja van, vagy bármikor is véget érnek, vagy hogy bármikor is bűnbocsánatot nyerhetnek, akkor az illetőt ki kell átkozni."*

Szavaikat tett követte: tizenötrendbeli átokkal kiátkozták a három évszázada halott Órigenészt. És hogy semmiképpen ne úszhassa meg, az 553-ban, 680-ban, 787-ben és 869-ben megtartott szinódusokon is örök kínszenvedésre kárhoztatták.

Órigenész gondolatait azonban nem emésztette el a pokol tüze. Ma az immár univerzalizmus néven ismert irányzat hatása erősebb, mint valaha.

TIZENHARMADIK FEJEZET

Apokaliptikus „pokoltúrák"

A keresztény kor első századainak apokaliptikus irodalma az ítéletnap történéseiből és az azt követő túlvilági életből adott ízelítőt. Ezekben az írásokban apostolok, szentek, köztiszteletben álló ószövetségi alakok szerepeltek, vagy egyenesen nekik tulajdonították a szerzőséget, és eredeti dokumentumnak igyekeztek beállítani a műveket. A *Pál apostol apokalipszisé*nek előszavában például az olvasható, hogy egy ládában találták meg az apostol cipőjével együtt. A hamisító azonban elkövetett egy apró hibát, hiszen „fölfedezését" 388-ra datálta. A középkori tudósoknak ez nem kevés fejtörést okozott, hiszen Órigenész több mint 150 évvel korábbi munkáiban is találtak utalásokat Pál apostol ezen írására.

A legkorábbi ilyen szöveg, a *Péter apostol apokalipszise* a 2. század közepéről való, a legismertebb azonban a jobban és részletesebben megírt *Pál apostol apokalipszise* volt. Ennek az összes európai nyelven, valamint szírül, koptul és etiópul is léteznek kéziratos példányai. A *Mária apokalipszise* is a korai időszak terméke, és különösen a középkori Szűz Mária-kultusz szempontjából volt fontos dokumentum. Létezik továbbá *Tamás apostol, Szofoniás, Báruk, Gorgoriosz, Ezra, Izsák, Pakhómiosz* és *Illés apokalipszise* is, némelyik csak töredékesen maradt ránk.

A *Péter apostol apokalipszise* abban különbözik a pokolban tett utazások többségétől, hogy Krisztuson kívül nem szerepel benne lélekvezető. A poklot nyers, rikító színekkel, kellemetlenül bosszúszomjas hangnemben, a hátborzongató részleteket bőségesen ecsetelve rajzolja meg a szerző. A Dante-rajongók ezzel együtt meglepetten tapasztalhatják, hogy a halál utáni büntetések rendszerét már 1200 évvel az *Isteni színjáték* „Pokol" című éneke előtt igen alaposan kidolgozták. Igaz, a bűnösök eloszlása itt egészen más.

A *Péter apostol apokalipszise* olyan időszakban született, amikor a kereszténységnek kemény küzdelmet kellett vívnia az emberek lelkéért más vallásokkal. Az ítélkezésre és bűnhődésre szánt első „jelöltek" a pogány bálványokban és ábrázolásokban lakozó „szellemek". Ezeket a szerző komolyan démonoknak tekintette, holott az állat formájú egyiptomi istenségek kemencébe küldött szobrai eléggé élettelennek hatnak. A Sátán nem jelenik meg. A poklot ebben a korai időszakban Isten szigorú, de igazságos angyalai, Úriél és Ezrail igazgatták.

A *Péter apostol apokalipszisé*ben a családi értékek védelme komoly hangsúlyt kap, aki ezen értékek ellen vét, kegyetlen büntetésre számíthat. Az elhajtott magzatok tűzzel vakítják meg anyjukat, a bántalmazott gyermekek pedig végignézik, amint szüleiket vadállatok marcangolják szét. A tiszteletlen gyermekeket, ahogy a szófogadatlan szolgákat is, megkínozzák, a megesett szüzeket darabokra szaggatják. Könyörtelenül megtorolják a paráznák és a homoszexuálisok vétkeit is. Danténál csak a két utóbbi csoport jelenik meg, és az *Isteni színjáték* írója irántuk is együttérzést tanúsít.

A középkorban a pokol gyakran a hét halálos bűn köré szerveződött, amelyek elég egyenletesen elosztva jelenítették meg az emberi gyarlóságokat. A korai apokalipszisek

A 12–13. századi, román stílusú katedrálisokban díszítőelemként használták a pokolbéli kínzásokat [Oszlopfő a tours-i (Franciaország) St. Julien-székesegyházban]

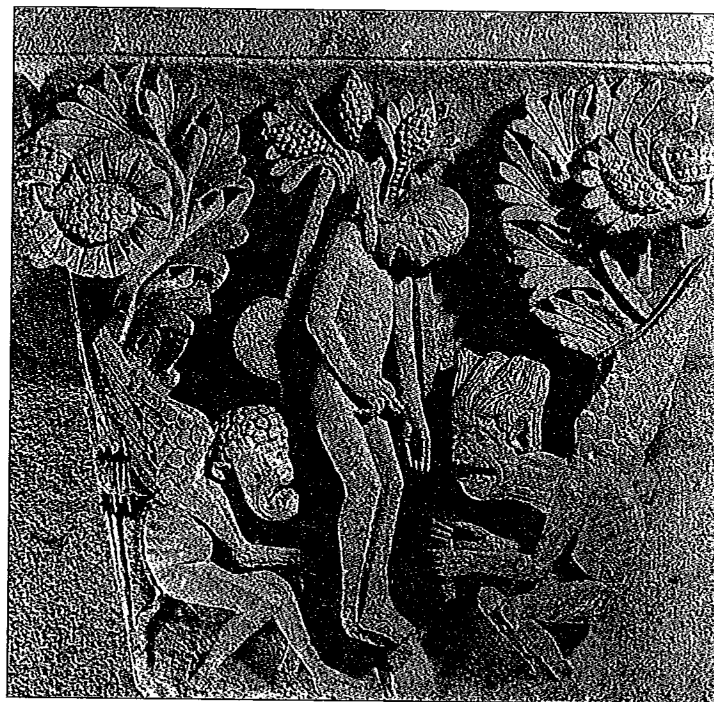
azonban az intim testtájakra összpontosítottak. A *Péter apostol apokalipszisé*hez hasonló forrásoknak a szexuális viselkedésre fordított kiemelt figyelme (szemben például az erőszakos bűncselekményekkel) a korai keresztény pokol sajátos vonása. A büntetések horrorisztikus leírása nem kis közönséget vonzott. Talán nem megyünk túl messzire, ha azt állítjuk, hogy a korai apokalipszisek pokolbéli jelenetei egyfajta erényes pornográfia szerepét is betöltötték.

A *Péter apostol apokalipszisé*nek voyeuri, szadisztikus, alpári hajlamokat mutató szerzője erősen rányomta bélyegét a későbbi pokolvíziók hangnemére. Nem szabad azonban elhallgatnunk, hogy furcsa korban élt. A Római Birodalom törvényei ugyanis a 2. század előtt tiltották a polgárok kínzá-

sát. Csak a rabszolgákat lehetett kínzásoknak alávetni, és elvileg csak akkor, ha bűncselekménnyel vádolták őket. Persze a gyakorlatban gazdáik, akiknek a tulajdonát képezték, teljhatalmat élveztek fölöttük. A 2. században azonban a római polgárok jogai erősen csorbultak, olyan dolgok történtek, amelyek száz évvel korábban elképzelhetetlenek lettek volna. Ezt Szent Pál jeruzsálemi letartóztatásának tanulságos történetéből tudjuk (*Apostolok cselekedetei* 22,23). Az 1. század második felében zendülésért elfogott Pált a tárgyalás előtt „vallatás" céljából meg akarják korbácsolni, de ekkor római polgárjogára hivatkozik. Erre fogva tartói azonnal elállnak a szándékuktól, és nem kevesebb mint 470 fegyveressel (a zsidóktól kellett megvédeniük, akiket feldühített a prédikációja) küldik el Caesareába, a tartományi helytartóhoz, szabályszerű, római jog szerinti tárgyalásra.

A 2. században azonban a római szenátus a birodalom számos polgárának jogait visszavonta, ezeket attól fogva kínvallatásnak vethették alá. Ha „árulásról", vagyis az uralkodó császár és pártja elleni bárminemű tevékenységről volt szó, bárkit megkínozhattak.

Mivel a judaizmus a birodalom egyik elismert, törvényes vallása volt, a keresztények mindaddig biztonságban tudhatták magukat, amíg csak szakadár zsidó szektának tekintették őket. Kr. u. 64-re azonban a hírhedten kegyetlen Nero császár már különválasztotta őket a zsidóktól. Vallásuk gyakorlása törvényellenes, istentelen, felforgató tevékenységnek számított, tehát szabad prédát jelentettek. A korai szentek és vértanúk sorsa jól példázza ennek következményeit. Euszebiosz beszámol egy esetről, amikor 177-ben a csőcselék megtámadta a keresztényeket, akiknek hat napon át borzalmas kínzásokat kellett elszenvedniük. Különösen egy Blandina nevű rabszolgalánynak jutott ki a „jóból". A legtöbben a nyilvános látványosságokra emlékeznek vissza.

Oszlopfő az autuni St. Lazare-székesegyházban

Tertullianus így ír: „Ha megárad a Tiberis, vagy nem árad meg a Nílus, ha mozdulatlan az ég, vagy megmozdul a föld, ha éhínség, betegség sújtja a vidéket, mindig ugyanazt kiáltják: az oroszlánok elé a keresztényeket!" A rómaiak, különösen a birodalom késői időszakában, semmiért sem rajongtak annyira, mint egy jó kis nyilvános vérfürdőért.

Ha el is borzadunk tehát a *Péter apostol apokalipszisé*től, és sajnálatosnak tartjuk, hogy ilyen komoly hatása lehetett, hasznos tudni, hogy a mű írásakor a kínzás mint valós veszély újdonság volt a keresztények számára. A 2–5. században egyre mindennaposabb vallatási segédeszköz lett a kínpad, a korbács, a bot és az izzó vasak. Az ilyen módszerrel végrehajtott halálbüntetést tiltották ugyan, de a kínzottak

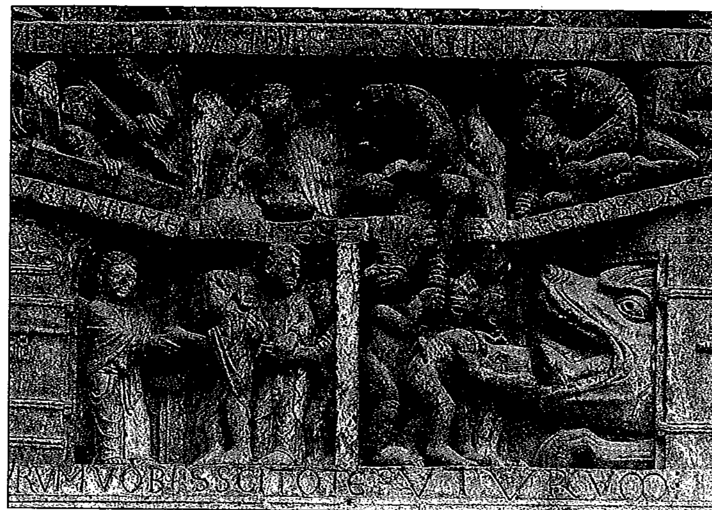
többsége ennek ellenére életét vesztette. A Római Birodalom kivégzési módszerei között szerepelt a lefejezés, a megkövezés, a furkósbottal való agyonverés, a szakadékba dobás és az élve eltemetés. A görögök által előszeretettel alkalmazott megfojtást és mérgezést tiltották, a keresztre feszítést pedig a rabszolgák és a legalávalóbb bűnözők számára tartották fenn. Az oroszlánok elé vetés túl drága mulatság volt ahhoz, hogy mindennapossá váljon.

A *Pál apostol apokalipszisének* poklában a tűzzel, hóval és vérrel teli vermeken kívül tüzes folyók is vannak, a férgek, vadállatok, bosszúálló angyalok pedig még számosabbak, mint Péternél. A kínzásokat végző angyal Tartaruchus, aki egészen az ítéletnapig fogja betölteni ezt a tisztségét. Az ítélethozatal előtt minden léleknek megvan a maga angyala, aki írásban rögzíti valamennyi cselekedetét, ahogy a perzsáknál. Amikor valaki fölajánlja, hogy 15 éves korától elsorolja egy lélek tetteit, Isten azt feleli, hogy őt csak az utolsó öt év érdekli.*

A pokol északi oldalán van a hitetlenek számára egy szűk, bűzlő, tüzes gödör, ebben lakik a féreg, amely nem pusztul el – sőt több féreg is, és mindegyiknek két feje van. Fogcsikorgatás, vacogás hallatszik, mert a gödörben a tűz ellenére farkasordító hideg uralkodik.

A *Pál apostol apokalipszisének* újszerű motívuma a felüdülés *(refrigerium).* Pál a bűnösök sorsának láttán könnyekre fakad, és ezért megdorgálják (ez a jelenet is fölbukkan Danténál), de végül mégsem maradnak hatástalanok a könnyei, mert mennybéli gazdája társaságában megjelenik Mikáél arkangyal. (Mikáélnek a lázadó angyalok

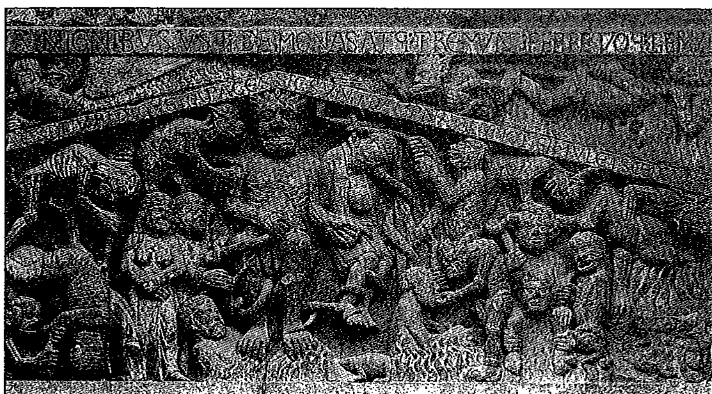
* Az apokaliptikus és látomásos irodalomban Isten nagyon ritkán szólal meg. Figyelembe véve, hogy milyen sokan olvasták a *Pál apostol apokalipszisét*, érdekes, hogy az ötéves „elévülési idő” nem épült be a köztudatba.

Jelenet a conques-i St. Foy-székesegyház nyugati timpanonján

seregeinek legyőzésén kívül gyakran az a szerep is jut, hogy az ítéletnapon ő választja külön az anyajuhokat és a kosokat, és gondoskodik róla, hogy ki-ki a maga helyére kerüljön.) Jézus hangja közli, hogy mivel Pál megszánta a bűnös lelkeket, attól fogva húsvét napján „egy napra és egy éjszakára” felfüggesztik a kínzásokat. Ez a népi irodalomban a középkor folyamán végig népszerű téma maradt, de a közbenjáró leggyakrabban Szűz Mária volt.

Szokatlan és igen szórakoztató apokalipszis a 3. századi *Bertalan evangéliuma.* Ez a mű a korábban Sátán névre hallgató Beliállal ('hitvány') folytatott beszélgetést írja le. Beliál, akit Jézus hoz föl a mélységből, hogy kuriózumként mutogassa a pokolba látogató szerzeteseknek, 1600 yard magas, 40 yard széles, és 8 yard hosszú a szárnya. Tüzes láncra van verve, és 660 angyal fogja le. Bertalan apostol a nyakára hágva beszél vele – ez a kép ismerős a művészetben. Beliál töviről hegyire elmond mindent: az Úr őt teremtette meg elsőként az angyalok közül, de mivel nem volt haj-

Az utolsó ítélet ábrázolása a conques-i St. Foy-székesegyház nyugati timpanonján. Az akasztott alak Júdás

landó imádni Ádámot, követőivel (itt csak 600-an vannak) elbukott. Bolyongott a világban, elcsábította Évát (mégpedig szokatlan módszerrel: a vízzel kevert verejtékét itatta meg az első asszonnyal), most pedig az emberek lelkét bünteti, miközben maga is bűnhődik. A neki szolgáló démonokat küldi el szerte a világba kísérteni.

A *Bertalan evangéliuma* tartalmazza a pokolra szállás egyik korai leírását is, ezúttal szokatlan módon Jézus szemszögéből. És ami még inkább figyelemre méltó ebben a korban, most először láthatjuk Szűz Máriát a pokol királynőjeként. Beliál/Sátán még nem azonos az ördöggel – akinek neve itt Belzebub – és Hadésszal, a holt lelkek alvilágának őrzőjével sem. A bosszú angyalai magát Beliált is büntetésekkel sújtják, csapatai azonban buzgón kísértik és fenyítik az embereket.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

A középkor

A pokol története szempontjából leggazdagabb időszak a Róma bukását követő, a klasszikus ókor, valamint a reneszánsszal, azaz a tudás klasszikus mintáinak újjáéledésével kezdődő újkor közé eső évezred. Róma bukásakor már hiánytalanul megvoltak a pokol alapjai, a „tájkertészeti" munkát azonban jórészt a középkorban végezték el.

A középkori teológusok tovább finomították az egyházatyák által kidolgozott doktrínát, a pokol filozófiájában azonban egyetlen kulcsfontosságú eseményt, a purgatórium dogmájának 1253-ban történt elfogadását leszámítva nem történt komoly előrelépés. A pokol szó szerinti létezésében mindössze egy jelentős gondolkodó, Johannes Scotus Erigena (810–877 k.) kételkedett, és őt is eretnekséggel vádolták – sőt állítólag a saját tanítványai szurkálták halálra pennáikkal. Pietro Lombardo (1100 k.–1160 k.) és Aquinói Szent Tamás (1226 k.–1274) viszont Szent Ágoston nyomdokaiba lépve tüzes pokolról értekezett, ahol nemcsak lelki és szellemi, hanem testi kínok is osztályrészül jutnak a bűnösöknek. Aquinói Szent Tamás ezenkívül a „gyalázatos kedvtelés" örömeit is előszeretettel hangsúlyozta.

Mai szemmel nézve döbbenetesnek hat, hogy a teológusok olyan dolgokat értelmeztek szó szerint, amelyekről ne-

héz elképzelni, hogy bárki is komolyan veheti őket. Művelt, intelligens emberek, akik ha néhány évszázaddal később születnek, talán kvarkokkal vagy fekete lyukakkal magyarázzák a megfoghatatlant, olyasféle problémákon töprengtek, hogy része lesz-e a feltámadáskor a testnek a földi élet folyamán elfogyasztott étel. (Erre végül igennel válaszoltak, de a kannibalizmus érdekes problémákat vetett föl.) Állítólag foglalkoztak azzal a kérdéssel is, hogy hány angyal tud táncolni egy tű hegyén. Ezenkívül számolták az ördögöket, próbálták kiszámítani a pokol méreteit, és azon is sokat vitatkoztak, hogy vajon a föld alatt van-e vagy valahol az éterben.

A Nagy Károly ösztönzésére létrehozott új egyetemeken a skolasztikusoknak nevezett gondolkodók tovább vitatták a keresztény megváltás középponti problémáit. Nem a platóni tanokkal próbálták összehangolni őket, hanem Arisztotelész újra fölfedezett és nagy becsben tartott írásaival. A racionális görög logika segítségével akartak tehát teológiai kérdéseket megoldani – nem könnyű feladat. A középkorban azonban a magas teológia lényegesen kevésbé hatott a pokol fogalmára, mint a köznép lelkes érdeklődése.

A helyi nyelven elmondott prédikáció a latin misét nem értő hívekkel való kommunikáció eszközeként elég korán elterjedt. A kisebb településeken a heti szentbeszéd volt a lakosság legfőbb szórakozása – ha ugyan nem az egyetlen. A „pokol tüzéről" szóló prédikációk nagy tömeget vonzottak (ennek okai bonyolultak és szerteágazók), és ez egészen a közelmúltig így is maradt. A James Joyce *Ifjúkori önarckép* című művében található nagyszerű példa állítólag szinte szóról szóra megegyezik egy prédikációval, amit az író diákkorában, tehát a 19–20. század fordulóján hallott Dublinban. A középkori prédikátoroknak különböző segédeszközök álltak rendelkezésére a prédikációk előkészítéséhez és a gyóntatáshoz: hitszónoklatok, adomaszerű példázatok, kézikönyvek, penitenciakönyvek. Ezen irományok kedvenc témáját a bűn iszonyatos következményei jelentették, ahogy a templomok, székesegyházak számára készített ötletgazdag szobrok, domborművek, mozaikok, freskók, festmények is előszeretettel ábrázolták a keserves pokolbéli bűnhődést.

Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogyan reagált a nép a szentbeszédekre és a dísztárgyakra, csak arra a tényre hagyatkozhatunk, hogy ránk maradtak. Az viszont nem kérdéses, hogy a pokol a középkori színházban igen népszerű volt. A misztériumjátékok, ahogy a szentbeszédek és a képzőművészeti alkotások is, először a *Biblia* tanításának eszközét jelentették, de ezen a szerepkörön hamar túlléptek. Hasra eső ördögökkel, hangos szellentéssel, alpári humorú kecskerímekkel fűszerezett pokolbéli jeleneteiknek köszönhetően a misztériumjátékok jelentették a kor népszerű színházát, és amikor évszázadok múltán végül betiltották a műfajt, mindmáig élő drámai formákká alakultak át.

A középkori színművek nem voltak éppen „irodalmiak", de a magas irodalom is elképesztően sokat foglalkozott a pokollal – mégpedig a késő középkorban nem is egy, hanem többféle pokollal, amelyek közül egyik-másik igen izgalmas és vonzó volt. Azok az írók, akiket „leblokkolt" az egyház által diktált riasztó kép, találékonyan a legkülönbözőbb alvilági régiókkal helyettesítették a poklot. Az alvilági felderítő utakról szóló történeteik eklektikus poklának megformálásakor merítettek a klasszikus és a skandináv mitológiából, a folklórból, a feudalizmus korának képzeletvilágából és a költészetből is. A pokol így furcsán keveredett Tündérországgal, és allegorikus lovagok kalandoztak benne.

Az egészben talán a legérdekesebb az ezer éven át felhalmozódott „látomásos irodalom", amelynek stílusa igencsak különbözik a régi apokalipszisekétől. Ez igazi tömegirodalommá alakult, hatvannál is több látomásról több száz

kézirat maradt fenn. Ezekben a történetekben valakit természetfölötti vezető kalauzol az infernális régiókban, majd (időnként) a purgatóriumban, végül pedig a mennyországban. A víziókat az írástudó papság jegyezte le, de gyakran egyszerű emberek élték át őket, és hittek is bennük. Ők a mai kor ufók által elrabolt embereinek előfutárai. Ne feledjük, hogy a már-már rögeszmés ájtatosság, az önként vállalt böjtölés, az önostorozás korában vagyunk, és az embereket arra nevelték, hogy higgyenek a látomásokban! *Akarták* tehát a víziókat. Ugyanakkor egyes beszámolókat, különösen a későbbiek közül, kétségtelenül született történetmondók fabrikáltak a hitbuzgók és a hiszékenyek ámítására.

Szent Ágoston, aki oly sokat tett azért, hogy a kereszténység a 360-as években, a Julianus Apostata császár alatt lezajlott rövid életű pogány újjászületés után birodalmi vallássá nője ki magát, még megérte a Római Birodalom bukását. A vizigótok 410-ben végigfosztogatták a fővárost, majd barbárok árasztották el a római területeket, és 429-ben Észak-Afrikába is betörtek a vandálok, ahol Szent Ágoston élt. Az idős ember a rá következő évben úgy halt meg, hogy városa, Hippo ostrom alatt állt, és az általa ismert világ darabokra hullt.

Nem túlzás azt állítani, hogy a Római Birodalom bukása a világ végét jelezte. A civilizációnak a Földközi-tenger térségében és Európa középső harmadában sok évszázada ismert formája omlott össze az északról és nyugatról érkező vizigótok, osztrogótok, frankok, szászok, alemannok, szvévek, valamint a kelet felől támadó hunok csapásai alatt. A régi területeket elárasztó törzsek 476-ban végső kapitulációra kényszerítették a birodalmat – igaz, Róma városát fizikailag csak a következő évszázadban rombolták le, és akkor sem a barbárok, hanem a bizánciak. Bizánc valutája, védereje, kereskedelmi rendszerei még ezer éven át fennmaradtak, a Nyugat pedig alámerült a legalább Nagy Károly (742–814) uralkodásáig tartó sötét korszakba.

Az egységes államrendnek, illetve az iskolák, egyetemek államilag támogatott rendszerének az összeomlása lehetőséget kínált az egyháznak, az egyetlen megmaradt tömegszervezetnek, a hatalom átvételére. A világos jövőképpel, kiemelkedő igazgatási képességekkel rendelkező, józan, gyakorlatias észjárású I. (Nagy Szent) Gergely pápa (540 k.–604) irányítása alatt magához is ragadta a vezető szerepet.

Gergelyt, egy gazdag római ügyvéd fiát, 590-ben választották pápává. Ő volt az első szerzetes, aki betöltötte az egyházfői hivatalt, így pontosan tudta, micsoda közigazgatási potenciál rejlik a bencés rend „elit alakulatában". A bencés barátok a fegyelem terén bármelyik hadsereggel fölvették a versenyt, ész és műveltség tekintetében pedig jócskán felül is múlták őket. Gergely jogi és üzletvezetési ismeretek elsajátítására kötelezte rendje szerzeteseit, és bátorította a művészetek, az irodalom iránti érdeklődést is. Aztán elküldte őket téríteni a barbárok közé, akiknek jó része már bizonyos fokig megbarátkozott a kereszténységgel.

A bencések nem csupán kulturális és teológiai központként működő kolostorokat alapítottak, hanem segítettek az írástudatlan helyi vezetőknek a római jogrenden alapuló írott törvények megalkotásában, a számlák vezetésében, az adószedésben, az örökségek kezelésében, valamint saját történelmük megszövegezésében is. Egyszóval nélkülözhetetlenné tették magukat. A szerzetesek kitűnő gazdák és bortermelők voltak, példát adtak a barbároknak birtokaik hatékony igazgatásában. Szépen gyarapodtak a rend birtokai is, hiszen sokan a kolostorokra ruházták át földjeiket.

Gergely pápa örökölte a rómaiak gyakorlatias toleranciáját, amelynek köszönhetően a birodalom katonái oly hatékony hódítók lettek. Figyelmeztette „Krisztus katonáit", hogy a germán és frank Európában a pogány babonaságok számos furcsa, ízléstelen formájával találkoznak majd, és ezekhez hozzá kell szokniuk. A barbárok idővel majd megtérnek, de ezt nem lehet erőltetni. Gergelyt később kemény bírálatok érték emiatt, de a szigorúbb hozzáállás aligha vezetett volna sikerre egy olyan nyakas népcsoportnál, mint például a Meroving-dinasztia vezette frankok.

Nagy Szent Gergely pápa ezért is buzdította misszionáriusait a helyi szokások figyelembevételére. Mielőtt pápává választották volna, remélte, hogy egyszer eljut Britanniába. Fennmaradt róla egy történet, mely szerint néhány szőke, kék szemű, britanniai rabszolgafiú láttán így kiáltott fel: „Ezek nem is angolok, hanem angyalok!" Nagyra értékelte a folklórt és a jó történeteket, valamint a zenét is – a liturgikus gregorián énekeket róla nevezték el. Nem véletlen az sem, hogy a legelső nyugati stílusú keresztény látomásokat ő jegyezte föl.

Több is van belőlük, és Gergely mindenféle tódítás, felnagyítás nélkül írja le őket 590 körül született, *Dialógusok* című művében. Az elsőt egy Spanyolországi Péter nevű szerzetes egyik rendtársától hallotta. A történet szerint Péter, aki betegségben meghalt, számtalan pokolbéli helyet látott, ahol a földi világ nagyjait lángokba lógatták. Egy angyal adta vissza az életét, és figyelmeztette, hogy térjen jó útra. Egy Reparatus nevű nemesember, alighanem álmában, hatalmas máglyát pillantott meg, amelyet egy Tiburtius nevű bűnös papnak készítettek elő. Reparatus, miután fölébredt, futárt küldött hozzá, hogy figyelmeztesse, de mire a hírnök megérkezett az üzenettel, Tiburtius meghalt. Egy másik, Severus nevű pap nem ért oda időben egy haldoklóhoz,

hogy föloldozza. Jajveszékelése azonban meghallgatásra talált, és a halott visszatért az élők sorába. Severust szájukon és orrukon át is tüzet okádó, „visszataszító emberek" vonszolták el egy sötét helyre, ahol közbeavatkozott egy „daliás ifjú". Isten meghallgatta Severus imáját, és átmenetileg elengedte a halott bűnöst, aki egy hét múlva, immár feloldozva szenderült újra jobblétre.

A könyvben szintén szereplő másik látomást közvetlenül Gergelynek mesélte el egy Stephanus nevű kereskedő, aki Konstantinápolyban megbetegedett, meghalt, és látott ezt-azt a pokolban, amelyről hallott ugyan, de soha nem hitt benne. Végül megmenekült, mert kiderült, hogy tévedés történt: valójában egy Stephanus nevű patkolókovácsnak kellett volna meghalnia. Stephanus, a narrátor azonnal visszatérhetett az élők sorába. Három év múlva pestisben végleg meghalt, és egy helybeli katona, akinek ugyanakkor pokoli látomása volt, látta is őt az alvilágban!

A katona történetében bukkannak föl először a nyugati pokolvíziókra olyannyira jellemző „helyrajzi" elemek. Látott egy fekete, füstölgő, mocskos, elviselhetetlen szagú folyó fölött átívelő hidat. A folyó túlpartján kellemes réteket és csillogó-villogó kastélyokat pillantott meg, volt köztük egy aranypalota is. A folyón azonban csak a bűntelenek kelhettek át, például egy pap, akit a katona látott. A híd innenső oldalán viszont egy szadista templomszolga (akit Gergely ténylegesen ismert) láncra volt verve egy igen mocskos helyen, és itt látta meg a katona szegény Stephanust is, aki éppen a hídon próbált átvergődni. De megcsúszott, mire „a folyóból borzalmas lények emelkedtek ki, és a lábánál fogva le akarták húzni". Ezután csodaszép, hófehér lények is megjelentek, és a karjánál fogva fölfelé húzták. Ekkor a katona visszatért az életbe, és soha nem tudta meg senki, eljutott-e végül Stephanus az aranypalotába.

Gergely azt a kissé banális kommentárt fűzi ezekhez a furcsa történetekhez, hogy a túlvilági látomásokra hol azoknak van szükségük, akik látják őket, hol pedig másoknak, akik az elbeszélés hallatán jobban igyekeznek majd elkerülni a bűnt. Úgy gondolta, a nem túl szerencsés fekvésű folyóparti kastélyokban alapvetően rendes emberek laknak, akik testi bűnöket követtek el.

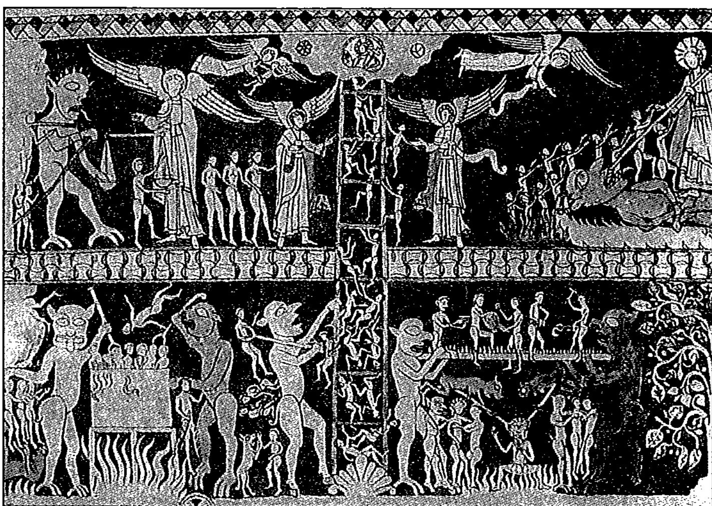
Gergely pápa neves kortársa, Tours-i Szent Gergely (538/539–594) nevelőként, adminisztrátorként és diplomataként is kiváló püspök volt. Ezenkívül az elsők között jegyzett fel történeteket a szentek csodatételeiről, elsősorban mégis *A frankok története* című értékes munkájának köszönheti ismertségét. Ebben két látomást is leír, Salviusét és Sunniulfét. Salviusnak szerencséje volt, még megpillantotta a mennyországot, mielőtt visszanyerte eszméletét. Sunniulf randaui apátot azonban tüzes folyóhoz vezették, amelyben úgy nyüzsögtek az emberek, mint a méhek a kaptárban. A folyón olyan keskeny híd vezetett át, hogy egy emberi láb is alig fért el rajta, és a túlparton egy fehér ház állt. A nyájukkal gondatlanul bánó lelkipásztorok belepotyogtak a vízbe, és ki derékig, ki hónaljig, ki állig merült el a folyóban. A lelkiismeretes papok viszont átjutottak. Nagy Szent Gergely ezt intő látomásnak nevezte volna.

Szent Beda Venerabilis (673–735) angol szerzetes *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (Angol egyháztörténet) című műve (731–732) a későbbi korok történetíróinak klasszikus forrásmunkája volt. Beda két pokolvíziót is följegyzett, méghozzá elődjeinél bővebben. Tehetségesen írt, volt szeme az apró részletekhez, és nyilván olvasta a két Gergely műveit, valamint az apokaliptikus irodalmat is. Pontosan tudta tehát, milyen anyaggal dolgozik, és hogyan hozhatja ki abból a legtöbbet. Mivel pedig a történeteket nem közvetlenül neki mondták el – Furseusét egy korábbi könyvben olvasta, amely nem maradt ránk –, úgy érezte, szabadon kiszínezheti őket.

Furseus, az ír prédikátor látomását Beda 633-ra teszi. Furseusnak, aki első látomása hatására missziót hozott létre Kelet-Angliában, egy másik alkalommal pedig az angyalok karának énekét hallotta, William Blake-hez hasonlóan „gyengéje" volt a vizionálás. Egy harmadik, sokkal félelmetesebb látomásában angyalok repültek vele egy sötét völgy fölé, majd négy tüzet látott a levegőben. Az angyalok elmondták neki, hogy ezek a hazugok, a mohók, a békétlenséget szítók, valamint a könyörtelenek és a csalók megbüntetésére szolgálnak. Ezután a négy tűz egyetlen hatalmas tűzzé olvadt össze, amelyben ördögöket látott röpködni. Az egyik démon hozzá is vágott egy megkínzott bűnöst, akitől Furseus örökölt némi pénzt. Amikor a prédikátor visszaköltözött a testébe, égésnyomokat vett észre az állkapcsán és a vállán, amelyek élete végéig ott is maradtak. Beda elmondja még, hogy egy nagyon öreg szerzetes ismerőse ismert egy embert, aki találkozott Furseusszal, és a tél közepén hallotta tőle ezt a történetet. Furseus azonban vékony ruhában ült vele szemben, és úgy izzadt, mintha nyári hőség tombolt volna.

Beda második története, amelyet 696-ra datált, egy Drythelm nevű northumbriai háztulajdonosról szól. Drythelm az éj leszálltakor meghalt, majd hajnalban, családját halálra rémítve, hirtelen föltámadt. Javait még aznap háromfelé osztotta: egy részt a felesége, egyet a gyerekei kaptak, a harmadikat pedig jótékony célra ajánlotta föl, majd hamarosan beállt szerzetesnek a melrose-i kolostorba.

A következő történt vele: megjelent neki egy angyal, és csöndben északkelet felé vezette, egy nagyon széles, nagyon mély, végtelen hosszú völgybe. A völgy egyik oldalán lángok csaptak ki, a másikon pedig hó és jégdarabok hul-

A surreyi Szent Péter és Pál-templom fantáziadús, 13. századi freskóján számos látomásos elem látható: Jákob mennyországba vezető lajtorjája, amelyről démonok kapkodják le a bűnösöket, a tüzes üst, a szögek hídja, valamint kínzóeszközök. Figyeljük meg a tudás fáján tekergőző kígyót!

lottak mindenfelé. Mindkét oldalon deformált lelkeket kínoztak, de az őt vezető angyal azt mondta Drythelmnek, hogy ez még nem a pokol. A völgy túlsó végén sötét lett, és Drythelm hirtelen hatalmas, égő, fekete gömböket pillantott meg, amelyek egy bűzlő veremből emelkedtek ki, majd vissza is pottyantak belé. A gödör tele volt emberi lelkekkel. Drythelm a háta mögül jajveszékelést és hangos, rekedtes nevetést hallott. Gonosz szellemek csapata vonszolta a lelkeket a sötétség felé. Drythelm látott köztük egy papot, egy laikust és egy asszonyt. A szellemek észrevették őt is, és néhányan elindultak felé tüzes fogóikkal, de mielőtt odaértek volna, ismét felbukkant a vezetője, aki csillagként világított a homályban, és elijesztette őket.

Az angyal mutatott neki egy az elíziumi mezőhöz hasonló területet, amelyről közölte, hogy ez nem a mennyek országa, ahogy Drythelm gondolja, majd megmutatta magát a mennyországot is. Elmagyarázta, hogy a völgy purgatórium volt, ahol azok bűnhődnek, akik csak a halálos ágyukon gyóntak meg és gyakoroltak bűnbánatot. Az ítéletnapon azonban elnyerik az üdvösséget, sőt az élők imái gyorsíthatják a folyamatot. A verembenlévők természetesen kárhozatra vannak ítélve. Beda itt is megidéz egy szemtanút, egy bizonyos Hemgils nevű szerzetest, aki megerősíti, hogy Drythelm testvér idős korában sokszor nyakig állt a jéghideg vízben, és a csodálkozóknak azt mondta: „Láttam én ennél nagyobb hideget is."

I. Gergely pápa, Tours-i Szent Gergely és Beda, a három széles körben olvasott, nagy tiszteletnek örvendő író alapozta meg és legitimálta a nyugati látomásos irodalmat. Vízióik mind „valódinak" hangzanak, mintha igazi álmokat mesélnének el, vagy lázálmot, amikor olyan történetek színeződnek ki, amelyekre csak félig-meddig emlékszik az ember. Beda kidolgozottabb írásai erősen táplálják a gyanút, hogy Britanniába eljutott a *Thespesius látomása* című történet, amelyben szintén égő gömböket lát a főhős. Furseus égési sebe, illetve a rendkívüli hideget tűrő szereplők szintén a csodákról szóló történetek konvencióit követik.

Beda leírta egy haldokló katona látomását is, aki látta, amint jó és gonosz szellemek előhozzák földi cselekedeteinek számlakönyvét. Ezt a történetet Nagy Szent Gergely is elmesélte, de nem ennyire részletesen. Beda útjára indított egy nagyszerű hagyományt: a látomásirodalom Britanniából és Írországból származó remekei messze a legtartalmasabbak és a legfantáziadúsabbak, pedig Európa minden táján maradtak fenn hasonló műfajú alkotások.*

* Tinódi Sebestyén Zsigmond királyról írt verses krónikájába belefoglalta Tar Lőrinc írországi „pokoljárását". *(A szerk.)*

A legnépszerűbb egy ír szerzetes 1149-ben született műve, a *Tundal látomása* volt. Legalább 15 nyelven közel 250 kézzel írt példánya maradt fenn. Egyet Simon Marmion látott el illusztrációkkal, köztük tizenegy pokolbéli jelenettel (l. 5–8. színes illusztráció). A látomásos irodalomban egyedülálló példány ez, igaz, Tundal pokla látható a leghíresebb középkori breviárium, a *Les Très Riches Heures* miniatúráján is. A zsolozsmáskönyvet Jean, Berry hercege által rendelte meg a Limbourg fivérektől 1413 körül (4. színes illusztráció).

Vajon miért volt olyan népszerű Tundal kalandja? Az irodalomkritikus szemével megállapíthatjuk, hogy a műfaj kiváló technikával megírt darabja. Az pedig vitán felül áll, hogy a 12. században a látomás már mind a papság, mind a laikusok körében népszerű irodalmi vagy félirodalmi műfaj volt. Ónorvég nyelvre a *Biblia* után a *Tundal látomását* fordították le elsőként. A történeteknek a mai olvasó számára idegölő egyformasága a középkori olvasókat, illetve hallgatóságot nem zavarta, hiszen ők egyenként jutottak hozzájuk. A Tundal-történetben ugyanakkor színesebb a táj, és több a szörny, mint a hasonló szövegek többségében, és bájosabbak is azoknál. Hőse daliás ír lovag és szeretni való gazfickó, aki ahelyett, hogy az egyháznak adakozna, bohócokra, bűvészekre, lantosokra szórja a pénzt, és velük múlatja az időt. Tundal, az infernális régiók számos „szürkébb" látogatójától eltérően, a saját bőrén érzi a pokolbéli útja során kapott büntetéseket.

A történet a vacsoraasztalnál kezdődik. Tundal képtelen uralkodni egy barátja iránti dühén, és szélütés éri. Két napig fekszik mereven, kómában, alig ad életjelt.

A testét átmenetileg elhagyó lelkével rémséges dolgok történnek. Először rettenetes külsejű szörnyek adják elő sipítozva Tundal kedvenc dalainak paródiáját, és fogcsikorgatva, karmaikkal saját arcukat tépdesve azt rikácsolják: „Hol a sok jó mulatság? Hol vannak a szép leányok? Hol a büszkeséged?" Tundal lelke kővé dermed a rémülettől, de aztán váratlanul fölbukkan egy angyal. Kiderül, hogy az őrangyala az, akire ügyet sem vetett soha, és aki most megmutatja neki, mi vár rá, ha nem bánja meg a bűneit. A démonoktól ugyanakkor nem kell tartania, azok csalódottságukban egymással kezdenek pörölni.

Az őrangyal megmutatja Tundalnak a bűzlő szénnel teli völgy fölötti vasrácson sisteregve sülő gyilkosokat, majd egy hegyet, amelynek egyik oldala tűz, a másik jég és hó, középen pedig jégverés tombol. Itt kampókkal, vasvillákkal fölfegyverkezett szörnyek hajszolják a hitetleneket és az eretnekeket (egy másik verzió szerint a kémeket és az árulókat) egyik kínzóeszköztől a másikig.

Mély, bűzös völgy következik. Ezer láb hosszú, de mindössze egy láb (kb. 30 cm) széles palló ível át rajta, amelyről a büszkék és a fösvények lezuhannak. Tundal rettegő lelke az angyal segédletével áthalad rajta, és felkapaszkodik az Akherón nevű óriási, lángoló szemű vadállathoz vezető ösvényen. A szörny tátott száját két hatalmas ördög támasztja ki, gyomrában pedig ott vannak a pénzsóvárok – és egy pillanatra maga Tundal is! Védőangyala ugyanis eltűnik, az Akherón szája előtt várakozó szörnyek pedig bedobják. Dühöngő oroszlánok, veszett kutyák, kígyók harapdálják, tűz égeti, hideg gyötri, bűz fojtogatja, és ördögök verik furkósbottal, egészen addig, amíg az angyal újra föl nem bukkan. Tundal érthető módon csak akkor tudja folytatni az utat, amikor az angyal kézrátétellel erőt önt belé.

A következő megpróbáltatás a ragadozó vadállatokkal teli tó fölötti, két mérföld hosszú, de csak tenyérnyi széles, hegyes szögekkel kivert híd. Ezen a tolvajoknak és a rablóknak

kell átmenniük, és magának Tundalnak is, egy vad tehenet vezetve. Az angyal emlékezteti, hogy egyszer ellopott az egyik barátjától egy tehenet. „De visszaadtam!" – tiltakozik kétségbeesetten Tundal. Az angyal erre azt feleli, hogy csak azért adta vissza, mert nem volt más választása, ám megnyugtatja, hogy mivel mégiscsak visszaadta, nem fog túl sokat szenvedni.

Tundal a hídon átél egy meleg pillanatot, amikor egy szembejövő lélekkel találkozik, de túléli. Az angyal meggyógyítja a lábát, amelybe a tó vadállatai bele-belekaptak, és elindulnak a nagyevőket és a paráznákat (papokat is!) büntető, kegyetlen Phristinus kerek, kemence formájú háza felé. Viselt dolgai miatt Tundal ebből is ízelítőt kap.

Ezután vascsőrű madár következik, amely fölfalja a szemérmetlen apácákat és papokat, majd egy befagyott tóba üríti őket, ahol mind a férfiak, mind a nők kígyóknak adnak életet. Tundal ezt is végigcsinálja, de a szerző szerencsére megkímél minket a naturalista részletektől.*

Egy nehéz kaptató után megpillantják a tüzek völgyét. Itt Tundalt szörnyetegek ragadják meg tüzes fogókkal, bedobják egy kemencébe, majd amikor már vörösen izzik, egy üllőre helyezik, és egy tömbbe kalapálják másik húsz-harminc bűnös lélekkel. Az angyal végül kimenekíti, és folytatják útjukat az igazi pokol felé.

Hatalmas medence körül nyughatatlan démonok zsongják a halál énekét. A mélyben maga Lucifer lakozik, aki valaha Isten legelső, legszebb és legerősebb teremtménye volt. Most viszont:

* A fején fazekat viselő madár egyébként látható Bosch *A földi gyönyörök kertje* című triptichonjának poklában, a hídon átkelő tehene pedig legalább két Bosch-pokolban fölbukkan. A tüzes kemence gyakran használt motívum. (l. 24–27. színes illusztráció)

„Feketébb a varjúnál, és bár ember formájú testben lakott, csőre, hegyes farka és több száz keze volt. Mindegyik kezén húsz ujj, a körmei hosszabbak a lovagok lándzsáinál. Hasonlóak voltak a lábai és a lábkörmei is, és valamennyi kezével-lábával boldogtalan lelkeket nyomorgatott. Láncra verve hevert egy vasrácson, égő szénágy fölött, körülötte démonok hada. Valahányszor fújtatott, a pokol kínjai felé köpött néhány boldogtalan lelket, amikor pedig levegőt vett, visszaszívta őket, hogy tovább rágódjon rajtuk."

A boldogtalan lelkek között ott van Tundal több barátja, rokona is.

Simon Marmion utolsó pokolillusztrációjában félsikerrel próbálta megjeleníteni ezt a szokatlan külsejű Sátánt. A Limbourg fivérek a szöveghez hűen ábrázolták a jelenetet, csak a végtagok számáról nem vettek tudomást. Konvencionális ördögöt festettek szarvakkal, karmokkal, és minden pokolábrázolás közül alighanem ez emlékeztet a leginkább gyógyfürdőre.

Tundal ezután egy purgatóriumi mezőre ér, ahol a „nem annyira rosszakat" kínozza az éhség és a szomjúság, no meg az elemek. E „nem annyira jók" már kellemesebb helyen vannak, és nem is áznak bőrig. Rájuk ezüstfal mögött a mennyország vár. Tundal és az angyal ide is ellátogatnak, bár viszonylag rövid időre. Utána Tundal úgy érzi, mintha magára öltötte volna a saját testét.

Azzal kinyitja a szemét, és közli, hogy áldozni szeretne. Szétosztja mindenét a szegények között, elrendeli, hogy varrjanak a ruhájára keresztet, és hirdetni kezdi Isten igéjét.

Egyes látomások politikai felhangoktól sem voltak mentesek. III. (Kövér) Károly 9. századi frank király például forró

szurokba mártva találta apja vallási tanácsadóit (amiért rossz tanácsokat adtak), magára az apjára pedig a tisztítótűzben bukkant rá, ahol azért tartózkodott, hogy utána csatlakozhasson a Paradicsomban a nagybátyjához és az unokatestvéréhez. De magának Károlynak is elő volt készítve két nagy, fortyogó üst, hátha szükség lesz rá. A király azonban megnyugtatta népét, hogy ez ki van zárva.

Hincmar rheimsi érsek (806 k.–882) Bernold történetét mesélte el, aki, jó néhány szenvedő püspök mellett, II. (Kopasz) Károly frank királyt is szánni való állapotban találta, pusztán azért, mert nem szívlelte meg az érsek bölcs tanácsát. Hincmarnak szerencséje volt az „informátoraival", hiszen egy másik narrátora, Eucherius, szemtanúja volt Nagy Károly nagyapja, Martell Károly kínzatásának. Neki szintén az volt a bűne, hogy jobb – azaz Hincmar szája íze szerinti – tanácsadókra kellett volna hallgatnia. (Dante a harmadik Paradicsomba, Venus egébe helyezte Martell Károlyt, aki a pokolban is felbukkan.) A *Wetti látomásá*ban maga Nagy Károly is megjelenik a gyehennában, az ezzel egy időben született *Rotcharius látomása* azonban a Paradicsomba helyezi.

Ismét más látomások irodalmi minták hatását tükrözik. A *Thurkill látomásá*ban (1204) egy angol férfi fekete-fehér pöttyös szellemeket lát (ez a motívum is felbukkan Plutarkhosz *Thespesius*ánál), ezenkívül „megvannak" a szokásos tüzek, mocsarak, szögekkel kivert hidak, kemencék, valamint a gödör és a mérleg. Thurkill azonban lát egy lépcsőzetes arénát is, amelyben a „sokaságot" fehéren izzó karikával rögzítik az üléshez. Az aréna más részein ördögök ülnek, mint a színházban, és fülig érő szájjal nézik a szórakoztatásukra bemutatott, válogatott kínzásokat. Figyelik a látványosságot a szentek is, ők egy közeli hegyoldalban emelt falon foglalnak helyet. Thurkill a szöveg szerint paraszt

volt, de látomása gyanúsan kimunkált és színes. Legalább annyit bízvást feltételezhetünk, hogy valaki Tertullianust olvasott (vagy prédikált) neki.

Az *Alberic látomását* állítólag Dante is olvasta. Settefrati Alberic a híres Monte Cassinó-i kolostor szerzetese volt, aki súlyos betegsége után, melynek során kilenc napig feküdt kómában, lediktálta vízióját egy Guidone nevű rendtársának. Erre 1115 körül került sor, majd tíz-tizenöt évvel később egy másik szerzetes, Pietro Diacono segítségével átírta a művét. Útja során nem kevesebb mint három vezetője volt: Szent Péter, valamint két angyal, Emmanuel és Eligius – hogy a lelkével együtt kirepülő galambról ne is beszéljünk! A szokásos látványosságokat tekintette meg, némi hangsúlyt kap a lángoló gáztól „tisztuló" lelkű gyerekek sorsa. Van még befagyott völgy, tövises fa, kígyók, vörösen izzó létra, szurokkal teli üst, kénes kemence, tüzes tó, tüzes folyó és keskeny híd. Új elem a hatalmas, leláncolt sárkány, amely a Júdás, Ananiás, Kajafás, Heródes és más főbűnösök lakhelyéül szolgáló verem mellett látható, valamint a nagy madár, amely a verembe ejt egy öreg barátot, majd újra kihalássza a csőrével.

A késő középkorban a látomásos irodalom alkotásainak egy része (időnként szatirikus) irodalmi allegóriába fordult. Az 1215-ben Raoul de Houdenc által írt *Le Songe d'Enfer* (A pokol álma) című látomásban az álmot látó zarándok allegorikus tájon utazik át, elhalad többek között a Glutonie (falánkság) nevű folyó és a Mount Désespérance (a kétségbeesés hegye) mellett. Itt Pilátussal és Belzebubbal együtt lakmározik roston sült eretnekek fokhagymaszósszal felszolgált húsából, majd hangosan felolvas a pokol királyának egy gonosz lantosokról szóló könyvből.

Jehan de la Mote flamand költő komolyabb hangvételű műve, a *La Voie d'Enfer et de Paradis* (Út a pokolba és

Roston sülő eretnekek a pokol szájában (Klevei Katherina zsolozsmáskönyvéből, 1440 körül)

a Paradicsomba) 1340-ben íródott, az angol *Weye to Paradys* (Út a Paradicsomba) pedig mintegy 150 évvel később. William Langland *Piers Plowman* (Szántóvető Péter) című allegorikus álomkölteménye, amely műfajában alighanem a legismertebb, a pokolra szállás történetét mondja el.

Nem kell pszichoanalitikusnak vagy irodalmárnak lenni ahhoz, hogy felismerjük: a látomásos irodalom 4–14. századi bősége és népszerűsége ugyanabból az igényből fakadt, amely napjainkban életre hívja a horrorfilmeket. A víziók ugyanakkor másról is tanúskodnak: arról, hogy az „egyéni ítélet" és az „általános ítélet" vitája csak a szellem embereit

foglalkoztatta, az egyszerű nép – beleértve a püspököket és a királyokat is – hite szerint bármi történt is az emberrel halála után, az azonnal megtörtént. A látomások nem a távoli jövőre vonatkoztak, sehol egyetlen utalást sem találunk arra, hogy a lélek az utolsó ítéletre várva álomba merülne.

Ugyanez a helyzet a purgatóriummal is: ugyan az egyház hivatalosan csak a 13. század közepén fogadta el, de már Beda 7. századi műve, a *Drythelm látomása* is azt jelzi, hogy az átmeneti, megtisztító büntetés fogalma nem csupán a látomást látók, hanem a művelt írástudók körében is népszerű volt. Kövér Károly apjára például határozottan a mennyország várt, csak még le kellett vezekelnie a bűneit. Tundal és Alberic idejében pedig már szép nagy hely volt fenntartva az alvilágban a purgatóriumnak.

Annak fényében, hogy az egyház csak a 13. században „szentesítette" a purgatóriumot, figyelemre méltó, hogy van egy 12. századi történet, amely teljes egészében a tisztítótűzről szól. A *Szent Patrik purgatóriuma* szigorúan véve nem látomás, hiszen Owen, az ír lovag, a szerző szerint hús-vér emberként tett pokolbéli utazást, ahogy Aeneas, Orpheusz vagy Thézeusz is. Bűnök nyomták a lelkét, különösen az egyházi tulajdon ellopása, ezért önként vállalta, hogy elmegy Szent Patrik purgatóriumába, amely az írországi Donegal grófságban, a Lough Derg (Vörös-tó) Station Island nevű szigetén lévő kolostor közelében volt. A sziget egyik barlangját, amelyet a turisták mindmáig látogatnak, a purgatórium bejáratának tartották.* Owen a barlangban töltötte az éjszakát, démonokat és mindenféle borzalmakat látott, köztük egy pokoli kereket, amely olyan gyorsan pörgött, hogy szinte nem is látszottak a lángok. A démonokat úgy tartotta tá-

* Az alvilág kapuit a leggyakrabban Írország vagy Szicília területére képzelték. A dél-itáliai szigeten az Etna volt a bejárat; a „Szicíliába hajózni" kifejezés a pokolra jutást jelentő eufemizmus volt.

vol, hogy Jézust szólította. Miután kijött, élete hátralevő részét a jó cselekedetek töltötték ki. Ramón de Perelhos 1398 körül a messzi Katalóniából utazott el a Lough Derghez, és hasonló kalandokat élt át, mint Owen – legalábbis saját bevallása szerint.

A *Navigatio Sancti Brendani Abbatus*ban (Szent Brendan utazása) a szent Szindbád kalandjait idéző hajóutat (ír szóval *imram*) tesz. Ezzel a műfajjal alighanem sok olvasó tudtán kívül is találkozott C. S. Lewis, a híres középkorkutató Narnia-sorozatának ötödik könyvében, *A Hajnalvándor útja* címűben (M&C Kft., 2006). Az igazi Brendan az 5–6. században élt, a kalandjait elbeszélő legenda azonban 10. századi. Ír szerzetesekről szól, akik hajóra szállnak, és az Atlanti-óceánon kalandoznak. Az egyik szigeten kis, fekete fiúnak álcázott démonnal találkoznak, aki megszállja az egyik szerzetest. Egy másikon bűnös lelkek vezekelnek Lucifer bukásával kapcsolatos vétkekért madárraj képében, a harmadik, vulkanikus szigeten pedig démoni patkolókovácsok dobálják a kalandozó szerzeteseket izzó széndarabokkal. Később újabb démonokba botlanak, akik elviszik az egyik szerzetest a pokolba, majd Iskarióti Júdást is megtalálják az óceán közepén, amint egy kopár sziklán üldögélve élvezi vasárnapi pihenőjét. A hét hat napját ugyanis a pokolban tölti, vasárnaponként azonban néha kiengedik. Szent Brendan a démonok nem kis bosszúságára kiharcol számára még egy szabadnapot. Az *Huon de Bordeaux* című francia románcban szintén az óceánban találkozunk Júdással, ezúttal a pokol szakadékának közelében evickél egy vitorlavászon csónakban. Egy másik francia elbeszélő költeményben, a *Baudoin de Seburc* címűben pedig szerecsen utazók járják végig Brendan szigeteit.

A látomásos elbeszélések többségében, még az imramokban és a románcokban is, megfigyelhető bizonyos furcsa távolságtartás. A kínzások nem „igaziból" fájnak, és közel sem olyan borzalmasak, mint a régi apokalipszisekben. Egy-egy eksztatikusabb hajlamú szent azért közelebb merészkedett a pokol véres valóságához, így Svédországi Szent Brigitta (1303 k.–1373) is:

> *„A lélek talpa alatt úgy kúszott fölfelé a kemence tüze, mint a csőben emelkedő víz, mígnem a magasban gejzírként kitört, hogy aztán a lángok patakokban hömpölyögjenek tovább. A két fül kovácsfújtatóként pumpálta a levegőt az agyba, a szemek pedig mintha hátrafelé néztek volna. A száj nyitva volt, a nyelv az orrlyukakon lógott ki, le egészen az ajkakig. A fogak szögekként fúródtak a szájpadlásba, a karok pedig lábfejig értek, és mindkét kéz égő szurkot markolt. A bőr olyan volt, mintha állatprémet dobtak volna a testre, és mintha férfimag fröccsent volna a fehérneműre. Jéghideg volt a bőr, olyan genny folyt belőle, mint az elfertőződött fekélyből, és a világ legszörnyűbb bűzét árasztotta."*

A középkori Európában először óangol nyelven születtek irodalmi alkotások, és az olvasó talán már meg sem lepődik azon, hogy a legkorábbi fennmaradt művek témánkba vágnak. A *Teremtés A*, a *Teremtés B*, valamint a *Krisztus és a Sátán* Lucifer, alias Sátán életrajzát tartalmazzák, és a *Nikodémus evangéliuma* című szövegnek is van egy nagyon korai verses fordítása. Ezeket a költeményeket a „Caedmon-iskolához" sorolják, mivel a legelső ismert poéta Caedmon, a 7. századi, paraszti származású laikus testvér, aki egy angyali látomásnak köszönheti költői tehetségét. Egyes irodalomtörténészek a *Beowulf* eposzt is beemelték a keresztény mitológiába, de ez modern kori fejlemény, a maga korában a *Beowulf*ot alig ismerték.

A *Teremtés B* a konvencionálisabb *Teremtés A* „közbeszúrt" részlete, amely Lucifer és a lázadó angyalok bukását beszéli el. Ismerős a történet, de a szokottnál részletesebb, és határozottan feudális szellemű. A lázadó, kérkedő vazallus a mennyország északi részében felállítja saját trónját. A feldühödött Isten erre előkészíti a poklot, majd csatlósaival együtt lehajítja a zendülőt a mennyekből. Démonokká válnak, és Lucifer, aki immár a Sátán névre hallgat, de még mindig ő a vezér, beszédet mond követőinek. Szavai szerint Isten mélységesen igazságtalan, és most valami még tisztességtelenebb dolgon töri a fejét: vadonatúj világot akar teremteni, amelyet földből gyúrt lények bitorolnának. Maga a Sátán nem jöhet ki a pokolból, de megbízza egyik csatlósát, hogy hiúsítsa meg Isten tervét. Az meg is teszi, de kissé szokatlan módon: lovaghoz méltóan először a háztartás fejével, Ádámmal beszél. Miután a válasz gorombán elutasító, Évának teszi a szépet hízelgő hazugságokkal. A taktika beválik, és az ármánykodó démoni kacajjal megy a dolgára.*

A *Krisztus és a Sátán* három fejezetben folytatja a Sátán történetét. Ezek címe: „A bukott angyalok panasza", „Pokolra szállás" és „A sivatagi megkísértés". Az első fejezet elmondja a *Teremtés könyvé*ben leírt eseményeket, majd átvált „eredeti" témákra. A csüggedt Sátán a balsorsukra panaszkodik, amely erre a szörnyű helyre juttatta őket. A démonok rikácsolva csatlakoznak hozzá, és azt kérdezik: mi van a Sátán fiával, akinek uralkodnia kellene az emberiségen? A válasz így hangzik: úgy áll a dolog, hogy az Isten fiának jut minden dicsőség. (Itt ugyanis nem Mihály arkangyal, hanem Jézus vezeti a mennyei seregeket.) És valóban, a fejezet a dicsfényben úszó Jézus képével zárul.

* Milton a feltételezések szerint még olvasta a *Teremtés* kéziratát, mielőtt megvakult.

A „Pokolra szállás" a *Nikodémus evangéliumá*nak eseménysorát követi, „A sivatagi megkísértés" című fejezetben pedig a Sátán a vállára veszi Jézust (arról nem esik szó, hogyan szabadult ki a pokolból), és megmutatja neki a világ összes gazdagságát, amelyet hűbéreskü fejében föl is ajánl (még a mennyországot is, ki tudja, milyen jogcímen). Jézus azonban kigúnyolja, és visszaparancsolja a pokolba, hogy a két kezével mérje le azt. Kiderül, hogy minden irányban százezer mérföld a pokol kiterjedése.

Ezek a költemények 9. századiak lehetnek, és elképzelhető, hogy a *Nikodémus evangéliumá*nak másik változata, amelyet kanonikus újszövetségi evangéliumként fordítottak le, még korábbi. A 10. században Aelfric, Eynsham apátja (950 k.–1020 k.) újra elbeszélte a Sátán teljes történetét, és ráadásként „bedobta" az Antikrisztust és a világvégét. A 14. században William Langland a *Piers Plowman*ben (Szántóvető Péter) allegorikus formában mesélte el újra a pokolra szállást. Langland különbséget tett a Sátán és Lucifer között: az édenkerti kísértésért az utóbbit tette felelőssé („gyík képében, egy hölgy ábrázatával"), a Sátánt pedig az ördöggel azonosította. A mennyei háború Giles Fletcher által elbeszélt, 1610-ben kiadott új verziójának címe *Krisztus győzelme és diadala a mennyben és a földön.*

Milton jegyzetfüzeteiből megtudhatjuk, hogy amikor „szereplőket válogatott" mesterművéhez, az *Elveszett Paradicsom*hoz, fontolgatta egy „brit démon" szerepeltetését. Végül azonban kiderült, hogy e nélkül is épp eléggé brit témát választott...

Északnyugat-Európa nagyszámú törzse három nagy csoportra osztható: a kelták vagy gallok, a germánok vagy teutonok, valamint a skandinávok vagy vikingek csoportjára. Ezeket a gyűjtőneveket a rómaiak adták, az imigyen

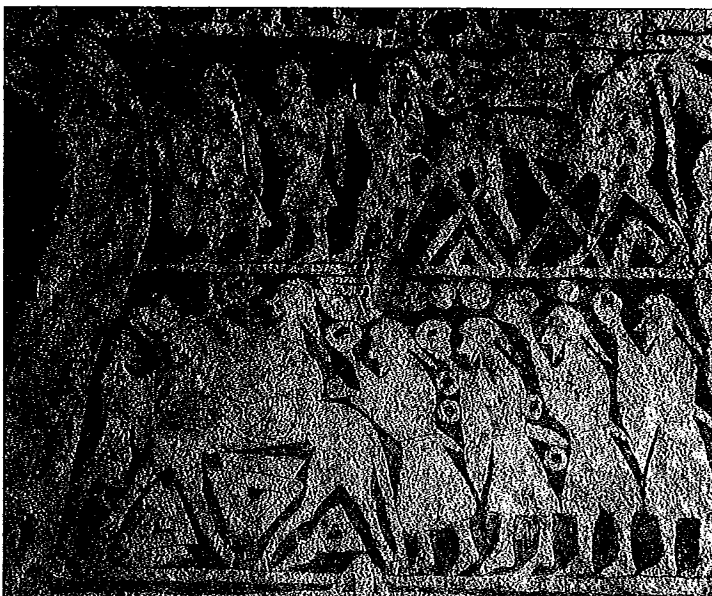
kategorizált harcosok, parasztok, hajósok számára semmit sem jelentettek. Mi azonban az egyszerűség kedvéért, illetve a nyelvcsaládok elkülönítése érdekében ezekkel a kategóriákkal dolgozunk. Általánosságban elmondható, hogy a kelták a Rajnától nyugatra éltek, a germánok pedig a Rajna és a Duna közötti térségben. Az általuk benépesített terület keleti irányban a Visztuláig terjedt, északon pedig Dánia, Dél-Norvégia és Dél-Svédország is beletartozott. A vikingek az ennél északabbi területeket foglalták el. Mivel az utóbbiak tértek át utoljára a keresztény hitre (Kr. u. 1000 körül), az ő vallási hiedelmeikről többet tudunk, mint a másik két népcsoportéról. A germán és a kelta hitvilág azonban – kisebb helyi eltérésekkel – igen hasonlónak tűnik.

I. (Nagy Szent) Gergely pápaságának idejére az északi és nyugati területekre küldött hittérítő keresztény szerzetesek tevékenységének köszönhetően, akik nem folytattak harcot a helyi vallások ellen, bizonyos elemek beolvadtak a keresztény hitvilágba. Így az angol hell ('pokol') szó a skandináv halálistennő (Hél) nevéből ered. A szó ugyanis az istennő birodalmát is jelentette, ahogy a Hadész is egyaránt utal a görög alvilágra és annak istenére. A germánoknál Hél megfelelője Hélia volt. Az északi területeken a hell szó átvette a latin *infernus* szerepét, amely annak idején ugyanígy váltotta a görög Hadészt.

A viking poklot nevezték ezenkívül Niflheimnek is. Úgy tartották, ez a legészakibb terület, és Yggdraszilnak, a világfának gyökérzete alatt helyezkedik el. Keleten Jötunheim, az óriások hazája volt, délen pedig, a Ginnungagap nevű hatalmas űr túloldalán, a Surtr nevű óriás által uralt tüzes terület, a Muszpell. A földi világ neve Midgard, azaz „középső föld" volt. A 12. századi *Próza-Edda* szerzője, Snorri Sturluson izlandi költő szerint a Niflheim a Hél legalsó része volt. Ugyanazt a helyet foglalta el tehát, mint a Tartarosz a Hadészban, és abban is hasonlított görög megfelelőjére, hogy vaksötét, pangó, terméketlen hely volt. A Hélt és a Niflheimet is hideg, sötét, kopár árnyékvilágnak tartották, nem büntetések helyszínének. A Nastrond viszont, a holtak partján lévő terem, amelynek valamennyi ajtaja észak felé nyílt, és a tetejét mérges kígyók alkották, a jelek szerint a halál utáni kínzásoknak adott otthont, de nagyon valószínű, hogy nem a bűnösök, hanem az ellenségek számára tartották fenn. A Hélben voltak még sárkányok (a leghíresebb a Nidhögg, azaz „hullaevő" névre hallgatott) és a holtakkal együtt eltemetett kincsek is.

E fölöttébb kellemetlen helyek ellenpontja Ódin főisten díszterme, a Valhöll volt, ahova valkűrök kísérték a bátor harcosok lelkét. Nagy lakomákat rendeztek, majd a disznóhús és a mézsör elfogyasztása után egymással folytattak véget nem érő, heves csatározásokat (ez a mennyországkép jól érzékelteti, miért féltek annyira a vikingektől). A Valhöllön kívül a Glasisvellir nevű Paradicsom jelentette a mennyek birodalmát. Ez egyben kísérteties és némiképp fenyegető Tündérország is volt, a kelta Tír na nÓghoz ('az ifjak földjéhez') vagy a walesi Annwnhoz hasonlóan. Nem a Valhöll az egyetlen mennyország, ahol a férfi „kuncsaftok" kísérőt kapnak: a keltáknál a Nők Földje, a középkori germánoknál a kétértelmű Venusberg szolgáltatta a szépségeket, és nem maradhatnak ki a felsorolásból a középkori muzulmán Paradicsom éjfekete szemű hurijai sem.*

* Ugyanakkor említésre méltó, hogy a hősök mennyországába, a Valhöllba talán nők is bejuthattak. Elterjedt gyakorlat volt ugyanis a vikingeknél, hogy a harcosok feleségét, szeretőit vagy rabszolganőit megfojtották (vagy ők akasztották föl magukat), hogy követhessék urukat a temetési máglyára, majd feltehetően a túlvilágra is. H. R. Ellis Davidson *Gods and Myths of Northern Europe* (Észak-Európa istenei és mítoszai) című könyvében tárgyalja ezt a szomorú szokást.

Viking képes kő a svédországi Larbróból. Ódin nyolclábú lova, Szleipnir halott harcost visz a hátán

A Hélben tett legismertebb látogatás Hermod, a hírnök nevéhez fűződik, aki Ódin főisten Szleipnir nevű nyolclábú lován elvágtatott Asgardból, az istenek otthonából a Gjall folyóhoz. Kilenc napig lovagolt sötét völgyeken, magas hegyeken át, mély folyókon átúsztatva, és a Gjallarhornon ('visszhangzó híd') kelt át, amelyet Modgudr, a csontvázlány őrzött. Hermod ezután észak felé és lefelé halad tovább a Vaserdőn át, ahol feketék a fák, és éles fémleveleik vannak. Ezt a hatásos képet felhasználta a látomásos irodalom, sőt Dante is.

A Szleipnir átugrik a Hél magas falú várának Valgrind nevű kapuján, amelyet a véres mellkasú kutya, Garm őriz. Odabent a Hvergelmir nevű hatalmas üstben főnek a gonoszok (illetve alighanem a megölt ellenségek), akiket aztán a Nidhögg nevű sárkánnyal etetnek meg. A Mímir nevű óriás

által őrzött forrásból furcsa folyók erednek. A jeges Slith késekkel, kardokkal van tele, ezt a képet Bosch is megfestette. Más történetekben más képek, más nevek bukkannak fel, még a Baldr-történet is különböző változatokban létezik. Az egyik verzió szerint maga Ódin megy le a Hélbe álruhában mint Wegtam, a vándor, hogy megkeresse Baldrt, a másikban pedig gyilkosa, Hödr találja meg, aki egy varázserejű, gyilkos fegyvert keres.

Hél istennő, aki félig fekete (vagy rothad), félig pedig hússzínű, a Loki nevű rejtélyes figura lánya, akit a Sátánhoz és Prométheuszhoz egyaránt hasonlítottak. Loki, akárcsak Prométheusz, nem igazán istenség, óriásként jelenik meg. És nem is egyértelműen gonosz, a feltételezések szerint a keresztények rontották el a renoméját. Eredetileg csaló, komédiás, tolvaj, és a nemét is váltogatja. Női alakjában nemcsak Hél istennőnek, hanem Fenrirnek, a farkasnak, Szleipnirnek, a lónak, és Midgardnak, a világ köré tekeredő óriáskígyónak is ő az „anyja".

Loki lelkén szárad Attisz vagy Dumuzi viking megfelelőjének, Baldrnak a halála (őt kereste Hermod, a hírnök a Niflheimben, mindhiába). Lokit, ahogy a Sátánt és Prométhuszt is, megkötözték a bűnéért. Abban viszont már csak a Sátánra hasonlít, hogy láncait vesztve fölbukkan, és bajt kever. A végítélet napjaiban szabadul ki, és kirobbantja az istenek és az óriások végső csatáját, a Ragnarököt.

A Ragnarök párhuzamba állítható a keresztény mitológia végső csatájával. A *Muspilli* című töredékes, ófelnémet nyelven írt 9. századi apokaliptikus költemény ötvözi a két motívumot. Fenrir, a farkas, a harcmezőn szövetségre lép az Antikrisztussal és a Sátánnal. A jó erőit Illés vezeti, de elesik a harcban. A földet Surtr óriás és Muspell fiai árasztják el, ahogy a kereszténység előtti időkben, bár nyíltan nem nevezi meg őket a szerző.

A *Draumkvaede* című 13. századi norvég költemény a (gyakran verses formájú) látomásos irodalom tipikus darabja, eltekintve attól, hogy képi világa jellegzetesen északi. A bűzlő mocsár fölött átívelő, vörös és aranyszínű tornyocskákkal díszített, hegyes kampókkal fölszerelt, kígyó (vagy sárkány), kutya és bika által őrzött híd egyértelműen a Gjallarhorn. A narrátor élményei egyébként a szokásosak.

A kelta mitológia élet és halál kérdéseivel foglalkozó része nem túl világos, de szokatlanul pozitív szemléletűnek tűnik, és a jelek szerint a reinkarnációt is ismerte. A rómaiak úgy tartották, a kelták azért olyan rettenthetetlenek a csatában, mert nem félnek a haláltól. Az egyik alvilági istenüket Donn-nak hívták, de róla nem sokat tudunk, ahogy az „anyák" néven emlegetett, talányos germán istennőtriászról sem, akiknek alakját Goethe is felhasználta a pokolról készített kaleidoszkópjában.

A legtöbb kultúrában távoli vagy megközelíthetetlen az alvilág, a kelták és a germánok azonban a földi világhoz hasonló párhuzamos világban hittek. Számtalan mese maradt fönn az óriásokkal, törpékkel, manókkal, lidércekkel, gonosz szellemekkel, tündérekkel, sellőkkel, koboldokkal, farkas- vagy medveemberekkel, vámpírokkal való találkozásokról, amelyek történhettek akár az ő világukban, akár a miénkben. Ezek a lények többé-kevésbé túlélték a keresztény hitre való áttérést. Bizonyos fokig keresztény démonokká alakultak át, ami egyes esetekben oda vezetett, hogy a gonosz tündérekhez hasonló manók lettek belőlük.*

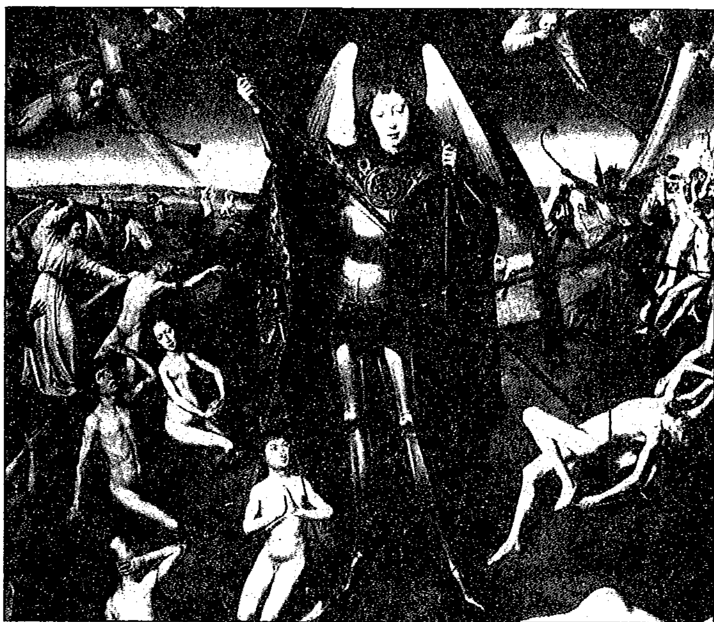
* A reneszánsz kor aztán hasonlóképpen démonizálta a klasszikus ókori mitológia faunjait és szatírjait. Elég egy pillantást vetni a lábukra: a démonoknak a korábbi képeken általában madárkarmaik vannak, kivéve a bizánci ábrázolásokat, ahol emberi lábbal festették meg őket. A reneszánsz kor azonban Pán isten hasított patáját részesítette előnyben.

A Római Birodalomról a városok, a kereskedelmi útvonalak, a hajózás, a vert pénz, a rabszolgák révén fenntartott nemzetközi gazdaság és a központosított hadsereg jut eszünkbe. A keresztény Bizánci Birodalom is megőrizte mindezt, a nyugati világ mégis más irányba fejlődött. A középkort a feudalizmus jellemezte: a hatalmas földbirtokokkal és erdőségekkel rendelkező hűbéruraknak köszönhetően decentralizálódott a hatalom. Az adózás, a jogviták, az egyházi méltóságok kinevezése, a jótékonykodás, a hétköznapi élet apró-cseprő ügyei mind-mind a földesurak hatáskörébe tartoztak. A földesúr, antropológiai szakkifejezéssel élve, mesterséges rokonsági struktúra feje volt, amolyan nemzetségfő. „Apja" volt mindenkinek, aki hűséget esküdött neki. A nagy nemesi családok hatalmas birtokuk középpontjában magasodó, erődített várban éltek, és vazallus lovagokból álló magánhadseregük volt. A lovagok alá még nagyobb számú jobbágy tartozott, akik mezőgazdasági és más fizikai munkát végeztek annak fejében, hogy gazdájuk földje biztosította a megélhetésüket.

A kolostorok szinte hajszálpontosan lemásolták a világi feudális rendet: az apát játszotta a földesúr szerepét, a barátok voltak a vazallusai, a laikus testvérek pedig a jobbágyok. Az apát hűbéresküt tett a pápának, ahogy formálisan a hűbérúr is hűséggel tartozott a királynak.

Ennek fényében nem meglepő, hogy a mennyei hierarchiát gyakran feudális mintára ábrázolták. Volt egy Úr, egy ifjú herceg az apostolokból álló kíséretével, Szűz Mária volt a ház úrnője, a szentek a tekintélyesebb családtagok, a rangidős hűbéres lovag pedig Mihály arkangyal, aki jellemzően páncélt visel, kardot forgat, és gyakran angyali seregek sorakoznak mögötte. Lucifert ő űzte ki a mennyországból lovagjaival.

Lucifer bűne az volt, hogy magas státusú vazallusként megszegte az Úrnak tett hűbéreskűjét. Ez a feudalizmus-

Mihály, a harcos arkangyal teljes vértezetben

ban az elképzelhető legnagyobb véteknek számított, hiszen a hűbérúr, illetve a vallás hittételei iránti hűség alapkövetelmény volt ebben a rendkívül konzervatív rendszerben. A szabály szigorú betartatásában pedig az egyház nemzetközi intézménye és a helyi hatalom szövetségesre talált egymásban. Dante poklának legmélyebb bugyra a hitszegők számára van fenntartva, és köztük is legalul helyezkedik el Júdás, aki a Júdás-csókkal eljátszotta becsületét, és elárulta urát.

A muzulmánok vagy szaracénok népszerű neve „hitetlen" volt. Őket a zsidóknál és a pogányoknál is rosszabbnak tartották, hiszen az előbbiekkel ellentétben „a szent könyv népe" voltak, de elbitangoltak az *Újszövetségen* alapuló igaz hittől. Az igen népszerű francia lovagi eposz, a *Roland-ének* szerzője alig-alig veszi őket emberszámba. A keresztények „a

Sátán szolgáinak" tartották Mohamed híveit, ők pedig hasonlóan viszonozták a „bókot".*

A fausti alkukról szóló történetekben, amelyek már jóval Christopher Marlowe *Doktor Faustusa* előtt is léteztek, az ördög hűséget kér. Cserébe dicsőséget, hatalmat, szerencsét, gazdagságot ígér, mindazt, amit az egyszerű észjárású keresztények Istentől vagy a szentektől kérni szoktak. A hódolat csókjával a történetek szerint a Sötétség Urának ülepét illették a fausti alkut kötők.

De vajon hogyan reagáltak az egyszerű emberek az őket állandóan fenyegető pokolra, amit a középkori egyház Damoklész kardjaként lebegtetett a fejük fölött? Mivel az írásbeliség terén a klérus csaknem teljes monopóliumot élvezett, a világi nézeteket csak apró jelekből tudjuk kikövetkeztetni. A középkor századaiban igen sokan, talán az emberek túlnyomó többsége, érezhettek úgy, ahogy François Villon édesanyja érzett a Szűz Máriához intézett fohásza tanúsága szerint, amelyet a fia írt számára:

„Asszony vagyok, szegényke, vénülőcske,
Együgyű is: betűt sem ösmerek.
Csak nézem templomunk falán kiföstve
A mennyországot – hárfák zöngenek
S a poklot – ott főnek a bűnösek!
Egyik vidító, a másik ijesztő.
Juttasd nekem, ó, Szent Nők közt az Első,
A vidítót, mert Te meghallgatod,
Ha Hozzád siet a bűnbe-veszendő –
Élni-halni e hitben akarok."

(Illyés Gyula fordítása)

* A *Korán* szerint a gyakran emlegetett és igen borzalmasnak lefestett pokol a hitetlenek, azaz a keresztények, a zsidók és a vallástalanok számára van fenntartva.

Fölmerül a kérdés, hogy vajon Villon hitt-e a pokolban. Ha igen, az a jelek szerint nem riasztotta vissza a bűnök elkövetésétől – persze az a lehetőség mindig fennállt, hogy a halálos ágyán megkapja a feloldozást. Villon „hivatásszerűen" űzte a rablómesterséget (sok egyéb mellett egyházi tulajdon is szerepelt a zsákmányolt holmik között), ezenkívül nagy szoknyavadász volt, és embert is ölt, igaz, csak verekedés során. Lehet, hogy egyszerűen közömbös volt a vallás iránt. Emmanuel LeRoy Ladurie *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)* című könyvében, amely egy eretnek falu életét rekonstruálja bámulatosan, Raymond de l'Aire, az egyik paraszt nem egyszerűen ellenséges a papsággal, ahogy a szomszédai, hanem kifejezetten tagadja a halál utáni életet, és azt is, hogy Jézus bármiféle csodát tett volna. Szokatlan dolognak számított ez, de bizonyára nem egészen egyedi. Abban alighanem Raymond de l'Aire is hitt, hogy az ördögök bajt okoznak, hiszen ez logikus feltételezésnek számított, és ő a jelek szerint makacs híve volt a logikának. A falubelieket sokkolták a nézetei, de azért nem olyan nagyon, hiszen ők maguk is érdekesen és sokféleképpen gondolkodtak a túlvilági életről.

A 15. század persze már a középkor legvége. Tours-i Gergely azonban szintén említ egy embert, aki nem hitt a halál utáni életben, az *Aucasin és Nicolete* című 12. századi francia románc hőse pedig, amikor azzal fenyegetik, hogy a pokol kínjaival bűnhődik, ha szerelmeskedik kedvesével, így felel:

„Mi gondom a paradicsomra! Nem akarok oda jutni, csak Nicolete legyen az enyém, az én édes felem. Mert a paradicsomba csak azok mennek, akiket most itt elsorolok. Az öreg papok és a vén sánták és nyomorékok mennek oda, akik egész nap és egész éjszaka az oltár előtt meg a régi kriptákban görnyedeznek, koszos köpenyekbe és piszkos rongyokba öltözködve, s úgy halnak meg, ruhátlanul, mezitlábosan és csupasz combbal, kivetetten, éhezve, fázva és nyomorúságban. Ezek mennek a paradicsomba, és ezekkel semmi közöm. Inkább a pokolba szeretnék menni, mert oda jutnak a tudós emberek meg a deli lovagok, akik vitézi tornákon meg derék háborúkban vesznek el, oda jutnak a nyalka apródok és a nemes urak. Vélük akarok tartani én is. És odamennek a finom, szép hölgyek, akik férjuruk mellé két vagy három barátot is tartanak, és odajut minden arany és ezüst, minden tarka köntös és drága szürke prém. Odajutnak a hárfapengetők és tréfacsinálók és a világ minden királyai. Velük akarok tartani, csak az én édes felem, Nicolete is velem legyen."

(Tóth Árpád fordítása)

Az érzés ismerős, de ne feledjük, a 12. században vagyunk, az egyház hatalmának tetőpontján!

Ezen a néhány adalékon kívül a javíthatatlan bűnösök elleni szüntelen dörgedelmek teszik védhetővé azt az álláspontot, hogy még a középkorban is szép számmal akadtak olyanok, akik szkeptikusan vagy közömbösen viseltettek a túlvilági jutalmazás és büntetés ortodox tanával szemben, vagy éppen dacosan szembeszálltak azzal. Az írott források túlnyomó többsége azonban ennek ellenkezőjét igazolja, hiszen a papság írta őket.

A pokol komoly fegyver volt a klérus kezében, hiszen kizárólag ők voltak jogosultak arra, hogy a kereszteléssel, illetve a bűnök alóli feloldozással megmentsenek egy lelket. A magasabb egyházi hatóságok kiközösítéssel (legsúlyosabb formájában kiátkozással) is megfenyegethettek valakit, ami azt jelentette, hogy pokolra küldik a lelkét. A szószékről dörögve,

unos-untalan emlékeztették a híveket a pokol sötétjére, tüzére, démonaira, kígyóira meg a vég nélküli sírásra, jajgatásra, fogcsikorgatásra, a csillapíthatatlan éhségre-szomjúságra.

A gyóntatószékben kiszabták a penitenciát. Egy régi ír kézikönyv egy bűnös lélek megmentése érdekében az év minden napjára 365 miatyánkot, 365 térdhajtást és 365 ostorcsapást ír elő. Gyakoribb volt azonban, hogy az egyes bűnökért külön-külön állapították meg a vezeklés mértékét. A közkedvelt hitszónoklatok, így a *The Pricke of Conscience* (Lelkifurdalás) és az azonos jelentésű *The Agenbite of Inwit,* felsorolták a pokol 14 kínját, és megemlítették az ott uralkodó fülsiketítő zajt is.

Az *Exempla* a prédikációk színesítését célzó, moralizáló anekdoták tára volt. Egy ilyen jellegű francia kiadvány tartalmazza egy árvaságra jutott lány történetét, akit az a veszély fenyegetett, hogy túlságosan kiélvezi a rá maradt örökséget. Először az anyját mutatták meg neki a pokolban, akit naponta ötszázszor lángok égettek, majd jeges vízbe merítették, miközben kígyók harapdálták a testét. Ezután látta mennyei boldogságban élő apját is, és az élmény hatására jó útra tért.

Az *Elucidarium* című, igen sokat használt, 12. század eleji prédikációs kézikönyv szerzője, Autuni Honorius kétszintű pokol képét festette le. A felsőben az emberek földi szenvedései folytatódtak, az alsó pedig a gonosz lelkekre váró kilencféle kínzás helyszínéül szolgált. Ezek a következők voltak: olthatatlan tűz, elviselhetetlen hideg, förtelmes bűz, ostort csattogtató démonok, borzalmakkal teli sötétség, gyötrő szégyenérzet, rettenetes látnivalók és hangok, tüzes béklyók. Ezenkívül egymásnak háttal fejre állítják és ebben a pózban mindörökre kifeszítik „őket", azaz a büszkéket, az irigyeket, a ravaszakat, a hitetleneket, a nagyétkűeket, a részegeseket, a kéjsóvárokat, a gyilkosokat, a kegyetleneket, a tolvajokat, a rablókat, az útonállókat, a szemérmetleneket,

a pénzsóvárokat, a paráznákat, a bujákat, a hazugokat, a hamisan esküvőket, a szentségtörőket, a gazembereket, a másokat bántalmazókat, a civakodókat. A mennyországból őket figyelő családtagjaik az *Elucidarium* szerint kellemes látványnak találják majd a kínszenvedéseiket, mintha tóban fickándozó halakat néznének.

A 14. század legnagyobb prédikátorának Regensburgi Bertholdot tartották, aki azt hirdette, hogy százezer lélek közül csak egy üdvözül. A többi 99 999 arra számíthatott, hogy az ítéletnapig „fehéren izzó világban vonaglik", utána pedig még rosszabb lesz a helyzet. Kínjaik Berthold szerint még annyi esztendeig tartanak majd, „amennyi szőrszál a világ kezdete óta élt állatokon összesen kinőtt".

A késő középkor allegorikus szentbeszédei gyakran említették a Bűn Várát, amelynek első lovagja a Harag, kincstárnoka a Kapzsiság, főszakácsa a Falánkság, kamarása a Restség, ura és várúrnője pedig a Büszkeség és a Bujaság. G. R. Owst, a *Literature and Pulpit in Medieval England* (Irodalom és hitszónoklat a középkori Angliában) című könyv szerzője, egy 14. századi kéziratban rábukkant arra a szentbeszédre, amely John Bunyan *A zarándok útja* című könyvének forrása volt. A prédikációban a Csüggedés Ingoványa valójában a Pokol ingoványa, amelybe a zarándok, zsákban cipelt bűneivel együtt, belezuhanhat. Owst azt is fölveti, hogy a Lázár és a gazdag ember történetére nagy súlyt fektető szónokok, akik részletesen ecsetelték, milyen sors vár a gazdagokra az ítéletnapon, hozzájárulhattak a késő középkori parasztlázadások kirobbanásához – hiszen az ítéletnap sokak számára túl távoli időpontnak tűnhetett a leszámolásra. Mindenképpen tény, hogy a prédikációk drámai következményekkel jártak, a szerzetesek szabad ég alatt elmondott szentbeszédei pedig elvezettek a következő lépéshez – amely nem más volt, mint maga a dráma.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

A misztériumjátékok

A korai egyház megbélyegezte és felszámolta Róma eleven színházi hagyományát, majd a latin nyelvű liturgia hívek által énekelt válaszaiban „találta föl" újra a szakrális dráma kezdetleges formáját. A színészek által eljátszott, cselekményt elbeszélő színművek pedig már a helyi egyházi hatóságoknak az eretnekség visszaszorítására tett erőfeszítései közé tartoztak. Így próbáltak ugyanis bibliai ismereteket csempészni az írástudatlan hívek fejébe. Ugyanezt a célt szolgálták a szobrok, a festmények, a festett üvegablakok és a templomok többi képi díszítőeleme.

A keresztény naptári ünnepekre készült színműveket jelölő „misztériumjáték" szó a latin *ministerium*, azaz 'szolgálat' szóból ered. Már a kereszténység nagyon korai időszakában is előadtak az istentisztelet részeként rövid, tanulságos színdarabokat, amelyek hamarosan önálló életre keltek. A vallási ihletésű drámai tradíció a 10–16. században egyre ötletgazdagabb és egyre népszerűbb lett. A misztériumjátékokat az ünnepek alkalmával zenészek, táncosok, zsonglőrök és más mutatványosok produkcióival együtt mutatták be, hogy minél többen lássák őket.

Már a 12. századból is fennmaradt nem egy színdarab, a többség azonban elveszett. Misztériumjátékokat Csehországtól Britanniáig Európa minden táján bemutattak, sok helyen ciklusokban adták elő „a világ történetét" a teremtéstől az utolsó ítéletig. Angliában négy ilyen ciklus maradt fenn nagy részben: a yorki, a chesteri, a wakefieldi, valamint a kéziratok egyik tulajdonosáról elnevezett Hegge-ciklus, amely N-Town (N-város) vagy Ludus Coventriae néven is ismert. Itáliában elvesztek a középkori színművek, Franciaországban, Spanyolországban, Németországban, Ausztriában, Hollandiában, Svájcban és másutt azonban szép számmal maradtak ránk.

Az Oberammergauban 1634 óta megrendezett fesztiválon évtizedenként előadnak egy passiójátékot. A szép hagyomány túlélte a reformáció korát, amely Európa más részein megálljt parancsolt a vallási tárgyú színdaraboknak, és csak a náci uralom idején szünetelt átmenetileg. Egy-egy oberammergaui passiójátékban 124 szöveges szerep van, a tömegjelenetekben pedig több száz további jelmezes statiszta vesz részt – gyakorlatilag a városka apraja-nagyja. Szigorúan véve nem középkori ciklusról van szó, hiszen a szöveget az évszázadok során többször is jelentősen átdolgozták, az előadás mégis jól mutatja, milyen lehetett egy nagy középkori misztériumciklus.

A misztériumjátékok nem mindig voltak ennyire kidolgozottak, és ennyire világiasak sem. Fennmaradt egy leírás egy angol kolostor egyszerű – és alighanem igen megindító – liturgikus színjátékáról, amely a pokolra szállás történetét dolgozta fel. A pátriárkák lelkét megjelenítő apácák be voltak zárva az egyik kápolnába, majd amikor a pap az intelmek elmondása után kitárta az ajtót, kezükben pálmaággal, latin nyelvű dicshimnuszokat énekelve sorban kivonultak.

A középkor későbbi szakaszában már nem szerepeltek a színdarabokban egyházi személyek. Az egyre kidolgozottabb nagyvárosi előadásokkal járó feladatokon a céhek osztoztak. Mindegyik mesterség képviselői a maguk választotta helyszí-

nen adtak elő egy-egy rövid színdarabot. A pokolra szállást gyakran a szakácsokra és a pékekre bízták, abból a praktikus megfontolásból, hogy ők amúgy is nap mint nap dolgoznak tűzzel, és a „kínzásokhoz" szükséges üstök meg más eszközök is a rendelkezésükre állnak – nem is beszélve a hangeffektusokhoz nélkülözhetetlen lábasokról, serpenyőkről.

A harsány pokolbéli jelenetek óhatatlanul a felszabadító komikumot jelentették a komoly, ünnepélyes szertartások után. Az idő múltával egyre „alantasabb" komédiák születtek, amelyekben komoly szerephez jutott a szellentés. Christopher Marlowe *Doktor Faustus*ának harsányan civakodó, ugrabugráló démonait az irodalmárok gyakran más, jelentéktelenebb drámaíróknak tulajdonították, pedig az ördögök vulgáris bohóckodásának évszázados hagyománya volt. Tehát Marlowe valószínűleg egyszerűen „a karzatnak játszott".

A misztériumjátékok közönségének a pokol volt a kedvence. A korai produkciókban a mennyországot akár egy szem létra is jelképezhette, az infernális jelenetekhez azonban a legrégebbi ismert színdarabokban is részletes színpadi utasításokat adtak. A *Mystère d'Adam* (Ádám misztériuma) című 12. századi darab szerzője például láncokat, füstfelhőt, valamint üstök és üstdobok csörömpölését írja elő, az ugyanebből az időszakból való anglo-normann *Seinte Resurreccion* (A szentek feltámadása) utasításai szerint pedig a színpad egyik oldalán a pokol tornácát jelképező börtönt kell fölépíteni, ahonnan Jézus kiszabadíthatja a pátriárkákat. A későbbi produkciókban előfordultak petárdák, puskapor, lángoló kén, ágyúk, valamint kígyót, varangyot formázó szerkezetek is.

Az előadás legdrágább kelléke a pokol szája volt, amit a festők meglehetősen valósághűen, szó szerint értelmezve

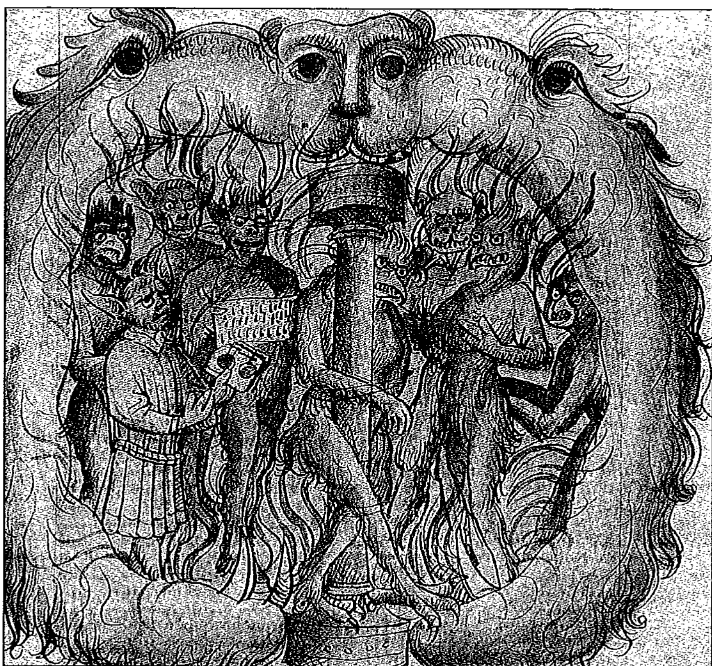
ábrázoltak, a színművek rendezői pedig még egy lépéssel továbbmentek. Ácsokkal elkészíttettek egy vadállatfejet (fa, papírmasé, szövetanyag, csillámpor, miegymás felhasználásával), és elhelyezték egy csapóajtó fölött. Gyakran csuklókkal is ellátták a hatalmas száját, és csörlőkkel, sodronykötelekkel nyitották-csukták. A kitátott száj a közönség legnagyobb gyönyörűségére füstöt, lángokat, kellemetlen szagokat és éktelen zajt okádott. Egy alkalommal egy partra vetett bálna állkapocscsontja szolgáltatta a szerkezet vázát.

A drámaciklus díszleteinek gyakran meghatározott helyük volt a székesegyház vagy a város főtere körül. Ez esetben a pokol szája akár olyan nagy is lehetett, hogy komplett jeleneteket játszhattak el benne. Egy fennmaradt rendezői instrukció 9 és fél láb (kb. 2,9 m) széles szájat ír elő. A kevésbé fényűző produkciókban a pokol csapóajtós szája mellett zajlott a cselekmény, vagy egy alacsonyabb állványzaton, amelyet elfüggönyöztek, amíg nem volt rá szükség. Előfordult az is, hogy valamennyi jelenet díszletei mozgathatók voltak. Az alábbi szövegrész a 15. században, Bourgesban készült, élőképet szállító szekeret írja le, amely előtt az összesereglett nézők között cikázó, ugrándozó, rajcsúrozó ördögök haladtak:

> „A diablerie *után a 14 láb hosszú, 8 láb széles, szikla formájú pokol következett. A sziklára tornyot építettek, amely egyfolytában lángokat lövellt. A lángokban a medvebőrbe bújt Lucifer jelent meg, de csak a feje meg a törzse. Hajszálain aranypénzek lógtak, meg egy különböző színes anyagokkal ékesített, két maszkkal ellátott állatprém. Szüntelenül tüzet okádott, és a kezében tekergőző kígyók, viperák is tüzet köptek. A szikla négy sarkánál lévő négy kis toronyban kínzásokat elszenvedő lelkek voltak láthatók,*

a szikla elülső oldalából pedig sípoló, torkából, orrlyukaiból, szeméből tüzet köpő óriás sárkánykígyó bújt elő. A szikla többi részén is különféle kígyók, varangyok csúsztak-másztak. Az egészet a sziklában elrejtőzött emberek mozgatták, akik úgy működtették a kínzóeszközöket, ahogy meghagyták nekik."

Ennyire azért ritkán adták meg a módját, de a régi számlák és más iratok egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a városok között ádáz versengés folyt a pokol megjelenítése terén. Egy késő középkori német előadásban a korabeli dokumentum tanúsága szerint „sok hátborzongató külsejű, ri-

Szörnyetegek a pokol szájában. Az oszlop formájú szerkezet nyitotta-csukta a szájat (15. századi német kézirat)

kító színű ördög" szerepelt. Azt is megállapítja, hogy a díszlet előállítása rengeteg pénzbe és munkába került.

A pokol szája főleg a „világ történetének" kezdetén és végén játszott fontos szerepet, de mivel hatalmas mérete miatt nehezen lehetett mozgatni, valószínűleg végig látható volt. A kezdés után szinte azonnal „bevetették", hiszen a teremtést nehéz színpadra állítani, és általában ki is merült az Úr mennyekből elhangzó szózatában, amelynek végeztével a Teremtő elvonult, hogy a hetedik napon megpihenjen. Az igazi drámai cselekmény tehát Lucifer bukásával kezdődött.

A csillogó öltözetű Lucifer Isten trónjára ül, és hencegni kezd. A többi angyal „pártállásától" függően szörnyülködve vagy vidáman fogadja a virtuskodását. Ekkor azonban jön a bukás. A yorki ciklus szerint:

„Ó, jaj! Oda minden!
Hatalmam, erőm mind oda!
Segítsetek, cimboráim, elbuktam a hitben!"

Azzal a „cimborák" kíséretében levonul a pokol szájába. A Ludus Coventriae-ciklusban Lucifer szövege így hangzik:

„Most a pokolba vezet utam,
Hol sorsom szüntelen gyötrelem,
S mert félek a tűztől, durran a lyukam!"

Lucifer szerepét eljátszani kockázatos vállalkozás volt, hiszen előfordulhatott, hogy a színésznek tüzet kellett okádnia, és mindkét kezében egy-egy durranó petárdát kellett fognia – nem is beszélve arról, amelyikkel a szellentő hangeffektust produkálta. Az ördög maszkját és jelmezét biztonsági okokból sárral erősítették meg.

A pokol szájának egy másik ábrázolása, amely egyértelműen színpadi díszlet alapján készült

Ha Lucifer eddig ép bőrrel megúszta a szerepét, rövidesen előbukkant a pokol szájából (időnként a szörnyek gyűlése után), mert „jelenése volt" az édenkerti kísértésben is. A jelmezén változtatni kellett: maszkkal ellátott kígyóformát vitt a kezében, vagy húzott félig-meddig magára. Ádám és Éva sikeres kiűzése további szilaj, „ördögi" hancúrozásra adhatott okot. Az ördögök immár „rendes" ruhájukat viselték az angyaljelmez helyett: ijesztő maszkot és toprongyos szőr- vagy tollcsuhát. Az ószövetségi történetekben és az *Újszövetség* elején itt-ott még szerephez juthattak, a Sátánra pedig Krisztus megkísértésekor volt szükség – harmadik, immár kellőképpen démoni jelmezében.

A kísérteni próbáló, de csúfot valló Sátán a misztériumjátékokban komikus figura volt. A Ludus Coventriaeben nagyot szellentve tántorog a pokol szája felé, a chesteri ciklusban pedig a közönséghez szólva „végrendeletet" hagy:

„Ti, kik e helyen egybegyűltetek,
Rátok hagyom a szart."

A pokol szájának „nagy pillanata" a keresztre feszítés után érkezett el, amikor Krisztus alászállt, hogy kiszabadítsa a prófétákat. A *Nikodémus evangéliuma* tökéletes drámai forgatókönyvet kínált: az ünnepélyesen komoly passió után éktelen ricsajjal, csatározással és alpári komédiával kötötte le a közönség figyelmét. Az egyik verzió szerint a Sátán fölveszi páncélzatát, hogy párviadalt vívjon Jézussal. A jelenet a Jó erőinek diadalát hozta, az ördögöket saját börtönükbe vagy egy alacsonyabban lévő csapóajtós pokolba zárták.

A pokolra szállás történetéhez olykor „hozzácsapták" a kocsmárosné esetét, aki pokolra jutott, mert vizezte a sört – és ott is maradt, miután férjhez ment az egyik ördöghöz! Úgy látszik, a kocsmárosné alakja visszatérő motívum, mégpedig évezredenként bukkan föl: először a *Gilgames*-eposzban, aztán Arisztophanésznél, a *Békák*ban, majd a középkori misztériumjátékban!

Az Antikrisztus történetét nem volt könnyű beilleszteni Jézus életének drámai eseménysorába. Ezért, bár népszerű témája volt a színműveknek – hiszen itt is csata zajlik le az an-

gyalok és a démonok között, és az Antikrisztus hamis csodatételei is hatásos színpadi trükkökre, bűvészmutatványokra adnak alkalmat –, általában külön adták elő, vagy az utolsó ítéletről szóló különálló darab hatásos kezdeteként. Az egyik legrégebbi fennmaradt misztériumjáték egy 12. századi *Antikrisztus* a tergernseei (Németország) apátságból.

A végítélet napján az újonnan föltámadt halottak egy szál alsóruhában jelennek meg Jézus előtt. Szűz Mária közbenjáróként van jelen. Az üdvözülteket angyalok köszöntik és viszik föl a mennybe, az elkárhozottak pedig jajveszékelve a pokol szája felé indulnak. Mivel az elkárhozottak között mindig voltak királyok, királynék, püspökök és gazdag kereskedők, az utolsó ítéletről szóló darab rendre nagy közönségsikert aratott. A Towneley-misztériumjátékban van egy kis kitérő is: az ördögök azon örvendeznek, hogy rengeteg lélek tart a birodalmuk felé, a pokol kapuőrének egy perc nyugta sincs. Ezt a jelenetet idézi Shakespeare *Macbeth*jében a 2. felvonás 3. szín, közvetlenül Duncan meggyilkolása után.

Az ördögök tehát megkapták a lehetőséget, hogy örvendezzenek foglyaik fölött, de az előadások illendő módon zárultak: zenével, látványos élőképekkel, a mennybemenetel örömteli képeivel.

A bibliai példabeszédeket, így Lázár és a gazdag ember vagy az okos és a balga hajadonok történetét, rendszerint nem vitték színre, részben azért, mert nem voltak „történelmi" események, részben pedig a bennük rejlő csapda miatt, amit jól példáz Rettenthetetlen Frigyes türingiai őrgróf esete. Frigyes 1321-ben Eisnadiban megtekintette az okos és a balga hajadonok történetét a helyi fiúiskola tanulóinak előadásában, és olyannyira felháborította a balgákat játszó üde arcú kisfiúkra kiszabott ítélet, hogy hátat fordított a színpadnak. „Mit ér a keresztény hit, ha a bűnös a Szűz és a szentek közbenjárására sem kap kegyelmet?!" – kiáltotta feldúltan.

Frigyes története több szempontból is tanulságos. Egyrészt illusztrálja, milyen elemi erővel hat egy drámaelőadás egy írástudatlan társadalomban*, másrészt megmutatja azt is, miért hajlanak óhatatlanul bohózatba a pokolbéli jelenetek. Visszatetszést szülhet ugyanis, ha csinos lányok örök kárhozatra jutnak a meggondolatlanságuk miatt, és az is hasonló hatást kelthet – bármilyen ellenérzéseket táplál a közönség a vagyonosokkal szemben –, hogy Ábrahám megtagadja a pokolban sínylődő gazdag embertől a néhány csepp vizet, és a bűnös a fivéreit sem figyelmeztetheti. A fesztiválhangulatba sokkal inkább beleillett, ha komikus, manószerű lények próbáltak kínozni egy jobb sorsra érdemes bábut. (Pedig ez nem is a kései misztériumjátékok bevett megoldása volt, bármilyen közönségesek lettek is a 16. századra, hanem Marlowe *Doktor Faustus*ában, tehát egy sokkal ellentmondásosabb, „komoly" műben fordult elő. A *Doktor Faustus* után a vallási tárgyú dráma végképp eltűnt a brit színpadokról.)

A késő középkorban a misztériumjátékokon kívül még kétféle színművet adtak elő: mirákulumokat és moralitásokat. A *mirákulumok* a szentek, vértanúk életéről és haláláról évszázadok óta közszájon forgó történetek színpadi változatai voltak. Elvileg isteni sugallatot kellett volna közvetíteniük, népszerűségüket mégis a mozgalmasságuknak köszönhették. Jean Bodel Szent Miklósról szóló színművében (1200 körül) például szerepeltek a keresztes hadjáratok csatái, valamint bordélyházi és kocsmajelenetek is, más dara-

* vagy akár a nem írástudatlan társadalomban is. A saját szememmel láttam, hogy a *Godspell* című modern musical középiskolai előadásán a közönséget láthatóan fölkavarta, amikor a Jézust játszó színész különválasztotta az anyajuhokat a kosoktól.

bokban pedig színpadi varázslatokat mutattak be: csodatételeket, sárkányokat, vadállatokat és realisztikusan eljátszott vértanúságot láthatott a nagyérdemű.

A pokol szájának itt is nagy hasznát vették. A *Miracle de Théophile* (Teofil mirákuluma) című darabban Faust egyik előfutárát a Szűz menti meg a pokol szájából, egy német színműben pedig Szent Mihály a férfinak öltözött Johanna pápát* szabadítja ki. Egy holland mirákulumban maga a pápa a megmentő. Jutott szerep a démonoknak is: ők kísértették a szenteket, azok üldözőit pedig a pokolba vitték.

A *moralitás,* azaz dramatizált allegória műfaja a középkor vége felé született meg. A középkori irodalom mai kutatói tanúsíthatják, hogy a „magas irodalomban" az allegorizálást helyenként igen nyakatekerten adták elő. A népszínművek szintjén viszont egyszerűen annyit jelentett, hogy a Sátán mellett a Halál is szerepelt a darabban, és megszemélyesítették a pokol szájában lakó hét halálos bűnt. Egy fennmaradt spanyol moralitás a jelmezre vonatkozóan is ad utasításokat: a Büszkeségnek jogar van a kezében és korona a fején, az Irigység jól öltözött és szemüveges, a Falánkság szintén jól öltözött, és ennivaló is van nála. A Harag páncélt visel, a Bujaság tükröt tartó nő, a Kapzsiság talárt visel, és erszényt tart a kezében, a Restségen pedig lóg a buffancsnadrág, és párna van nála.

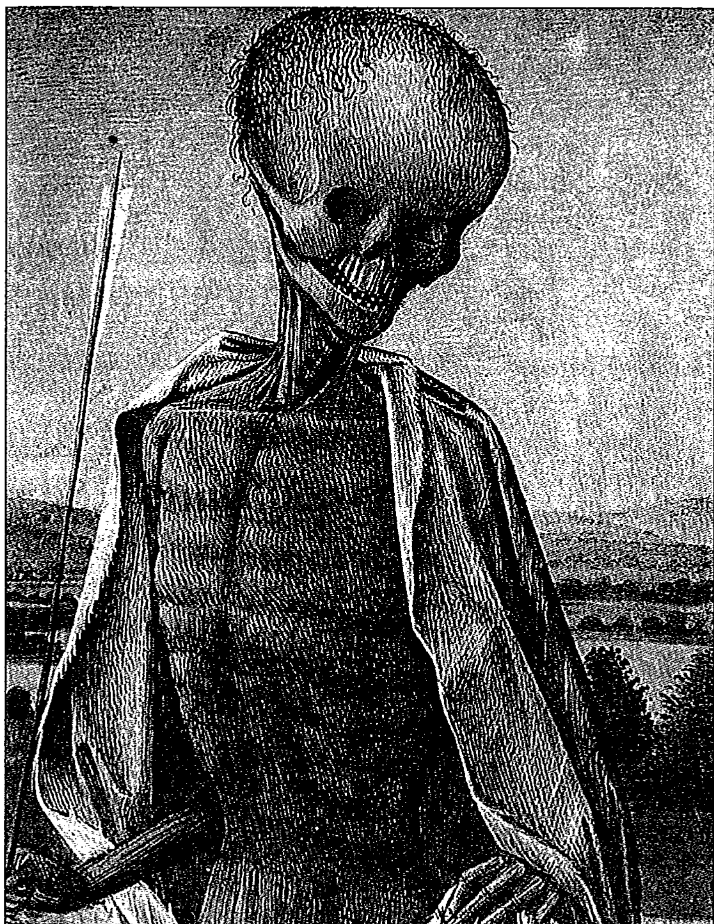
A moralitások nem a világ, hanem az emberélet végével foglalkoztak. A Halál felé vezető út és a lélek sorsa volt a témájuk. A Kegyesség vívott bennük heves szócsatákat az Igazságossággal, és a Bűnök az Erényekkel harcoltak a lelkek fölötti hatalomért. A baj ott kezdődött, amikor

* Johanna papissza: legendás női egyházfő, aki állítólag álruhában, férfiként – mint VIII. János – állt mintegy 25 hónapig a katolikus egyház élén. A történet valódiságát először a 17. sz. közepén cáfolták meg. *(A szerk.)*

a szerzők megfeledkeztek a közönségről. A legrégebbi, egyben leghosszabb angol moralitás, a *The Castle of Perseverance* (Az állhatatosság kastélya) öt színből állt, ezek címe a *Világ,* a *Test,* az *Ördög,* a *Bírvágy* és *Isten trónja.* A színmű a mai ember számára kibírhatatlanul unalmas. A *Mankind* (Emberiség) című, 1475 körül lejegyzett rövid moralitás már jóval több színpadi fifikáról tanúskodik: a darab egyik kritikus pontján az egyik színész előrelép, és bejelenti, hogy Titivullus, a főördög csak akkor jelenik meg, amikor a kalap körbejárt és megtelt. Titivullus népszerű alakja szerepel a legismertebb angol moralitásban, az *Everyman* (Akárki) címűben is (1500 körül).

A 15. század európai művészetében már közkeletű volt az eleven holttestként vagy csontvázként megjelenített Halál alakja. A múló divathóbortnak tűnő ábrázolásmód első hírnöke, *A három élő és a három halott legendája* a 14. század elején bukkant föl. Olyan népszerűségnek örvendett, hogy gyakran egyszerűen úgy emlegették: „a legenda". Ebben a moralitásban három ifjú piperkőc (illetve időnként három király) találkozik három kiszikkadt holttesttel. A holttestek ezt kántálják: „Olyanok voltunk mi is, mint ti, s olyanok lesztek ti is, mint mi."

Tisztán vizuális motívum volt a haláltánc is, amelyre a legtöbben Holbein 16. századi ábrázolásából emlékeznek. A művész korábbi, középkori minták alapján dolgozott. A haláltánc már összetettebb téma, nem volt elég egyetlen rajz a megjelenítéséhez, mint „a legenda" esetében, hiszen az volt az „üzenete", hogy minden egyes ember halála egyedi, és mindenkinek saját lélekvezetője van. A haláltánc motívuma jó táptalaja a kaján humornak, Holbein fametszetein legalábbis mindenképpen. Akkoriban a Halált már jellemzően inkább csontváz, mintsem kiszikkadt holttest jelenítette meg. A *szardonikus* szó eredetileg a koponya vérfagyasztó

A Halál nyílvesszővel a kezében kikel a sírból (Jean Colombe, Franciaország, az 1470-es évek vége)

vigyorát jelentette (ma 'görcsös, gúnyos, erőltetett' jelentésben használjuk).

A Halál megszemélyesítésének terjedését a 14–15. században képek, metszetek százai tanúsították. A műalkotások hátborzongatóan érzékletes módon ábrázolták a keresztre feszítést, a pietàt, a szentek vértanúságát, a halálos

A három élő és a három halott témájának egy aprólékosan kidolgozott itáliai ábrázolása

A haláltánc ábrázolása egy 15. századi fametszeten

ágyukon fekvő embereket, sőt nyomtatott, rajzos kézikönyvek is megjelentek *Ars Moriendi* (azaz: A halál művészete) címmel. A téma a költészetben és a moralitásokban egyaránt jelen volt. Hogy a borzalmak ábrázolásának népszerűsége a pestisjárványokra és más csapásokra való reakcióként fogható föl, vagy a korszellem eleve hajlott a pesszimizmusra, arról lehet vitatkozni. A lényeg az, hogy a műalkotások tanúsága szerint a purgatórium dogmájának elfogadása után a pokol már jóval kevésbé ejtette rabul az emberi képzeletet, mint korábban.

Ez nem azt jelenti, hogy az emberek ne hittek volna a pokol létezésében. A többség kétségtelenül hitt benne, és az egyház is szüntelenül sulykolta a túlvilági bűnhődés tanát.

A purgatórium tana azonban könnyített az ezzel járó lelki terheken, és a bizonyítékok arról tanúskodnak, hogy a pokoltól való félelmet a halálfélelem váltotta fel. A barokk kori sírokat nemritkán férgektől hemzsegő, meztelen holttesteket mintázó szobrok díszítették.

A két fogalom közé Jan van Eyck 15. századi flamand festő szokatlan képe ver szimbolikus hidat (21. színes illusztráció). Festményén a Halál szardonikusan vigyorgó csontvázalakja látható a pokol tetején.

TIZENHATODIK FEJEZET

A purgatórium

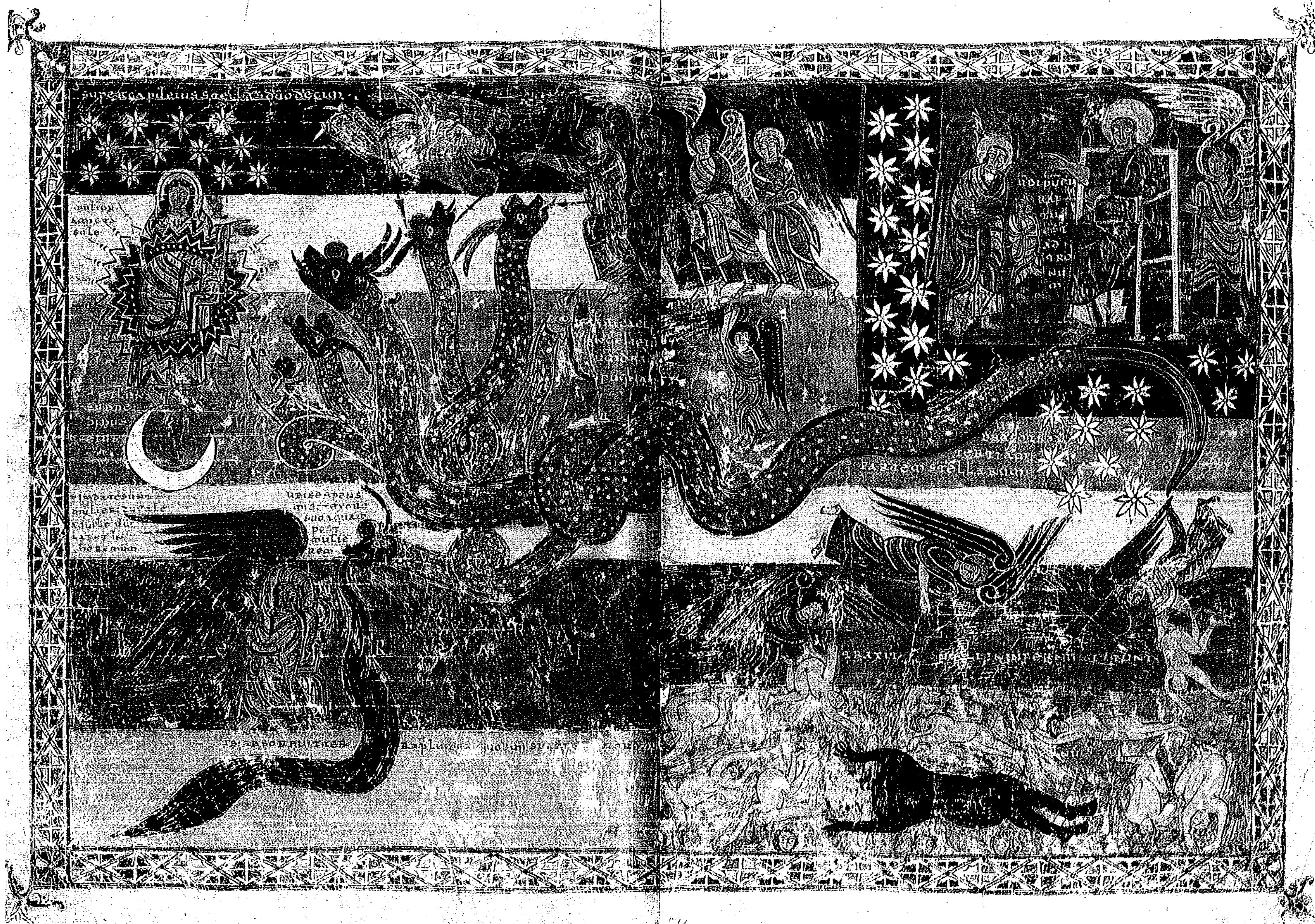
A pokol örökkévalósága továbbra is megkeserítette a hittudósok életét. Más vallásokban ugyanis a pokol, bármilyen rémséges, nem statikus, és nem örökkévaló. A hinduizmusban, a buddhizmusban és a Zoroaszter-vallásban a testté válás ciklusai révén javulhatnak a bűnhődő lélek körülményei. Órigenésznek azt az állítását, hogy végül minden létező visszatér Istenhez, Szent Ágoston és a római egyház ortodox szárnya határozottan elutasította, de soha nem tűnt el egészen a köztudatból.

Van egy bibliai passzus, amely mintha arra utalna, hogy a holtak imádsággal és áldozatokkal megválthatók. A *Makkabeusok második könyvé*ben Makkabeus Júdás 200 000 ezüstdrachmát küld Jeruzsálembe, a harcban elesett zsidó katonák lelki üdvéért bemutatandó engesztelő áldozatra.

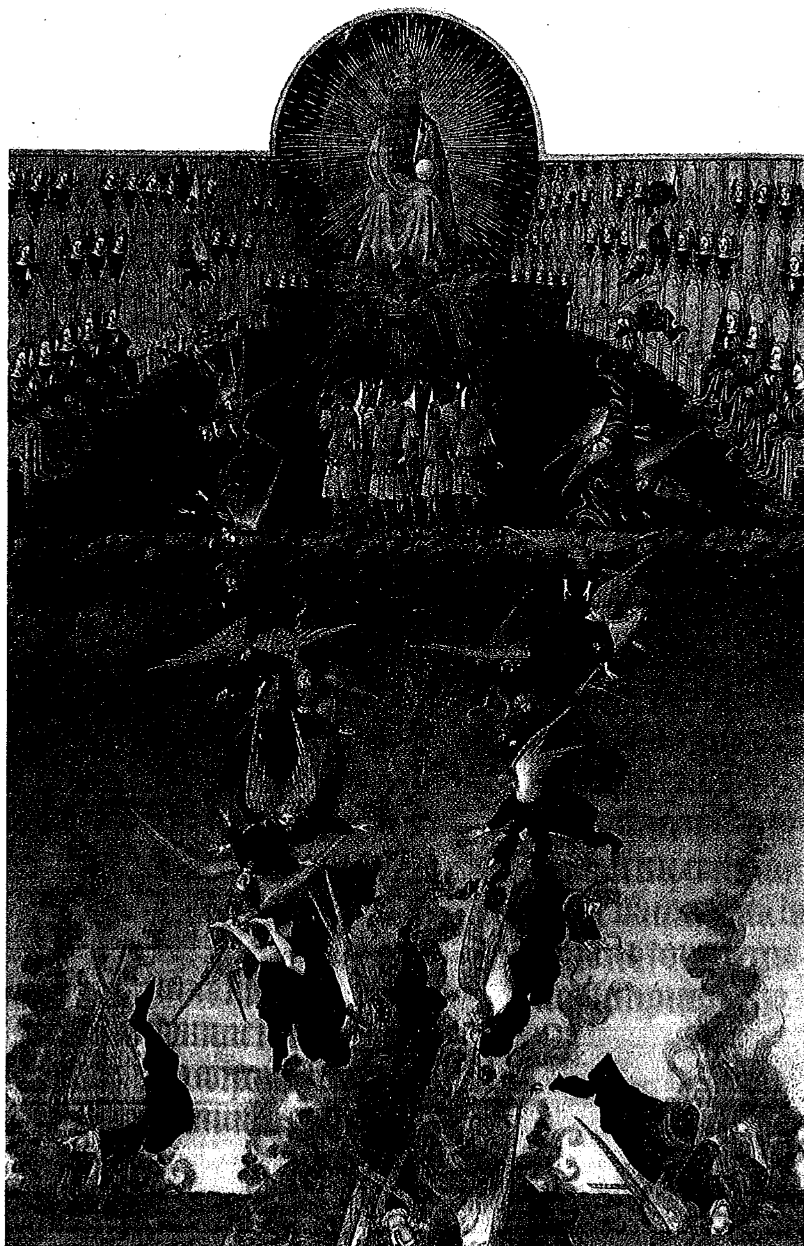
> *„Ha ugyanis nem hitt volna az elesettek föltámadásában, fölösleges és értelmetlen dolog lett volna a halottakért imádkozni. Arról is meg volt győződve, hogy akik jámborságban halnak meg, azokra nagy jutalom vár – ez szent és jámbor gondolat volt. Azért mutatott be engesztelő áldozatot, hogy megszabaduljanak bűneiktől."* (12,44–46)

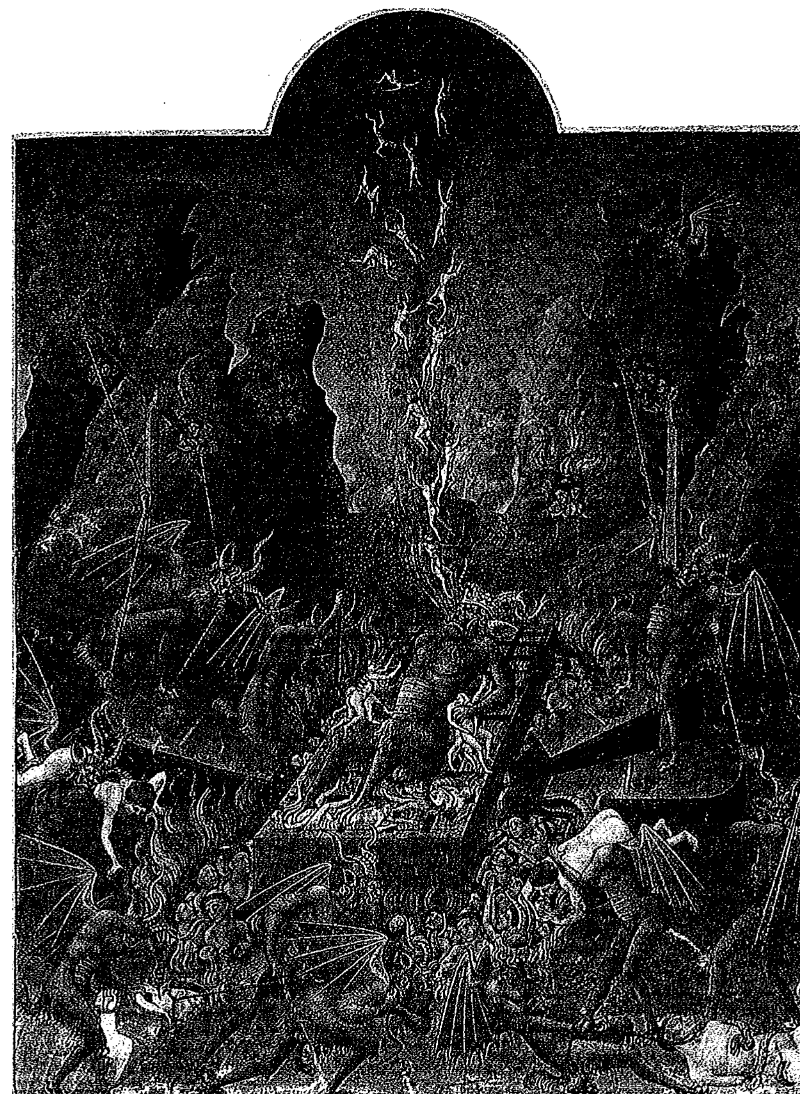

1. Egy angyal kulcsra zárja a pokol száját (A 12. századi winchesteri zsoltároskönyvből)

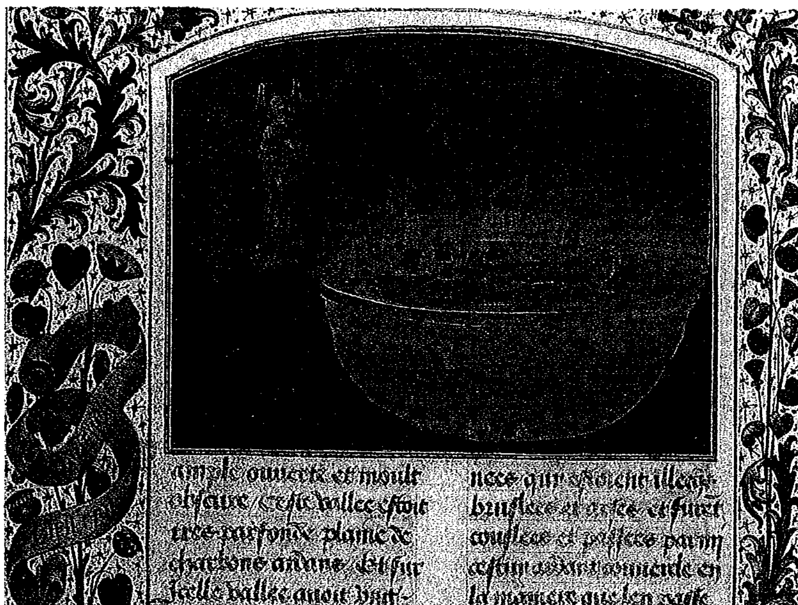

2. Liebanai Beatus 8. századi spanyol szerzetes olyan szöveget írt a Jelenések *könyve apokalipsziséhez, amely még 500 év múlva is hatott a kódexmásolókra. A képen látható, 9. századi eredeti alapján készült 13. századi francia másolat tipikusnak mondható. A bal felső sarokban látható napba öltözött asszonyt üldöző vörös sárkányt angyalok támadják meg, miközben a farka lesöpri az égről a szintén angyalokat jelképező csillagok egyharmadát. Látjuk, ahogy angyalok képében lezuhannak, majd meztelenül, gyermeki alakban a tüzes tóba csobbannak, ahol az immár állati formájú Sátán fekszik. A Sátán fejét sajnálatos módon gyakran megrongálják (Ez a szép Beatus a Pierpont Morgan Könyvtár gyűjteményéből való)*

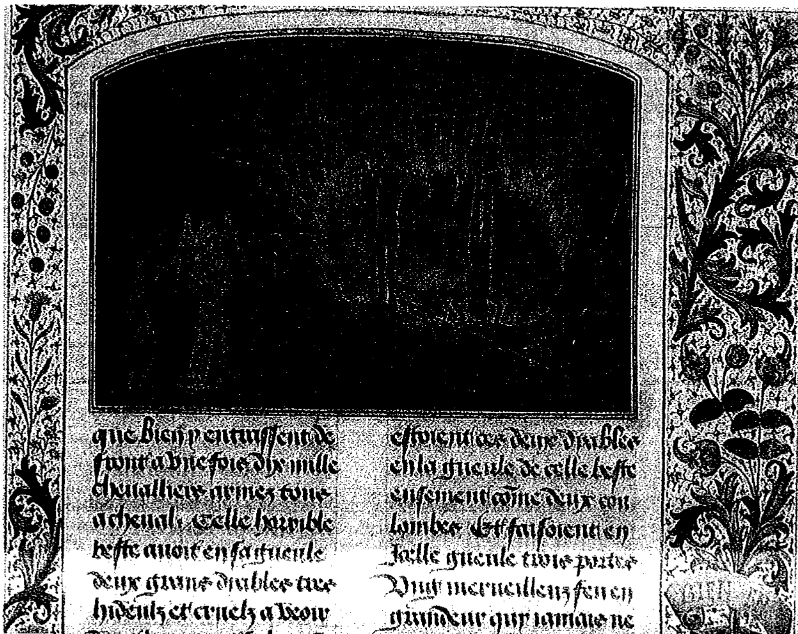

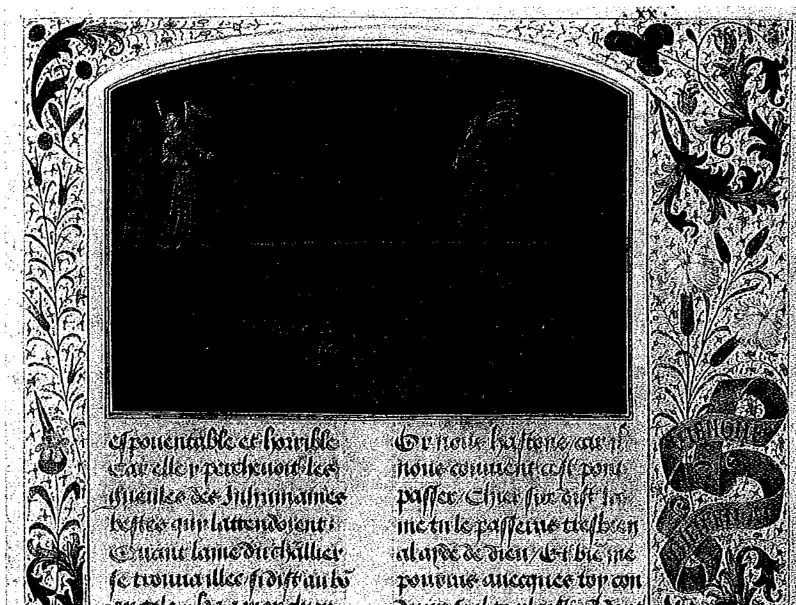
3–4. A két csodaszép, szokatlan miniatúrát a három Limbourg fivér festette 1416 körül a Très Riches Heures című, Berry hercege számára készült zsolozsmáskönyv illusztrációjaként. A felirat fölötti képen határozottan Tundal pokla látható, igaz, az ördögöt itt a szokásos mennyiségű végtaggal ábrázolják. Érdemes összehasonlítani Simon Marmionnak a következő három oldalon látható Tundal-verziójával

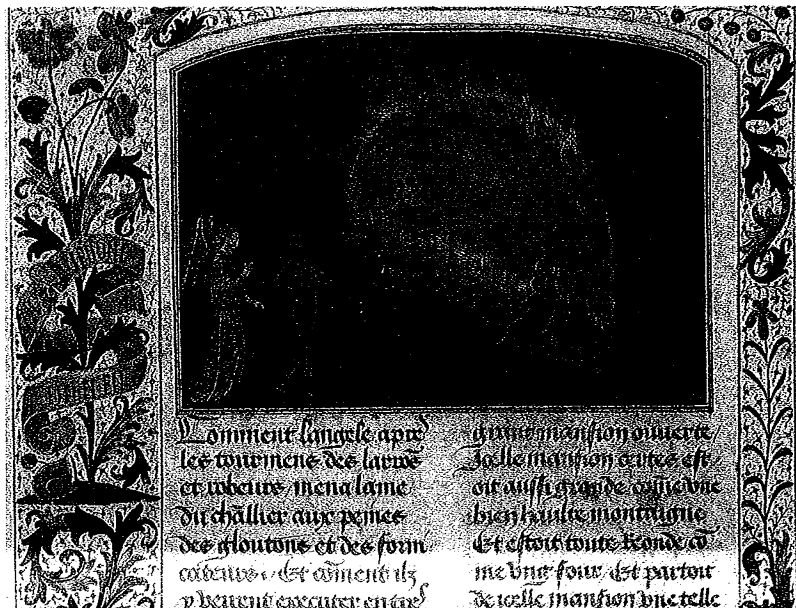
5. Őrangyala pokolbéli utazásra viszi az ifjú Tundalt. Először a gyilkosok égő völgyét pillantják meg

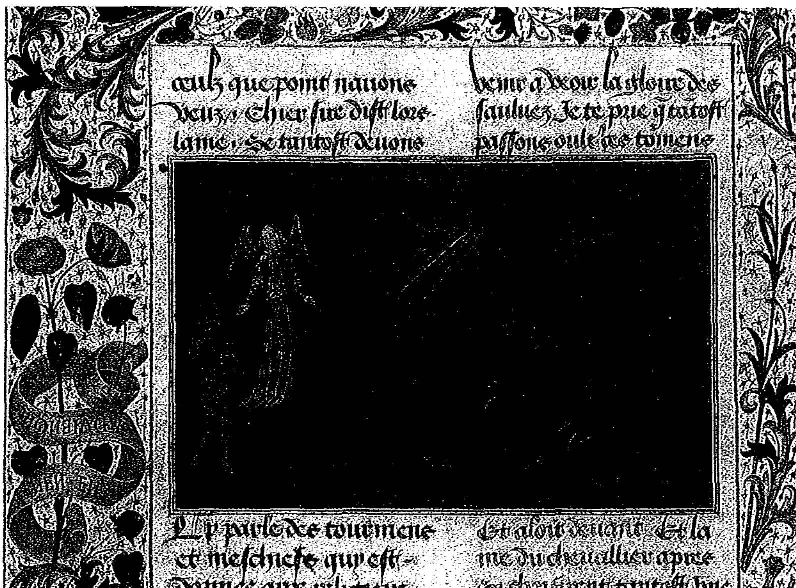
6. A pénzsóvárokat az Akherón nevű vadállat falja föl

7. Tundalnak át kell vezetnie tehenét a szögekkel kivert hídon, amelyről a tolvajok és a rablók lezuhannak

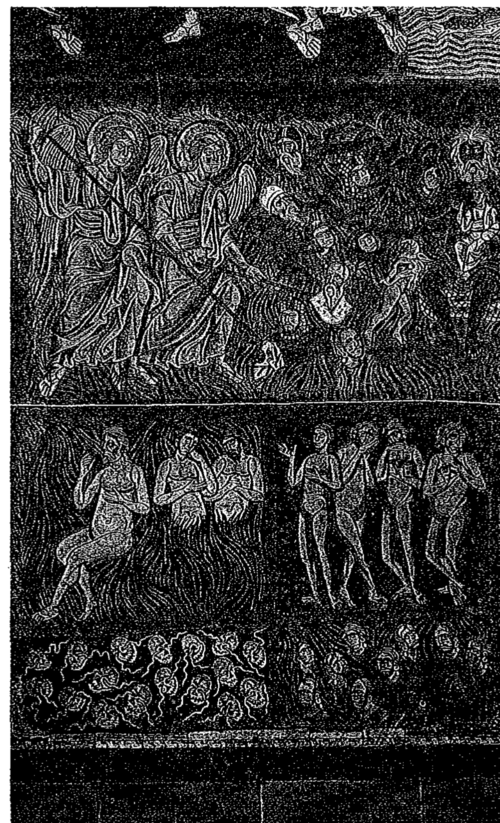
8. Megérkeznek Phristinus házához, ahol a nagy étkűek és a paráznák sínylődnek. Tundal ízelítőt kap az itteni büntetésekből

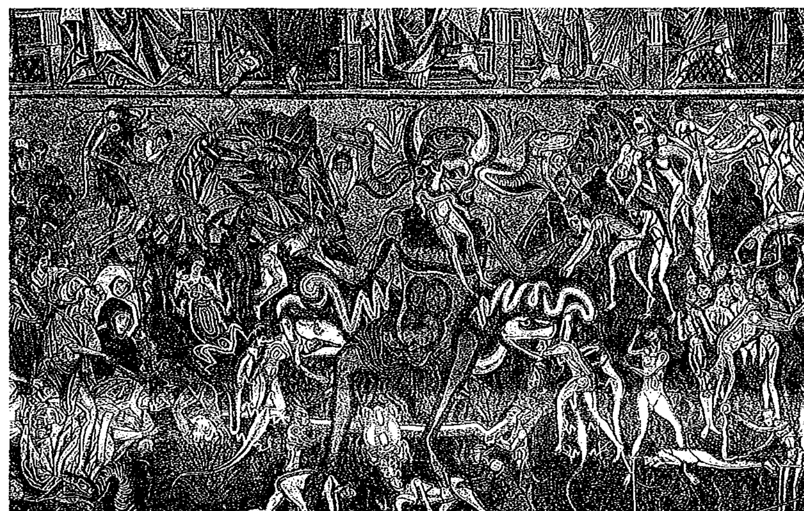
9. A szemérmetlen papokat és apácákat felfaló, majd szervezetéből kiürítő szörnyeteg. Érdemes összehasonlítani a Bosch A földi gyönyörök kertje *című festményén látható óriás madárral (27. színes illusztráció)*

10. A pokol utolsó ijesztő látnivalóját a százlábú Lucifer és a körülötte nyüzsgő, neki szolgáló démonok jelentik. Érdemes összevetni ugyanennek a jelenetnek a Limbourg-féle verziójával (4. színes tábla)

11–12. jobbra: *A torcellói székesegyház 12. századi mozaikjának poklot ábrázoló részlete. Figyeljük meg, hogy a bizánci Sátán éppúgy emberi alak, mint az ölében tartott Antikrisztus! Bizánci jellegzetesség az is, hogy az elkárhozottakat takaros kis rekeszekben helyezik el. A nyugati kereszténység pokla jóval kaotikusabb. Az angyalok botokkal döfködik azokat, akiknek fejdísze gazdagságról és büszkeségről árulkodik, a pokol szája pedig a Sátán trónja. A soha el nem pusztuló férgek a bal alsó sarokban nyüzsögnek.* Lent: *A firenzei keresztelőkápolna kupoláján látható hatalmas mozaik leleplezése 1300-ban igen nagy esemény lehetett. Dante a* Pokolban *felhasználta a mozaik képanyagát. Figyeljük meg a Sátán füléből és a trónból kinövő sárkányfejeket!*

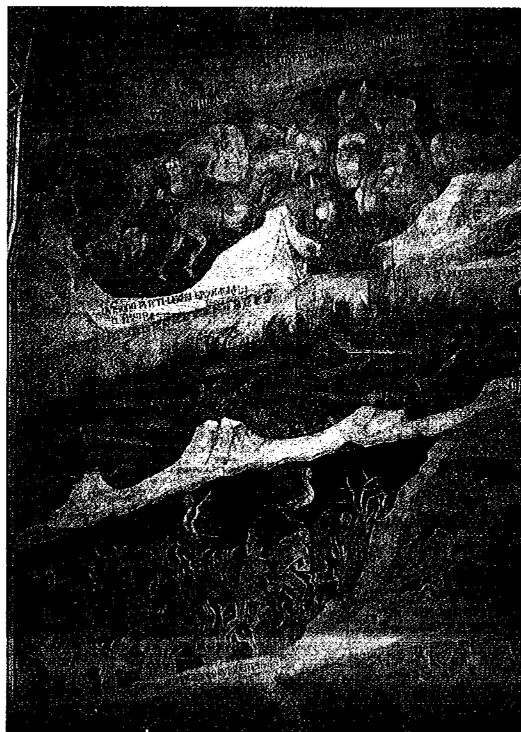
13. Dante, miután 1302-ben száműzték Firenzéből, valószínűleg meglátogatta Giottót Padovában, ahol híres freskóin dolgozott. Giotto hátborzongató Sátánja, akinek alfeléből éppen kipottyan egy bűnös, közel áll Dante felfogásához, és a vétkesekre váró differenciált büntetések is megelőlegezik az ő „találmányait". Krisztus trónjából négy tüzes folyó ered

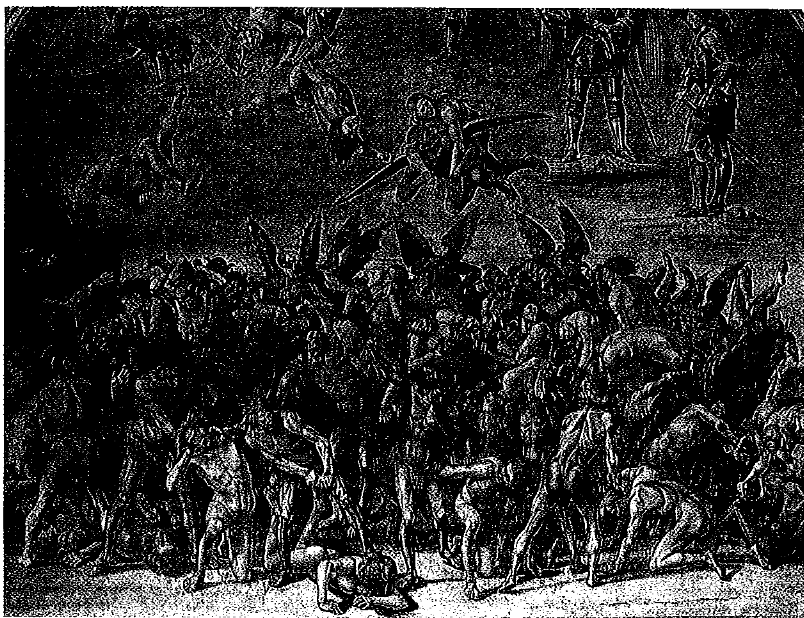
14. Francesco Traininek a pisai Camposantóban látható, vadállat formájú Sátánjában van egyfajta groteszk szépség

15. *Az utolsó ítéletnek a bolognai Pinacotecában látható, ismeretlen művész által festett túláradó ábrázolásán ott vannak Dante bugyrai és hídjai is*

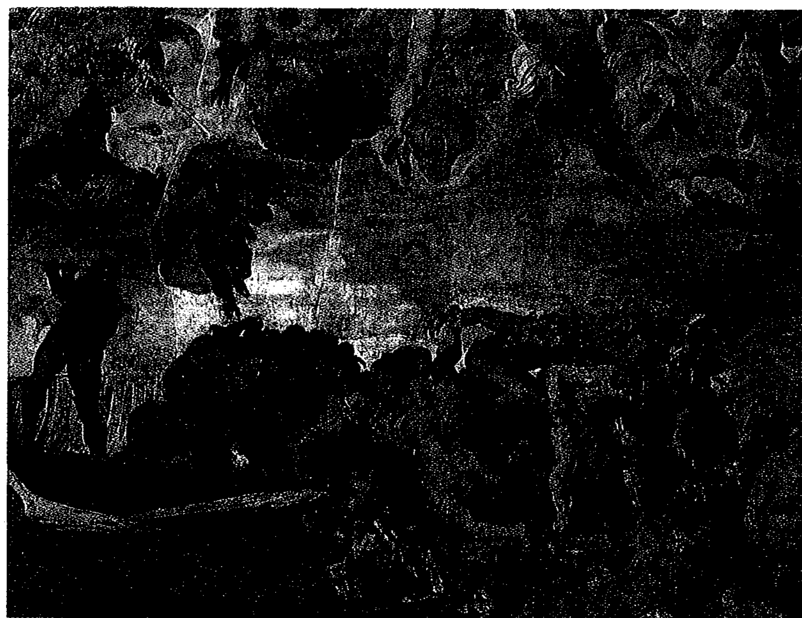

16–17. *Orcagna avagy Nardo di Cione a firenzei Santa Maria Novellában hajszálpontosan követte Dante leírását. A freskó már nincs elég jó állapotban ahhoz, hogy jó reprodukciót lehessen róla készíteni, de azért kivehető Charon, a filozófusok kastélya a pokol tornácán, a levegőben pörgő bujálkodók, legfelül Minos, valamint a köveket görgető fösvények, az égő koporsók és alul néhány hárpia*

18. Luca Signorelli (1441–1523) aprólékos és némiképp pornográf poklokat festett

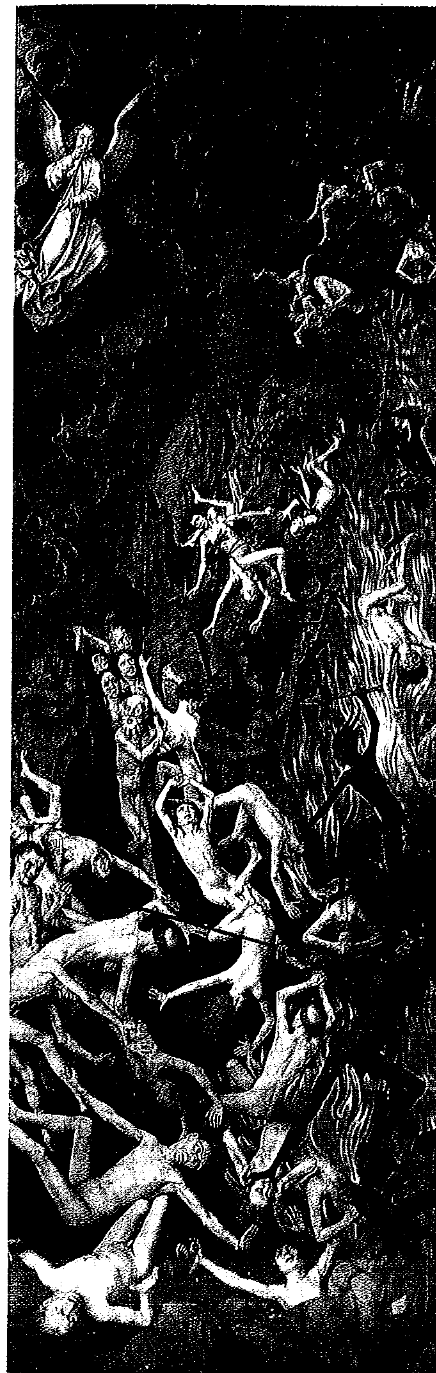

19. Michelangelo Utolsó ítéletének részlete

20. Baciccia barokk mennyezete a római jezsuita templomban, az Il Gesùban. A festmény keretét három helyen megtörik a pusztulásba zuhanó elkárhozottak

21. Jan van Eyck 1440 körül festett, szokatlan Utolsó ítélete azt az időszakot jelzi, amikor sok festőnél a Halál csontvázalakja vette át a Sátán helyét. Az állati formájú démonok Hieronymus Bosch képeit előlegezik meg

22–23. Hans Memling (1430 k.–1494) és Dieric Bouts (1400 k.–1475) egyaránt emlékezetes oltárképtáblákat festett a pokolról. Figyeljük meg, hogy a flamand festészetben csak démonok vannak, Sátán nincs!

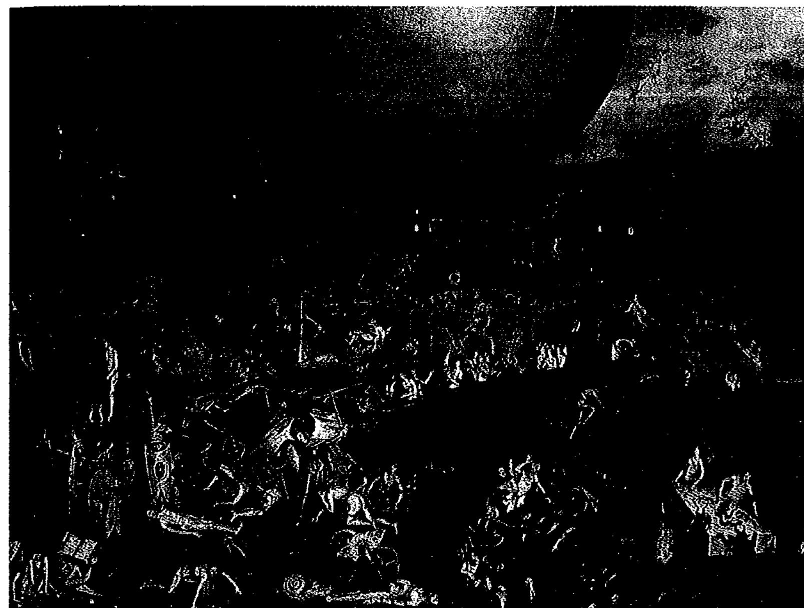

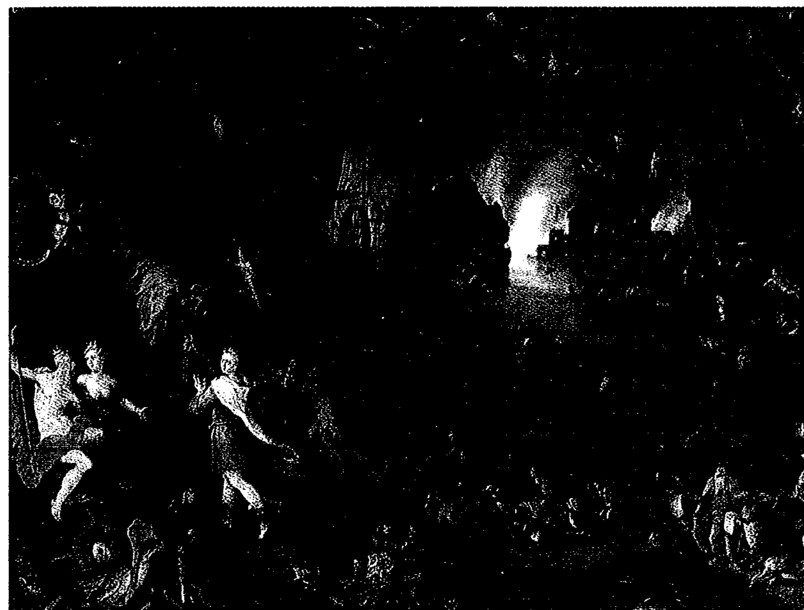

24–27. Hieronymus Bosch eleinte aránylag „normális" poklokat festett, de később képei egyre furcsábbak lettek. A Szénásszekér *poklában* (szemközti oldal, balra) *érdekes motívum Tundal tehene és a jeges folyó,* A földi gyönyörök kertjében *pedig* (szemközti oldal, jobbra) *a kések jelzik, hogy a képen látható folyó a Slith. Itt a Sátán szerepét a Tundal történetéből ismert óriás madár veszi át*

28–29. Két példa az idősebb Pieter Brueghel erőteljes pokolábrázolásaira. Fent: *A lázadó angyalok a levegőben vadállatokká és lidércekké változnak. Itt sincs Sátán, hacsak nem hozzá tartoznak a Mihály arkangyal jobbján meredező csápok.* Lent: Bolond Margit *még a pokol kapuját őrző démonokat is megijeszti*

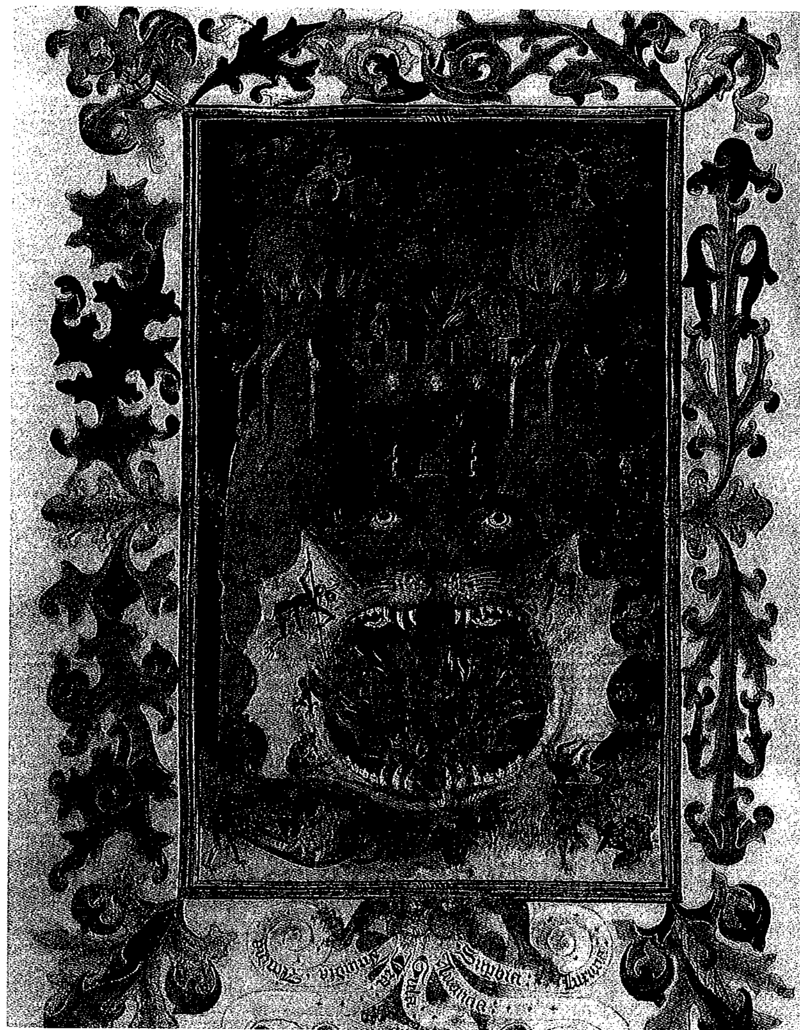

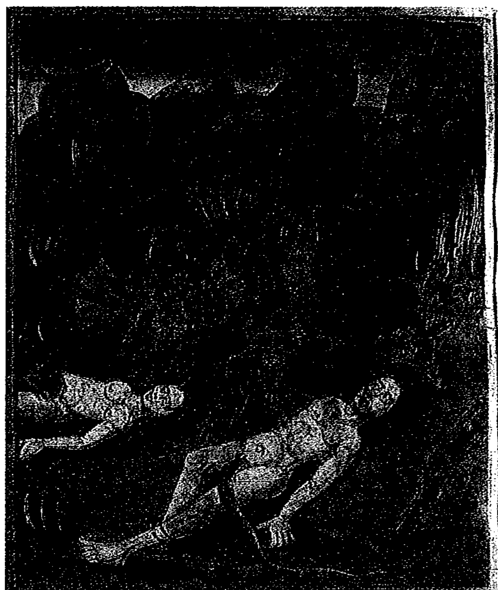
30–31. Fent: *Herri met de Bles (avagy Il Civetta) Bosch 16. századi követője volt, a kép tetején látható nagy, kerek alakzat talán Bosch purgatóriumára hajaz.* Lent: *Jan Brueghel (1568–1625), az idősebb Pieter fia,* Orpheusz *című művén a korábbi pokolábrázolások elemeit ötvöző, „univerzális" poklot festett*

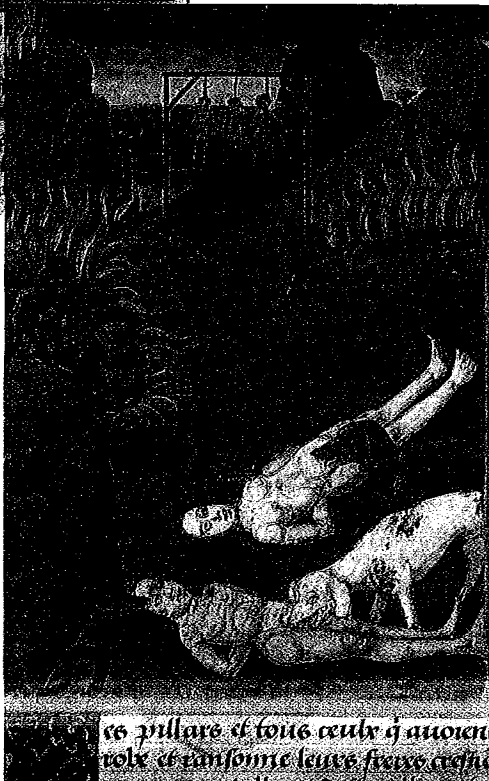

32. Még Pieter Paul Rubens (1577–1640), a későbbi flamand festők legnagyobbika is egészen egyedi módon ábrázolta a poklot Az elkárhozottak *című képén*

33. A késő középkorban a pokol kifejezetten vonzó külsőt is ölthetett (Illusztráció Klevei Katherina zsolozsmáskönyvé*ből, 15. század, Franciaország)*

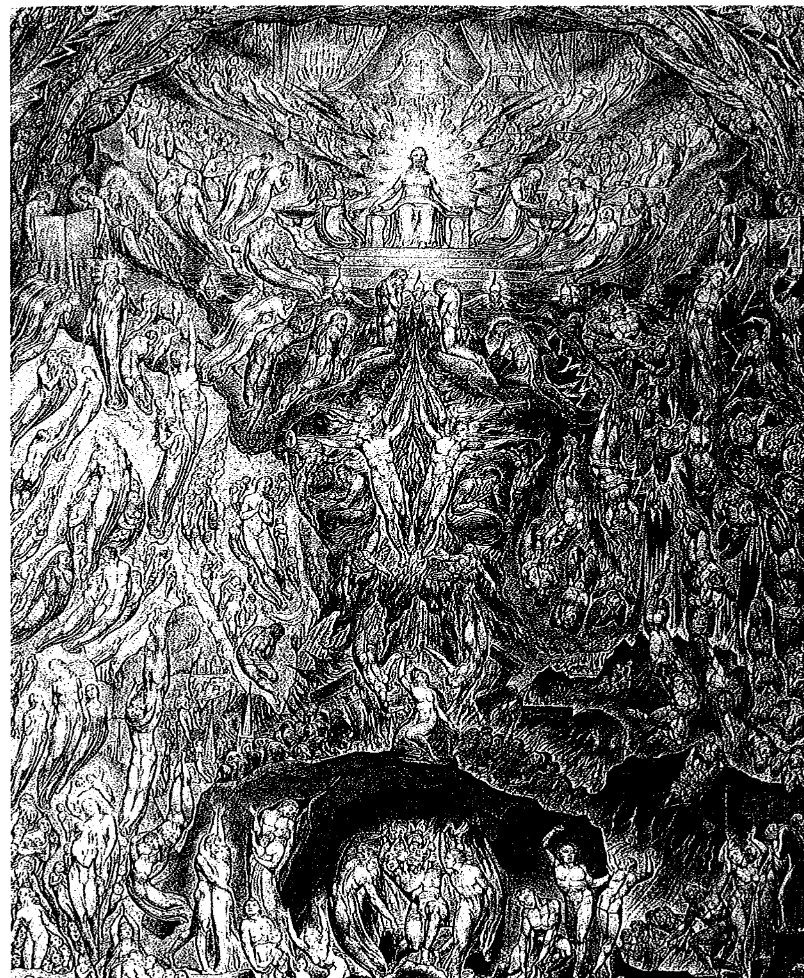
34–35. A poklot gyakran buja érzékiség jellemezte. [Illusztráció a La Trésor de Sapience (*A bölcsesség kincsestára*) *című könyvből. 15. század, Franciaország*

36. Még egy kis 15. századi francia diablerie

37–38. William Blake Dantét és Miltont is illusztrálta. Jobbra, fent: *a* Pokol *„szimóniás pápája" látható,* balra, lent *pedig az* Elveszett Paradicsom *egyik jelenete: „A Sátán fölveri a lázadó angyalokat"*

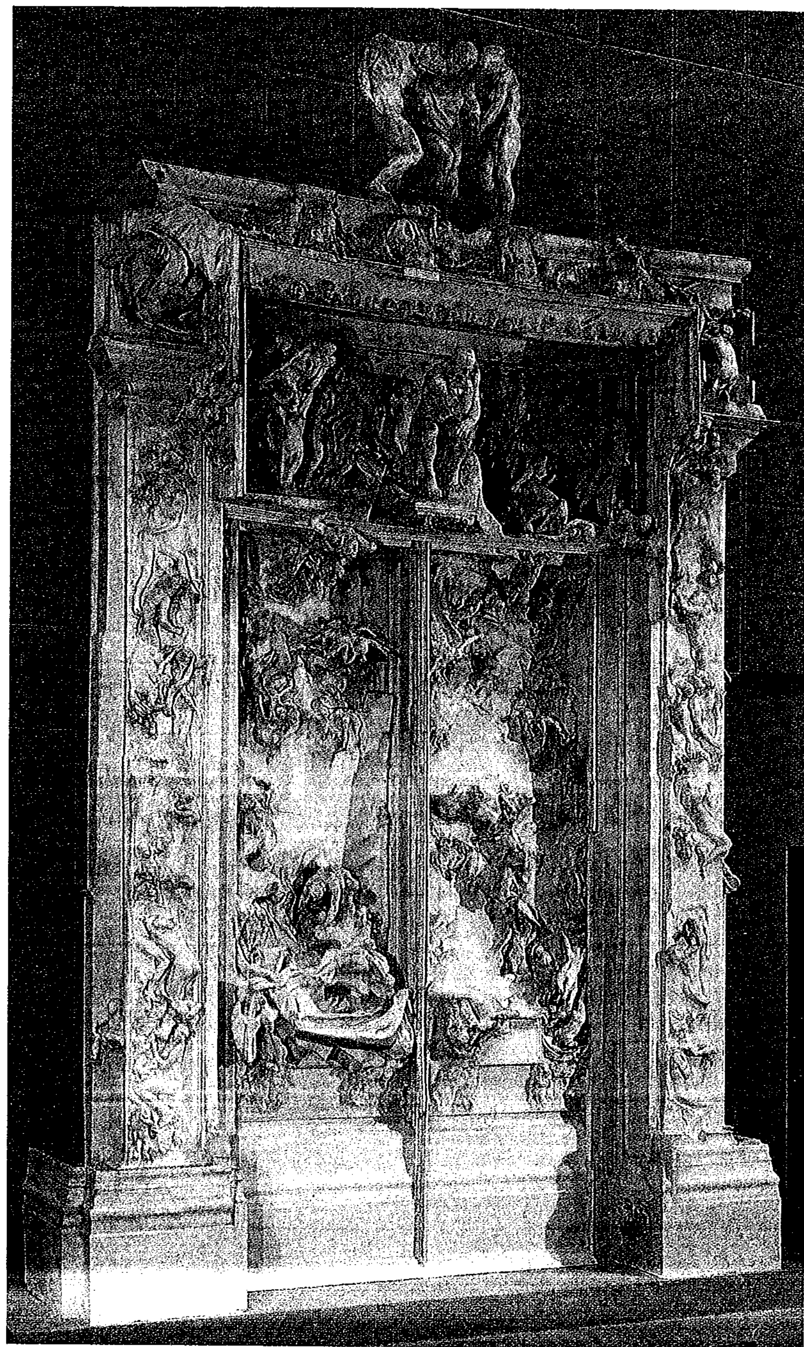
39. Blake talán az utolsó jelentős művész volt, aki megfestette az utolsó ítéletet

40. William Hogarth A Sátán, a Bűn és a Halál *című képe (1735 k.–40)*

41. John Martin: A bukott angyalok belépnek a Pandemoniumba *(1840 körül)*

42. Auguste Rodin: A pokol kapui *(20. század eleje)*

Aztán ott volt Ábrahám kebele, ahol Illést és Hénochot, meg Lázárt, a koldust ringatta (és talán még másokat is). A pátriárka kebelét olykor a *refrigerium*mal, a felüdülés helyével azonosították. Értekeztek a pokol két, pátriárkák, illetve meg nem keresztelt csecsemők számára fenntartott tornácáról is. Ezenkívül Szent Pál egy helyen (*Korintusiaknak írt második levél,* 3,15) mintha valamiféle tűz általi megváltásra utalna, de ez a passzus nem egészen világos. Az évszázadok során időről időre látomások is fölbukkantak, és bepillantást engedtek a pokol kínjaitól különböző, purgatóriumi jellegű büntetésekbe.

Annak történetét, hogy mi módon nyert polgárjogot a keresztény egyházban a halál utáni élet harmadik nagy helyszíne, Jacques LeGoff francia történész dolgozta föl *A purgatórium születése* című könyvében, amely a tudományos „detektívmunka" szép példája. LeGoff művét egy másik jeles középkorkutató, az orosz Aron Gurevics illette a legkomolyabb kritikával: azt vetette a szemére, hogy nem kezelte valós súlyuknak megfelelően a látomásokat. Ezek Gurevics szerint arról tanúskodnak, hogy a purgatórium gondolata már jóval azelőtt megvetette a lábát a köztudatban, hogy az egyház kész lett volna hivatalosan is a magáévá tenni.* Akárhogy is, az „új" dogma elismerését először egy 1253-ban kelt pápai levél dokumentálja, de hivatalosan csak a tridenti zsinat erősítette meg az elfogadását.

A tridenti zsinat később megfogalmazott katekizmusa szerint „van egy tisztítótűz, amelyben az istenfélők lelke ideiglenes büntetés útján megtisztul, hogy bebocsátást nyerhessen abba az örökkévaló birodalomba, ahova tisztátalanul

* Könyve 1984. évi amerikai kiadásában LeGoff jogosnak minősítette az észrevételt, és külön függeléket szentelt a látomásoknak, de fenntartotta eredeti álláspontját, mely szerint a 12. század előtt nem volt kialakult purgatóriumfogalom a keresztény világban.

nem lehet belépni". A tisztítótűzben lévő lelkeket „segíti az igazak könyörgése, de különösen az oltárnál hozott elfogadható áldozat". A püspököket arra utasítja a katekizmus, hogy hirdessék az új tant, de lelkükre köti, hogy ne érintsék „a tárgyhoz tartozó nehezebb, elvontabb kérdéseket, amelyek nem szolgálják a hívek épülését". Különösen igaz ez a nyáj azon tagjaira, akik „hajlanak a babonaságokra, a piszkos anyagi haszon élvezetére vagy botrányokozásra, bűnök elkövetésére". Az utóbbi kitételben már érezhetően ott fújdogál a protestantizmus halvány előszele.

A purgatóriumot részben az eretnekségre reagálva fogadták el. Ez az eretnekség nem egészen volt azonos a korai protestantizmussal, bár egyes későbbi protestánsok – így John Foxe a *Book of Martyrs* (Vértanúk könyve) című művében (1563) – ezt állították. A 11–12. század élénk szellemi légkörében ugyanis több szabad gondolat élt a tudatban, mint amennyit a hivatalos egyház tolerálni tudott. A bogumil eretnekek nyugatra vándoroltak, a waldens (a lyoni Pierre Waldo követői), valamint a kathar vagy albigens (az utóbbi nevet Albi városáról kapták) eretnekek pedig északi és keleti irányba mozogtak Katalónia és a Pireneusok felől, mígnem Verona környékén nagyjából mind összetalálkoztak. Hozzájárultak az eretnek eszmék terjedéséhez a tömeges zarándoklatok is, nem is beszélve a keresztes hadjáratokról.

Az eretnekségek és az inkvizíció hosszú, véres történetének itt csak felszínes áttekintésére van módunk. Az mindenképpen megemlítendő, hogy az egyház által eretneknek bélyegzettek túlnyomó többsége egyáltalán nem tartotta magát eretneknek, sőt úgy gondolta, ő sokkal jobb keresztény, mint azok, akiket a szerinte egyre mohóbb és korruptabb egyházi bürokrácia favorizál. Assisi Szent Ferenc (1182–1226) pontosan ilyen meggondolásból hozta létre kolduló szerzetesrendjét, az egyház azonban végül keblére

ölelte a ferencesek mozgalmát, mielőtt más elhajlásokkal szemben „meghúzta volna a határt".

Az eretnekségek legfőbb közös indítéka az egyházellenességen túl a dualizmus volt. Erre a hivatalos egyház is „lecsapott", és manicheizmusként emlegette, bár kétséges, hogy az eretnek vezetők valaha is hallottak a vallásalapító Mániról. Valószínűbb, hogy a középkorban a szellemi elithez nem tartozó átlagemberek – beleértve az alacsonyabb rangú egyházi személyeket és a nemességet is – szinte kivétel nélkül hajlottak a „vulgárdualizmusra". Az egyház a „cukor és korbács" módszerrel próbálta felszámolni a nemkívánatos tanokat. A „korbács" az albigensek elleni keresztes hadjárat és az inkvizíció azt követő vérengzése volt, a „cukor" pedig a purgatórium.

A tisztítótűz hatásos propagandafogásnak bizonyult, hiszen azok a tömegek, akiket Regensburgi Berthold és más dörgedelmes prédikátorok kizártak a mennyországból, így új esélyt kaptak. A purgatórium tana ügyes teológiai fogással magában foglalta Ábrahám kebelének és a pokol két tornácának kérdését is – igaz, Dante a pokol első körébe sorolta a pogányoknak fenntartott részt. Elnyerhették immár az üdvösséget a megkereszteletlenül elhalálozott csecsemők is, egészen rövid purgatóriumi „tisztulás" után.

A purgatórium arra is magyarázatot adott, hogy a szellemek, amelyekben az emberek többsége szilárdan hitt, miért tudnak járni. Az új tan megoldotta azt a bonyolult kérdést is, hogy mi történik a halál utáni egyéni ítélet és az utolsó ítélet között. Hamarosan általánosan elfogadott lett az a nézet, hogy csaknem mindenki a purgatóriumba kerül. Csak a szentek, a vértanúk, illetve a javíthatatlanul gonoszok jelentettek ez alól kivételt. Azt is határozottan leszögezte az egyház, hogy az élők imái segíthetnek a halottakon, és lerövidíthetik a tisztítótűzben töltött időt.

De vajon kihez kell fohászkodni? Valószínűtlen, hogy az egyház előre látta volna, hogy Szűz Mária a purgatórium „királynője" lesz. A 4–5. századra datált *Mária evangéliuma* szerint átmeneti enyhülést *(refrigerium)* eszközölt ki a bűnösöknek. De ugyanezt tette Szent Pál is, és az ő történetét jobban ismerték a kolostorokban – ha a népi történetmondók körében nem is. Egy 1070-ből fennmaradt mirákulum szerint egy nő ifjúkori leszboszi(!) szerelem miatt pokolra került, de az Isten Anyja közbenjárt az érdekében, és sikerült is visszahoznia az élők sorába. Egy másik, ezzel nagyjából egykorú történetben pedig a Szűzanya megment a démonok hordájától egy nemesi származású bűnöst, aki mellett komoly „enyhítő körülmények" szólnak: nagylelkű volt a szegényekkel, és az egyház részére is bőkezűen adakozott. Igaz, Szűz Mária egyúttal elrendelte, hogy láncait tartsák fenn egy másik, még élő bűnösnek. Mivel pedig a poklot senki sem hagyhatta el, az említett szerencséseket Mária csakis a purgatóriumból szabadíthatta ki, bár a két mirákulum ezt egyértelműen nem mondja ki. Heisterbachi Caesarius 1220-ban, tehát nem sokkal azelőtt, hogy hivatalosan is purgatórium lett a purgatórium, írt egy Christian nevű ifjú szerzetesről, akit látomásában a Szűz megmentett a démonoktól. Miután fölébredt, olyan istenfélő, alázatos életet élt, hogy halála után egyenesen a mennyországba jutott, annak ellenére, hogy ifjúkorában két törvénytelen fia is született (mindkettő szerzetes lett). Szűz Mária szabadítóakciói közül azonban Theophilus története a leghíresebb, ezt a Faust-legenda kapcsán ismertetjük.

„Imádkozzál érettünk, bűnösökért, most és halálunk óráján! Ámen." E szavakkal zárul a Szent Szűzhöz intézett fohász, az „Üdvöz légy, Mária...". Jézus a bíró, Mária pedig a közbenjáró: így ábrázolja őket az utolsó ítélet több száz képzőművészeti és színpadi megjelenítése. A purgatórium tana

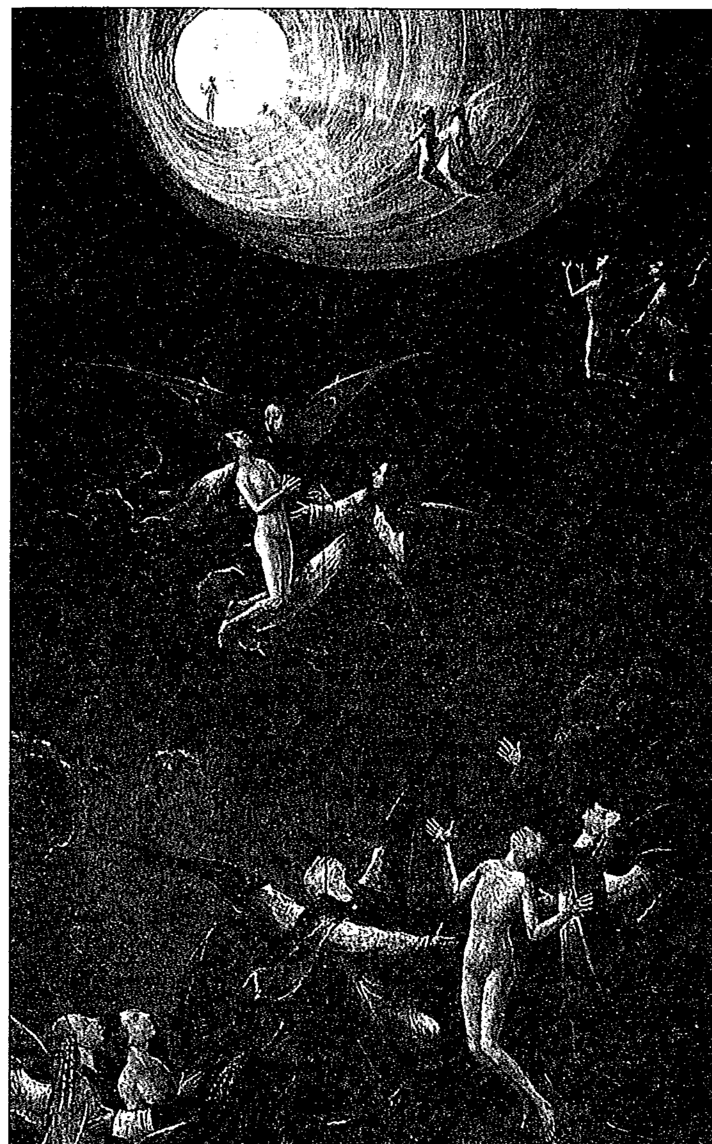
és Mária egyre növekvő közbenjáró hatalma egyenes úton vezetett el a Szűz középkori kultuszához, amelyet később a protestánsok megvetően „Mária-imádásnak" neveztek. Az egyház, talán a népakaratnak engedve, egyre több természetfölötti tulajdonsággal ruházta föl Máriát. Őt magát is szeplőtelen fogantatás gyümölcsének tekintették, nem szennyeződött be szülei nemi aktusának bűnével. Fiával ellentétben ő soha nem halt meg, csak elaludt, és saját megdicsőült testében vitték az égbe (igaz, mennybevitele csak 1950-ben lett hivatalos hitcikkely). Ebben a testben a föld bármely pontján megjelenhet, és a jelek szerint elég gyakran meg is teszi. A képeken mosolyog, igazi könnyeket ont, és meghallgatja az imádságot. A késő középkorban az ereklyék szinte teljesen eltűntek, jóformán csak a Szűz ábrázolásai voltak láthatók mindenütt. Ő a *Jelenések könyvé*ben a „napba öltözött asszony", Krisztus születésekor az új életet adó anya, Mater Dolorosaként viszont szenvedő istenanya. François Villon édesanyja a fia által írt himnuszban így szólítja meg: „Ég Úrasszonya, Föld Helytartónője, Poklokon is Császárnő". (Illyés Gyula fordítása)

Minden élő vagy holt szent (többnyire halottak voltak) tett csodákat, a halottakért mégis elsősorban Máriához imádkoztak mint természetfölötti tulajdonságokkal felruházott élő emberhez, aki a purgatóriumban „illetékes". Korábban Keresztelő Szent Jánossal osztozott a közbenjárói feladatokon, a 13. század végén azonban már gyakran egyedül ábrázolták, amint megvédi a bűnösöket szent fia haragjától. Nem csoda, hogy a késő középkorban, amikor Európát pestis, háború, éhínség sújtotta, és mindenhol ott leselkedett a halál, Mária népszerűbb volt, mint Jézus. A tridenti zsinat megpróbálta korlátozni a befolyását, de abból ítélve, hogy a Szűzanya a katolikusok körében mindmáig mekkora tiszteletnek örvend, nem járt valami nagy sikerrel.

Meglehetősen pikáns purgatóriumábrázolás egy 15. századi francia zsolozsmáskönyvből

Az elméletben oly igazságosnak és emberségesnek látszó purgatórium másféle gondot is okozott. A korai reformátorok, akik teljes egészében elutasították a tisztítótűz gondolatát, Mária (és más közbenjáró szentek) „bálványimádó" kultuszával együtt, olyan buzgón „népszerűsítették" ezt a problémát, hogy elég, ha kommentár nélkül megemlítjük.

Bosch 15. századi purgatóriuma a maga korában rendkívül szokatlan volt, viszont kísértetiesen hasonlít a „halálközeli élmények" modern kori leírásaihoz

Arról van szó, hogy az egyház, a halál utáni büntetés elengedését ígérve, „bűnbocsátó cédulákat" árusított. Ez ártalmatlan dolog lett volna, ha annyiban merül ki, hogy az ember gyújt egy gyertyát, és pénzt dob a szegények perselyébe, csakhogy a bűnök megváltása gyakran csúnyán elfajult. Sokszor előfordult, hogy vagyonos személyek, akiknek jóval több nyomta a lelkét, mint a példabeszédben szereplő gazdag embernek, szegényeket fogadtak föl, hogy böjtöljenek, imádkozzanak, zarándokutakat tegyenek helyettük, harcoljanak a keresztes háborúban, sőt arra is, hogy szőrcsuhát hordjanak, és korbácsolják magukat. Az egyház tisztségviselői pedig mindezt készséggel elfogadták vezeklésként – a megfelelő pénzösszeggel vagy értéktárgyakkal együtt.

A purgatórium intézményének köszönhetően a középkori élet minden területét ellenőrzése alatt tartó egyház immár a síron túlra is kiterjeszthette hatalmát. Az új hitcikkely ugyanakkor komoly rést is ütött a mindenható római katolikus anyaszentegyház páncélzatán.

A purgatóriumot ugyanis amolyan átmeneti pokolnak tartották, ahol a bűnöket ugyanúgy, de nem olyan szigorúan büntetik, mint a pokolban (így mutatja be Dante is a purgatórium hegyét). Még inkább képzelték azonban az eredendő bűnt és a felhalmozott bűnöket elemésztő tűznek avagy „tisztítótűznek". Rendszerint így ábrázolták a művészetben is: angyalok jönnek a megtisztult, meztelen lelkekért, hogy a mennyországba vigyék őket. A 19. századra már csaknem minden katolikus oltárkép ábrázolt purgatóriumban lévő lelkeket.

TIZENHETEDIK FEJEZET

Dante pokla

Amit Dante Alighieriről (1265–1321) összeírtak, azzal meg lehetne tölteni a költőóriás által megálmodott poklot, és ezen belül jelentős méretű „parcellát" töltenének meg a gyehenna elrendezésével, földrajzával foglalkozó munkák. Dante olvasóit mindig is lenyűgözte az az építészi leleményesség, amellyel a *Pokol* tájait megalkotta. A *La divina commedia* (Isteni színjáték) modern kori kiadásai térképeket, ábrákat is tartalmaznak, a kötetek illusztrátorai pedig nemcsak a történetben szereplő lelkeket és szörnyeket örökítették meg, hanem a csodás, föld alatti védőgátakat, várárkokat, kastélyokat, kikövezett vízelvezető árkokat is, no meg Dis városát, amelynek falai vörösen izzó vasból épültek. 1587-ben tréfából maga Galilei is a pokol szerkezetének műszaki leírását választotta egy egyetemi dolgozata témájául. Vergilius *Aeneis*ében a Hadész látványos színpadkép csupán, Dante azonban három dimenzióban festette meg a maga poklát. Figyelme kiterjed a legapróbb résekre, repedésekre, valamint a Krisztus pokolra szállását követő nagy földrengés nyomán keletkezett romokra is.

A nagy művét száműzetésben író Dantét sok minden foglalkoztatta: a történelem, a firenzei politika, a papság korruptsága, kortársai erkölcsi elvei, leginkább azonban a saját lelkének állapota. Hét évszázad távlatából csak ez utóbbiról

mondhatunk biztosat: Dante igazán bőkezűen megosztja velünk az érzelmeit. Aki viszont csak a „sztori" miatt olvassa a *Pokolt*, azt sem csupán a történetek ejtik ámulatba, amelyeket a zarándok hall, hanem a látványelemek, a hangok – és a szagok is!

Dante nagy műgonddal, örök érvénnyel összegyúrta a könyvünkben érintett valamennyi témát – a filozófiát, a mitológiát, az orfikus tanokat, a démonokat, a pokol visszataszító, fantasztikus, allegorikus, groteszk, komikus, pszichológiai oldalát. Vallási nézetei ortodoxok voltak ugyan, de a képzelete nem. Ha csak annyit tett volna, hogy „összeházasítja" a Hadész klasszikus vonásait a látomásos utazások keresztény poklával, az is igen radikális lépés, valóságos mérföldkő lett volna. Hatása azonban jóval túlmutat ezen.

Dante földi élete igen hányatott volt. Korán árvaságra jutott, jómódú rokonoknál nőtt fel a firenzei városállamban. Kitűnő neveltetést kapott, mind a klasszikus irodalmat, mind kora költészetét igen alaposan megismerte. Érdekelte a nyelv szókészlete is, egy időben a félsziget számos nyelvjárását ötvöző „összolasz" nyelvet akart létrehozni. Ez a terve azonban végképp talonba került, amikor eldöntötte, hogy saját firenzei dialektusában írja meg az *Isteni színjátékot*. Ennek, valamint Petrarca és Boccaccio későbbi műveinek hatására egyszer s mindenkorra a toscanai nyelvjárás lett Itália irodalmi nyelve. Élete különböző szakaszaiban Dante volt üzletember, katona, politikus és filozófiaprofesszor is. Mivel belegabalyodott az akkori kusza politikai viszonyok útvesztőjébe, élete utolsó húsz évét boldogtalan, bár korántsem kényelmetlen száműzetésben volt kénytelen leélni.

Gyermekkorának legnevezetesebb eseménye az volt, hogy kilencéves korában találkozott a nála egy évvel fiatalabb Beatrice Portinarival. Kapcsolatuk a plátói szerelem szép példája, hiszen alig találkoztak, mindketten valaki mással házasodtak össze, ám Dante élete végéig verseket írt Beatricéhoz. A nő 1290-ben meghalt, tíz évvel az 1300. év előtt, amikorra Dante az *Isteni színjáték* cselekményét teszi. Beatrice az isteni szeretet avagy a kegyelem képében jelenik meg a költeményben. Inspirálja és vezeti a zarándokot, amikor a Vergilius által képviselt emberi értelem már nem tud továbbmenni. Danténak más oka is volt arra, hogy a századforduló évét válassza: harmincöt éves volt, „az emberélet útjának felén" járt, és fontos a kerek szám is, hiszen a számok kulcsszerepet játszanak a mű szerkezetében. Ezenkívül pontosan 1300-ban kezdődtek politikai problémái is.

Dante fizikai és etikai világegyetemét úgy képzelhetjük a legkönnyebben magunk elé, ha kerek földgolyóra gondolunk, amelynek északi féltekéjébe a gömb középpontjáig érő, szabálytalan alakú kúpot vagy tölcsért szúrtak. Az így kialakult lyuk középpontjában Jeruzsálem áll, a Jeruzsálem köré írt kör átmérője pedig a Föld sugarával egyenlő hosszúságú, bár Galilei számításainak eredménye ennél néhány száz mérfölddel kevesebb volt. A lyukat Lucifernek, valamint a mennyországból a földre zuhanó bukott angyalainak súlya és ereje hozta létre. A becsapódáskor kiszorított anyag az alagút mentén, amelyen át Vergilius és Dante elmenekül, fölfelé és hátrafelé nyomódik. Így alakul ki a Purgatórium hegye, amely fordított kúp alakban magasodik a déli félteke egyik távoli szigetén. A Purgatórium tetején van a Földi Paradicsom. A Pokolba vezető nyílást elfedő, földből emelt boltív Galilei számításai szerint 405 15/22 mérföld mély, de természetesen vannak szabálytalan alakú, sekélyebb hasadékok is, olyanok, mint az, amelyiken a két

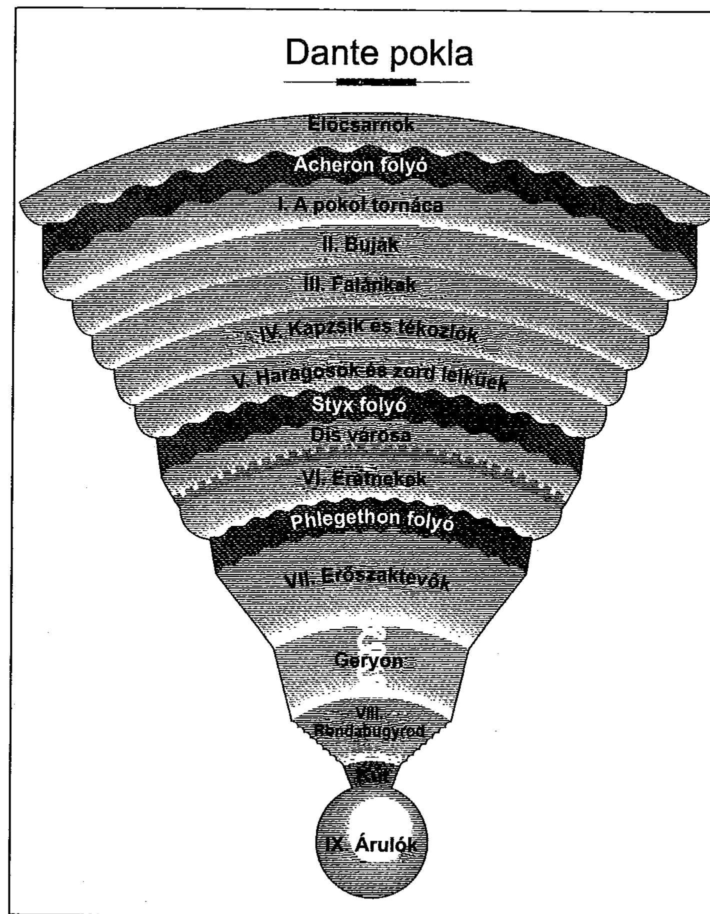
költő belép.* A *Pokol* első énekének sötétlő erdejében, ahol a zarándok párduc, oroszlán, majd nőstény farkas elől menekül, van egy hegy, amelyet meg kell másznia, hogy eljusson a mélyebb régiók kapujához, amelyen a híres szavak állnak: „Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!"**

A kép akkor lesz teljes, ha felidézzük, hogy Dante tudomása szerint a Föld a ptolemaioszi világegyetem középpontjában helyezkedett el, és hét égi kristálygömb keringett körülötte: a Hold, a Merkúr, a Vénusz, a Nap, a Mars, a Jupiter, a Szaturnusz, a helyhez kötött csillagok, valamint a *primum mobile,* azaz „első mozgó", amely rendet tart a világegyetemben. (A Naprendszer három külső bolygóját akkor még természetesen nem fedezték föl.) E világkép szerint a gömbökön túl Isten, az angyalok és a szentek otthona, a hatalmas Empyreum volt található. Dante mennyországa azonban a gömbökben helyezkedik el, a pokol kilenc köre pedig pontosan ennek az elrendezésnek a fordítottja. A pokol előcsarnoka már a tizedik terület, ahogy a mennyországban az Empyreum vagy a purgatórium tetején a Földi Paradicsom.

Már a Dante által választott versformában is tetten érhető, hogy a költő kedvelte a precízen kimunkált struktúrákat és a szimbolikus számmisztikát. Az *Isteni színjáték terza rimá*ban íródott, amelyben a háromsoros versszakok első és harmadik sora rímel egymásra, a második pedig a következő versszak első és harmadik sorára. A mű három nagy

* A *The Weekly World News* 1990. augusztus 28-i számában azt olvashatjuk, hogy a pokol kilenc mérfölddel a Föld egy nyugat-szibériai pontja alatt van, ahol orosz mérnökök olajat találtak, de miután megérezték a pokol füstjének szagát, és meghallották az elkárhozottak jajkiáltásait, sürgősen befedték a fúrt lyukat.

** A legismertebb *Isteni színjáték*-fordítás Babits Mihályé – tőle való az idézet, és fejezetünkben a Babits-fordítás névalakjait használjuk. *(A szerk.)*

Dante poklának térképe

része, a *Pokol*, a *Purgatórium* és a *Paradicsom,* egyaránt 33 énekből áll, a bevezető énekkel együtt tehát összesen 100 az énekek száma. Elképesztő teljesítmény, hogy Dante ilyen könnyen olvasható szöveggel „abszolválta" ezt a nehéz szerkezeti formát.

Amikor a két költő, Dante és Vergilius a harmadik énekben belép a pokol kapuján, az előcsarnokban találják magu-

kat, ahol Dante azokat helyezi el, akik „közönyösen éltek”, soha semmi mellett nem kötelezték el magukat – még az élet mellett sem. Ezért a pokolra sem szolgáltak rá, és az igazi halálra sem. A lejtős előcsarnok az Acheronhoz vezet, az elsőhöz a három, körpályát leíró alvilági folyó közül. Mindegyik a következőbe torkollik, végül az utolsó a Föld középpontjában lévő befagyott tóba, a Kocituszba ömlik. Dante az alvilág negyedik hagyományos folyóját, a Léthét dramaturgiai okokból a purgatóriumba helyezi. Vergilius – Hésziodosznak is becsületére váló költői képet alkotva – elmondja a zarándoknak, hogy ezek a vizek mind a krétai Ida-hegy ormán lévő nagy fémszobor könnyei. A szobor motívuma a *Dániel könyvéből* való (Nabukadnezár álma, 2,31–34), a könnyek ötletét azonban már saját kútfőből merítette Dante.

A föld alatti kúp teraszosan, egyre mélyebben fekvő, egyre szűkülő párkányokban avagy körökben ereszkedik alá a Föld középpontjában lévő legalsó kútig, amelyben a Kocitusz is található. Az Acheronon Khárón, az alvilág révésze viszi át csónakján a két költőt. Az Acheron és a Styx között helyezkedik el a pokol első négy köre, a legmagasabban a pokol tornáca, az erényes, de meg nem keresztelt lelkek (zömmel pogányok) lakóhelye. Itt senki sem bűnhődik, ez az *Aeneis* elíziumi mezőit idézi. Szintén az első körben kap helyet a filozófusok kastélya, és van egy friss vizű patak is, amelyet aligha keserű könnyek táplálnak. A pokol tornácán lakik maga Vergilius is, Homérosszal (az ő műveit Dante a feltételezések szerint csak hírből ismerte) és más híres pogányokkal együtt. Itt vannak a zsidó pátriárkák is, akiket Jézus a pokolra szállva kiszabadított. A meg nem keresztelt csecsemők kérdését Dante megkerüli.

A következő négy körben a féktelenek bűnhődnek, akik életük során nem tudtak úrrá lenni szenvedélyeiken. Dante a bűnök osztályozásakor Arisztotelész etikai rendszerét követ-

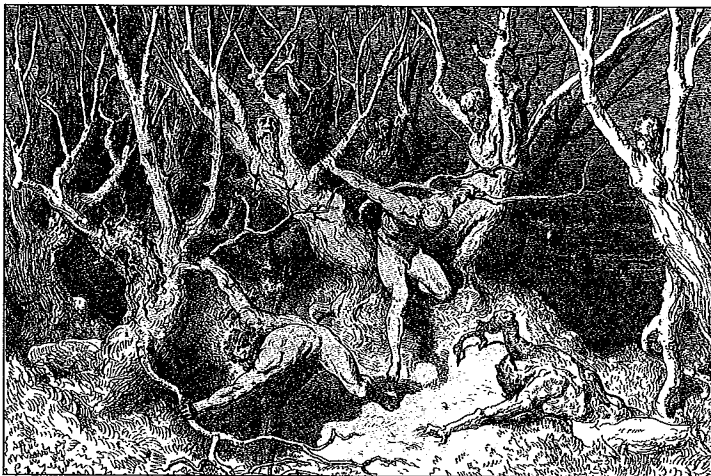
te, nem a megszokott hét halálos bűnnel dolgozott. Így a második körbe a buják kerültek, akiket Minósz őrizete mellett a vágy örökké örvénylő szele dobál ide-oda. A Cerberusz által őrzött harmadik körben a falánkak sínylődnek egy hideg, bűzös szemétdombon. A negyedik kör, amelynek őre Plútusz (a „gazdag apa” egy újabb megjelenési formája), a kapzsikat és a tékozlókat tartja fogva és ugrasztja össze. Az ötödik kört a mocskos vizű, mocsaras folyó, a Styx alkotja, amely egyben Dis (avagy a Sátán) városának sáncárka is, és az alsó meg a felső pokol határa. A mocsárban a haragosok marcangolják egymást, a víz alatt pedig a zord lelkűek zagyválnak bugyogva, összefüggéstelenül.

A két költőt Flégiász viszi át a Styxen a Dis városának felső partszakaszán magasodó nagy toronytól. Dis városa a pokol fővárosa, a bukott, lázadó angyalok otthona. Ezek nem is engedik be Vergiliust és Dantét, amíg egy hírhozó angyal erővel ki nem nyitja a kaput. A fúriák és a Medúsza által őrzött városban – pontosabban fellegvárban – van a teljes alsó pokol. Mindjárt a kapu után található a tüzes sírban égő eretnekeknek otthont adó hatodik kör. Dante poklában tehát a tűz mint hagyományos büntetőeszköz csak a fellegvár falain belül jelenik meg.

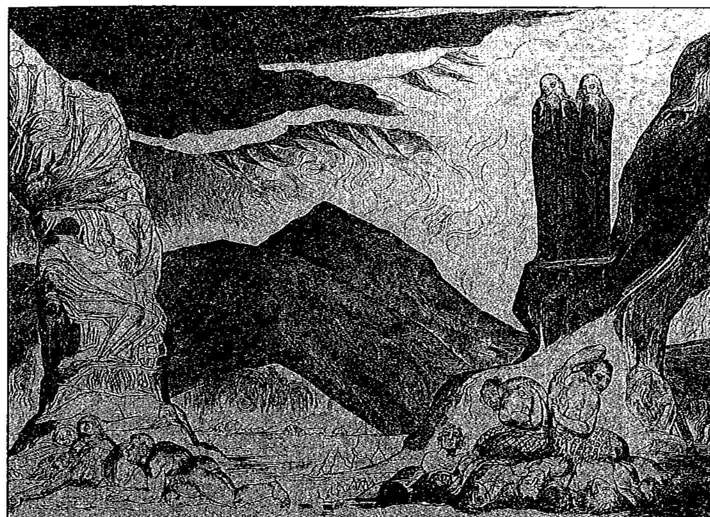
A költők a Minotaurosz őrizte meredek lejtőn haladnak tovább a hetedik kör és a Phlegethon felé. Ezt a fortyogó vérrel teli folyót a kentaurok őrzik, egyikük, Nessus át is viszi Dantét és Vergiliust. Az erőszakos bűnöket megtorló hetedik kör három alkörre oszlik, az első maga a Phlegethon. A szörnyű folyamban a gyilkosok hánykolódnak: a háborús uszítók, a zsarnokok, a haramiák. A következő alkör, amelyet a hárpiák őriznek, az öngyilkosok erdeje, Dante talán leghátborzongatóbb „találmánya”. Ezután következik az uzsorások, az istenkáromlók és a homoszexuálisok bűnhődésének helye, az égő síkság. Ezen a költők csak a kiköve-

zett, föld alatti csatorna segítségével juthatnak át, amelyen a Phlegethon utolsó ága folyik a sziklafalról lezúduló hatalmas vízesés felé.

A szikla pereméről Geryon, a szörny hátán repülnek le a csalárdság és rosszindulat körébe, amely valamennyi közül a legkidolgozottabb. A Rondabugyrod úgy fest, mint egy nagy, kőből épült amfiteátrum, amelynek küllőszerűen szétágazó kőhídjai tíz koncentrikus bugyron át a középpontban lévő kúthoz vezetnek. Mindegyik bugyor a bűnösök egy csoportját rejti. Az elsőben a szarvas ördögök az egyik irányba a kerítőket, a másikba a csábítókat terelik. A másodikban a hízelgők ürülékben dagonyáznak, a harmadikban pedig korrupt egyházi személyek, köztük egy pápa, fejjel lefelé lógnak bele egy keresztelőmedencéhez hasonló edénybe, miközben a lábukat lángokkal „keresztelik". A negyedik bugyorban a hamis próféták és a jövendőmondók vonszolják magukat. Mivel a fejük hátrafelé van fordítva, a könnyeik a hátsó fertályukra folynak. Itt van az *Odüsszeiá*ban játszott szerepéhez képest súlyosan „lefokozott" Teiresziasz is.

Az öngyilkosok Gustave Doré által ábrázolt erdeje

William Blake megkövült emberi csontokat is rajzolt az árok fölött átívelő híd kövébe

Az ötödik bugyornál Dante megismerteti az olvasót a „rondakörmökkel", azaz a misztériumjátékokban szereplőkhöz hasonló, bolondozó ördögök bandájával. A pajkos, atletikus mozgású ördögök már-már játékosan hajigálják a forró szurokba a korrupt hivatalnokokat. A hangnem gyökeresen megváltozik, és a groteszk komédiába hajló 21. ének „hagyományos" csattanóval zárul: az egyik ördög „trombitát csinál az alfeléből".

Dante azért éppen itt csempészett művébe egy kis könnyed, feszültségoldó komikumot, mert ez az ő bugyra. Földi életében ugyanis politikai korrupció, valamint intrikálás és a pápával szembeni ellenségesség vádjával száműzték Firenzéből. A vádakra akasztófahumorral átszőtt paródia a válasza, és a következő bugyorban a képmutatók sínylődnek, akikkel rövidesen érintkeznie is kell.

A hatodik bugyor fölött átívelő híd ugyanis a Krisztus pokolra szállását követő földrengés során megrongálódott.

A két költő Gustave Doré által ábrázolt menekülése a démonok elől a híd romjain

A két költő csak úgy kerülheti el a „rondakörmökkel" való találkozást, hogy a törmelékben leszánkáznak a libasorban csoszogó képmutatók birodalmába, akik zokogva cipelik ólomcsuhájukat. Fáradságos munkával fölmásznak a túloldali romokon, és visszajutnak a hídra. Onnan nézik a hetedik bugyorban lezajló borzalmas alakváltozásokat, a tolvajok és a kígyók egymásba olvadását.

A nyolcadik bugyorban a csalók szenvednek a lángokban. Köztük van Odüsszeusz is, Dante ugyanis a nagy háború kérdésében Vergiliusszal együtt a trójaiak (és az itáliaiak) oldalán állt, és Odüsszeusz ravaszsága közismert volt. A kilencedik bugyorban a viszály magvát elhintőket csonkítja meg hátborzongató módon egy kardos ördög. Ott találjuk köztük a „hitetlen" Mohamedet, aki Dante álláspontja szerint eretnek volt. Ennek a bugyornak már mindössze 22 mérföld a kerülete, a kúp tehát vészesen szűkül. A tizedik, egyben utolsó bugyornak, amelyben a hamisítókat (magukat másnak kiadók, esküszegők, pénzhamisítók, alkimisták) kínozzák borzalmas betegségek, csupán 11 mérföld a kerülete, és fél mérföld a szélessége.

A Rondabugyrod fenekén lévő Kútban állnak a körülbelül ötven láb magas Gigászok. Ők Danténál a Tartarosz titánjainak megfelelői. Fejük és törzsük kiáll a Kútból, amelyet őriznek. Anteus hatalmas tenyerébe veszi a költőket, és leteszi őket valahol a kilencedik kör közepe táján.

Az árulók birodalmát jelentő befagyott tó, a Kocitusz közepe körüli három gyűrű az árulók börtöne. A Káinról elnevezett gyűrű, a Kaina, a családjukat elárulókat tartja fogva, az Antenóra pedig a hazaárulókat (a Tróját állítólag eláruló Antenor Homérosznál hős volt, Dante azonban, mint már említettük, Vergilius és a trójaiak pártján állt). Ptolomea a vendégeiket elárulók gyűrűje. Ptolemaiosz ugyanis Jerikó kormányzója volt, aki lakomát rendezett apósa, Simon főpap és annak két fia tiszteletére, majd meggyilkolta őket. A pokol és a Föld abszolút középpontjában van a – természetesen Júdásról elnevezett – Judecca, az urukat elárulók otthona, annak középpontjába befagyva pedig a legnagyobb Urat eláruló Dis, azaz Sátán falja zokogva az Iskarióti Júdás, valamint Brutus és Cassius árnyát. A két költőnek egészen a Sátán szőrös combjáig kell felmásznia, hogy kijussanak a tiszta levegőre és a csillagfényre.

A Dante-féle Dis, azaz Sátán egyszerre konvencionális és eredeti figura. A látomásos irodalomban rendszerint kerülték a Sátán ábrázolását, vagy csak egy röpke, borzongató pillanatra tárták az olvasó szeme elé. És még ha Dante olvasta volna is a *Tundal látomását*, aligha lett volna ínyére egy százlábúszerű lény. Épp elég groteszk azonban az ő háromarcú Sátánja is, amelynek középső arca (Júdás) piros, bal arca (Brutus) fekete, jobb arca (Cassius) pedig sárga. Mindhárom arc alatt egy-egy pár szárny van, ezek legyezik a Sátánt a Kocitusz fagyos szelével.

A három fej motívumát képzőművészek inspirálták. Dante, ahogy a legtöbb firenzei, bizonyára megnézte a San Giovanni-székesegyház keresztelőkápolnájának kupoláján a látványos, új mozaikot, amely száműzetése előtt két évvel, 1300-ban készült el. Giorgio Vasari *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete* című könyvében (1550) a szintén firenzei Giotto kedves barátjának nevezte Dantét. A száműzött költő tehát nyilván ellátogatott a padovai Scrovegni-kápolnába, ahol Giotto 1307 körül híres freskóit festette. A kápolnát Enrico Scrovegni építtette apja, Reginaldo vétkeinek megváltására. Reginaldo Scrovegni párját ritkítóan fösvény uzsorás volt, aki halála pillanatában állítólag a pénzszekrénye kulcsát követelte ordítva, hogy senki ne juthasson hozzá a vagyonához. Giotto ezért Enricót festette meg a mennyországban (ahol a festő saját magának is helyet szorított), amint tiszteletteljes pózban bemutatja a kápolna makettjét a szenteknek. Dante, hogy barátját bosszantsa, a pokol hetedik körébe, az uzsorások közé tette Reginaldo papát. Ő az utolsó, akivel a költők beszélnek, mielőtt Geryon hátán elrepülnének az alsó pokolba.

Mind a kupolamozaikon, mind a Giotto-képen vadállati külsejű Sátán látható, akinek a füle helyén a bűnösöket fel-

Enrico Scrovegni bemutatja a szenteknek a kápolna makettjét. Giotto az alsó sorban balról az ötödik

faló kígyók nőnek. Szöveges leírása azonban inkább bizarrnak hatott volna, mintsem költőinek, ezért Dante, inkább a Szentháromságra utalva, háromarcú Sátánt jelenített meg. Az utolsó ítélet bizánci ábrázolásain ember formájúak voltak az ördögök, a Sátán trónjából pedig a lelkeket fölfaló kígyók nőttek ki. Ezzel az ügyes megoldással egyúttal becsempészték a kompozícióba a pokol száját. Ugyanezzel az eszközzel élt a firenzei kupolamozaik alkotója és Giotto is: a Sátán ülő helyzete arra utal, hogy a megrágott bűnösöket ki is ürítette a szervezetéből. (l. 13. színes tábla.) A Sátán szőrös teste a misztériumjátékok ördögjelmezeiből fejlődött ki, amelyeket szőr vagy tollak borítottak. Ez Botticelli Dis városáról készített rajzain is jól látható. A szeráfok bibliai leírásaiból eredő, bonyolult szárnykollekciók megrajzolását hamar föladták az illusztrátorok, többnyire beérték egy pár szárnnyal.

Dante Sátán-képe teológiailag helytálló volt, és Giotto állat formájú Sátánja, valamint a látomásos irodalom egyes alkotásai is megelőlegezték. Ezzel együtt újszerűen hatott a magatehetetlenül rágó, zokogó, félig megfagyott, protoplazma állagú lény, amely a tulajdon testén át elmenekülő két költőt sem észleli. Dante nem mutatja túl sokáig a Sátánt.

Ez a látomásos irodalomban bevett megoldás volt, művészi szempontból pedig bölcs dolog, hiszen a szörnyek ábrázolásában igencsak vékony a hatásos és a nevetséges közötti határvonal.

A *Pokol* azonnal szenzációt keltett, amint másolni kezdték. Erre 1314 körül került sor, amikor Dante még dolgozott az *Isteni színjáték* utolsó énekein. Szinte azonnal forgalomba kerültek a mű illusztrált példányai, és a *Pokol* óriási hatása a képzőművészetre is rányomta bélyegét. A 14. század a katedrálisépítés fénykorát jelentette Itáliában, és az utolsó ítélet székesegyházakhoz megrendelt ábrázolásai hamarosan átvették Dante újítását. A purgatórium hegye megoldotta a tisztítótűz megjelenítését, elsősorban mégis a Dante-féle pokol nyűgözte le a festőket.

Dantéval a pokol történetében új korszak vette kezdetét. Műve „megölte" a látomásos irodalmat és bizonyos értelemben magát a poklot is, hiszen immár fikcióként, allegóriaként lehetett gondolni rá. Dante már nem állította, hogy az „igazságot" mondja el, mint a látomásos művek szerzői. Ő csak egy *történetet* kínált, egy írói személyiség művészi alkotását, mint aki nagyra értékeli, ugyanakkor kritikus szemmel nézi más írók munkáját. Nardo di Cione firenzei falfestményén (l. 16–17. színes tábla) az egyszerű lelkek is egyből láthatták, hogy nem a szó szerint értendő poklot ábrázolja, hanem Dante poklát. Dante, bár nyilván nem ez volt a szándéka, megkönnyítette a pokol létezését tagadó reneszánsz és felvilágosodás kori gondolkodók dolgát.

Az *Isteni színjátékban* leírt utazás attól kezdve a belső élet időtálló metaforájaként is szolgál. A mítoszokat szorgalmasan feltérképező, posztfreudista korunkban könnyű belátni, hogy a holtak birodalmában avagy a pokolban tett utazás „a lélek sötét éjszakáját" megtapasztaló, majd a csillagfényre újra kijutó egyén allegóriája. A pszichoanalízis

„modern vallásának" az a lényege, hogy a páciens „vezetője" segítségével föltárja boldogtalansága, az igaz út követésére való képtelensége mélyen rejlő okait. Ezután át kell élnie viselkedése vizsgálatának, illetve megkérdőjelezésének fájdalmas purgatóriumát, hogy eljusson a mentális egészség viszonylagos Paradicsomába. A kábítószer-használat vagy az alkoholizmus leküzdésére irányuló tizenkét lépéses program pokolra szállásként értelmezi a „lecsúszást", a függőséghez, önpusztító viselkedéshez vezető utat. Ez addig tart, amíg az egyén „padlót nem fog", és a Sátán szőrös lábán kínnal-keservvel fölkapaszkodva elindulhat a fény felé. A purgatóriumot pedig a viselkedés módosítása jelenti, amelyre ahhoz van szükség, hogy a beteg bejusson a józanság ingatag „mennyországába". Joseph Campbell, a neves mítoszkutató (Jung nyomdokain) a vallásos mítoszok, illetve az élet értelmének kereséséről szóló kalandos történetek alapmotívumának tartotta a hős utazásának toposzát. A hősnek be kell merészkednie „a vadállat gyomrába", mielőtt elindulna a megpróbáltatások útján a megdicsőülés felé.

A kényelmes, széles körben alkalmazott modern metaforikus gondolkodás azonban talán mindmáig nem létezne, ha Dante nem írta volna meg az *Isteni színjátékot*. Műve átalakította szókészletünket, és csodálatos módszert kínált arra, hogy górcső alá vegyük a saját lelki életünket.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET

A késő középkor

A „valósághű" pokolvízióknak Dante után befellegzett. Az elbeszélőknek új téma után kellett nézniük, mivel a borzalmas, örökkévaló poklot immár pontos leírás birtokában „sajátította ki" az egyház – realisztikus fikcióra pedig még hosszú évszázadokon át nem mutatkozott igény, és nem is születtek ilyen művek. Dante megmutatta, hogyan lehet történetet mesélni a klasszikus Hadészról, Vergilius *Aeneis*ének kincsestárát pedig, amelyet akkoriban fordítottak le a legtöbb európai nyelvre, szintén igen buzgón és sokféleképpen kiaknázták a költők.

A 14–17. század olasz epikus és lovagi költészetében már-már szabállyá vált, hogy a cselekményben szerepelnie kell egy pokolbéli utazásnak. E költemények többsége, Danteéval ellentétben, tisztán világi témájú mű, a bennük ábrázolt pokolnak több köze volt Vergiliushoz vagy Ovidiushoz, mint a keresztény tradícióhoz. Több tucat ilyen lovagregény maradt ránk. A legismertebb Lodovico Ariosto *Orlando Furioso* (Őrjöngő Lóránd) című alkotása (1532), amely a Nagy Károly szaracénok elleni hadjáratában részt vevő Roland történetét a képzelet világába helyezte át, és tartalmazta Lydia pokoljárásának meséjét is, valamint Torquato Tasso *Gerusalemme Liberata* (Megszabadított Jeruzsálem) című eposza (1575). Ez az első keresztes hadjáratról, továbbá a mennyországban lezajlott háborúról szól. A Sátán neve ezúttal Pluto.

De nem csak Itáliában regéltek alvilági kalandokról. Franciaföldön a Nagy Károly nagyapja, Martell Károly pokoljárásáról szóló régi legendákat énekelték meg. A *Martell Károly és utódai* című történetben, amely talán már a 12. században is létezett, Károly egy varázsló kíséretében elküldi semmirekellő törvénytelen fiát, hogy követeljen sarcot Lucifertől – és meg is kapja! Ezután maga is alászáll a pokolra, hogy fogadja Lucifer hódolatát. Egy későbbi francia legenda, az *Auvergne-i Huon,* amely a legrégebbi ismert Dante-utánzat, a kelta lovagregények motívumait keveri a cselekménybe. Martell Károly ezúttal Huont küldi le a pokolba, hogy közben elcsábíthassa a feleségét. Huon Aeneas és Orániai Vilmos társaságában igen sűrű programot bonyolít le, és a pokolbéli látványosságok, büntetési módok megtekintése során tudomást szerez uralkodója valódi szándékairól. Lucifer itt is rááll, hogy Martell Károly vazallusa legyen, és el is küldi a hűbért: ezer aranymadarat, egy koronát, egy gyűrűt és egy pazar hordszéket. Ez utóbbi ajándék azonban varázserejű, és egyenesen a pokolba viszi Martell Károlyt.

A pokol hagyományos szerepét egyértelműen Tündérország kezdte átvenni. A *Sir Orfeo* című 13. század végi angol költemény, amely Marie de France korábbi, elveszett művén, a *Lai d'Orphee*n (Orpheusz dala) alapul, a pokol egyszerűen a tündérek földje, minden magyarázat nélkül. Ezen a furcsa „hibrid" helyen játszódik Sir Orfeónak, a nemes lovagnak, Pluto király és „Juno király" fiának, a hárfás hercegnek a története. Itt kell megkeresnie szíve hölgyét, Heurodist (Eurüdiké), akit a tündérek elraboltak tőle.

„Arisztokratikus" középkori tündérekről van szó, akik falkavadászattal, solymászattal és szép ruhákban lejtett tánccal múlatták az időt. A románc írója (avagy írónője, hogy Marie

de France előtt is fejet hajtsunk) azonban nem feledkezett meg egészen forrásairól, Ovidiusról és Vergiliusról sem. Amikor a magát vándordalnoknak kiadó Sir Orfeo bebocsátást nyer a tündérek kastélyának udvarába, „alvók" hátborzongató panoptikuma tárul a szeme elé:

„Némelyik fej nélkül járt ott,
Másnak a karja hibázott,
Ki átdöfött hassal hevert,
Ki őrülten, eszét vesztve,
Ki fegyverben, lovon feszít,
Kit megfojtanak, míg eszik,
Kit a vízbe fullasztanak,
Kit a tűzben hamvasztanak."

És ott hever egy fa alatt Heurodis is. Sir Orfeo játszik a hárfáján a tündérkirálynak, ezzel visszanyeri szíve hölgyét, és hazaviszi a kastélyába. Jól végződik tehát a történet.

Sir Orfeo természetesen nem mehetett a félelmetes keresztény pokolba, Tündérország ennek alternatíváját jelentette.* A pokol és Tündérország fokozatos összeolvadására utaló jelek fölfedezhetők az arisztokrácia által megrendelt zsolozsmáskönyvek „kicsinosított" illusztrációiban, valamint az *imram*okban is. A *Thomas of Ercoldoune* című románcban a lovag három napig utazik a sötétben egy titokzatos hölggyel, aki a végén négyfelé ágazó utat mutat neki. Egy út a mennyországba, egy a purgatóriumba, egy a pokolba, egy pedig Tündérországba vezet. Az *Aeneis* francia „fordításában", a *Roman d'Eneas*ban, Sybilla boszorkányként jelenik

* Egy 15. századi angol költeményben, Henryson *Tale of Orpheus* (Orpheusz meséje) című művében „borzalmas pokoli ház" szerepel, amelyet Orpheusz „irtózatos szaga" alapján talál meg. Ebből a pokolból nincs menekvés.

meg, Aeneas a hűbéres lovag, a Cerberus pedig karmos lábú, hosszú karú démon, akinek három kutyafeje van.

Edmund Spenser (1552 k.–1599) *The Faerie Queene* (A tündérkirálynő) című műve a késő középkori allegorikus, „tragikus-komikus-történelmi-pasztorális" epikus románc csúcspontja. A szerző, Dantéhoz hasonlóan, egy olyan irodalmi stílusra tekintett vissza, amely fölött már eljárt az idő. Spenser nagy, összegző művet alkotott, és ezzel fel is számolta a műfajt. Dante fontos újítása a köznyelv használata volt, Spenser azonban szándékoltan archaikus stílusban írt. Olasz stílusú angol eposzt akart létrehozni, az Artúr-mondavilágot egy másik mitológiával szerette volna bővíteni. A „XII erkölcsi erényt bemutató XII könyv" a felső körök szórakoztatására is hivatott volt. Spenser közönségéhez tartozott I. Erzsébet királynő udvarának másik két költő lovagja, Sir Philip Sidney és Sir Walter Raleigh is. A pokol történetének szempontjából a kissé kusza költemény leginkább újszerű gondolata a jó és a rossz küzdelmének újfajta meghatározása. Spenser ugyanis puritán volt és (a kor divatjának megfelelően) „megbízható" antikatolikus.

Hosszúra nyúlt allegóriájának helyszíne az Angliát helyettesítő Tündérország, amelyet Gloriana (Erzsébet királynő) kormányoz a Cleopolis (London) nevű fővárosból. Spenser lovagjai „haladtak a korral", inkább reneszánsz kori udvaroncok, mintsem hűbéresek. A Vörös Keresztes Lovag krisztusi „típus", ennélfogva a szörnyek, akikkel végez, sátáni „típusok". Spenser már-már eszelősen pazarló módon „szórja" a pokoli „típusokat", amely kategóriába az akkori Angliában nagyon is beletartozott a pápa és a „pápás módi". Az első énekben például a Tévelygés Barlangjában egy félig nő, félig sárkány formájú szörny haláltusája közben kiköpi „ocsmány bendőjét", amely tele van a katolikus tanokat tartalmazó régi könyvekkel, iratokkal, majd borzalmas ivadékait

is, akik addig nyalják föl anyjuk mérgezett vérét, amíg ki nem pukkadnak és el nem pusztulnak. Leheletfinomnak aligha nevezhető allegória...

Ezt követően a hitbuzgó remetének látszó Archmiagóról kiderül, hogy gonosz varázsló, amolyan Antikrisztus, akinek démonok is segédkeznek.

„Fölébresztette fekete Pluto szörnyű asszonyát,
Átkozta a mennyeket, gyalázatosan szólt
A magasságos Istenről, élet és fény Uráról,
Merész, gonosz ember, ki szólítani merte
A nagy Gorgót, holt éj és sötétség hercegét,
Hogy beleremeg a Cocytus, és menekül a Sztüx."

A Boldogság Honában Acrasia varázslónő (azaz Kirké) uralkodik. Spenser ha moralistaként nem is, költőként fölöttébb kedveli a bűnös bujaságnak ezt a melegágyát, és újra meg újra szóba hozza. Lucifera királynő a Büszkeség Házában aranyhintót hajt, amelyet hat vadállat húz, és hét segédje, a hét Halálos Bűn utazik rajta. Duessa boszorkány az Éj társaságában „mély Avernus-üreg tátongó szakadékán" át alászáll a füstös-kénköves Orcusba (Hadész), ahol a rettenetes fúriák, az „Acheron keserű hullámai", a Phlegethon lángoló vérfolyója és a „végtelen fájdalom háza" fogadja, Cerberusszal a küszöbén. Ixionnal forog a tüzes kerék, Sisyphos görgeti a követ, Tantalus lóg a fán, Titus testét marcangolják a keselyűk, a Danaidák merik a vizet, Aesculapius (Aszklépiosz), az orvostudomány istene pedig (akit Boccaccio küldött pokolra, nem egy ókori szerző) láncra verve hever.

A Búbánat Barlangja öngyilkosságra biztatja az arra járókat. Utána újabb küzdelem következik a Sátánt szimbolizáló tüzes sárkánnyal, majd a Mammon („gazdag ember") barlangjához vezet az út. Itt, a pokol kapujának közelében található a Gazdagság Háza. A pokol kapuja, amelyet a Bűnök allegorikus alakjai őriznek, Proserpina kertjébe vezet, ahol a Cocytus folyó hömpölyög el egy ezüstszék és egy aranyalmáktól roskadozó fa mellett. Tudjuk, mi történik azokkal, akik leülnek a székre, vagy beleharapnak egy almába, és a jelek szerint tudja Guyon lovag is, mert elhárítja a szíves kínálást. A magas folyópartról „sok elkárhozott szerencsétlent látott a szomorú habokban, honnan förtelmes bűz áradt". Guyon megpillantja köztük (újfent) Tantalust, majd a kezét szüntelenül mosó Poncius Pilátust is.

A késő középkort azonban nemcsak a magasröptű színművek és románcok jellemezték, hanem a legalpáribb népi humor is. Ennek java része természetesen nem maradt fenn írásban, de a mirákulumok pokolbéli jeleneteiben, valamint az idősebb Pieter Brueghel és néhány flamand követője festményein egyértelműen érezteti hatását. A leghangsúlyosabban azonban Rabelais írásaiban jelenik meg.

A történészek becslése szerint a késő középkorban az év három hónapját a különböző ünnepek, fesztiválok tették ki. Ezek között voltak *festa fatuorum,* azaz „bolondünnepek", amelyeket a tudósok és az alacsonyabb rangú egyházi személyek is megtartottak. Ilyen volt a Szent István napjától, azaz december 26-ától újév napjáig tartó időszak, valamint a nagyböjt és a mindenszentek előestéje meg bizonyos szentek városonként változó ünnepnapjai. Ezeknek a harsány zenebonával kísért ünnepeknek semmi más célja nem volt, mint hogy a nép kivetkőzzön emberi mivoltából, részegeskedjen, durván meggyalázzon mindent, ami szent, és a fejük tetejére állítsa a mainál sokkal átláthatóbb osztályviszonyokat. Ilyenkor tehát megengedett, sőt kötelező dolog volt mindannak a kigúnyolása, ami máskor félelem-

mel vegyes, áhítatos tiszteletet váltott ki. Az efféle fesztiváloknak mindmáig nélkülözhetetlen kelléke a pokol és annak lakói, még akkor is, ha csak tudat alatt ismerjük el létezésüket.

A „pokolparádék" a 17. század elejére annyira féktelen és istenkáromló jelleget öltöttek, hogy gyakran erőszakba torkolltak, és a vallási színjátékokat Európa minden pontján betiltották – kivéve a katolikus országokat, ahol az 1540-ben alapított jezsuita rend tagjai vagy más szerzetesek előadhatták őket. A „bolondünnepek" azonban olyan fontos szerepet játszottak a társadalmi feszültségek levezetésében, hogy nem lehetett őket csak úgy elhagyni. A „vidám pokol" tehát fennmaradt, csak éppen világi köntösben. Először a haláltánc terjedt el a középkor végén. Ez a műfaj különös módon keverte az allegóriát a borzongatással és a dorbézolással. A Halál és az őt követő jelmezes figurák a közönség tagjait is berángatták a bizarr komédiázásba. A haláltánc divatjának elmúlta után pedig jöttek a harlekinek.

Harlekin eredetileg pogány germán démon volt, majd Franciaföldön a hiedelmek szerint éjszaka dübörgő démonhadak vezére lett. Angliában Herne, a vadász, Németföldön pedig Erlkönig („manókirály") néven ismerték. Legkésőbb a 13. században színpadon is felbukkant. Legkorábbi ismert előfordulása Adam de la Halle *Le Jeu de la Feuillée* (Levéljáték) című színműve, amely a legrégebbi ismert francia világi dráma. Itáliában Arlecchino néven a mókás nevű, faragatlan modorú, rögtönözve bohóckodó utcai komédiások csoportjának *(zanni)* tagja lett, akiknek a „vallásos" ördögök betiltása után jött el az ideje. A csoporthoz tartozott Pulcinella (más országokban Polichinelle, Petruska, Punch, Paprika Jancsi) is. Harlekin a 18. században bábszínházi karriert futott be, majd a commedia dell'arte műfajában találta meg a helyét, ahol kialakultak sajátos, fáradt gesztusai, jellegzetes öltözéke. Ma a bevásárlóközpontok, parkok közönségét nyaggató utcai bohócként él tovább.

Születtek a komikus poklot megjelenítő írott paródiák is. A *Saint Pierre et le Jongleur* (Szent Péter és a zsonglőr) a 13. századi Franciaországból származik. A zsonglőr az utca népét szórakoztató figura volt, aki a komikus ördög szerepét játszotta. A történetben szereplő bohóc meghal, a pokolra jut, és amíg Lucifer a démonaival lelkekre vadászik, ő szerencsejátékot játszik Szent Péterrel. Szent Péter elnyeri tőle a pokolban sínylődő összes lelket, a hazatérő Lucifer pedig dühében kidobja a zsonglőrt, és megfogadja, hogy soha többé nem enged be a birodalmába egyet sem. A nagyjából ugyanebből az időszakból származó *Salut d'Enfer* (A pokol köszöntése) leírja a Tervegan démon dísztermében felszolgált fogásokat. Itt is kerülnek az asztalra roston sült eretnekek.

Gargantua és Pantagruel eredetileg színpadi démonok voltak, csakúgy, mint Harlekin és Pulcinella. A kalandjaikat elbeszélő *Gargantua és Pantagruel* című könyvet az első laptól az utolsóig a bolondozás, az obszcén malackodás és az élvezetesebb halálos bűnök dicsőítése jellemzi. Mivel a két figura humora, ahogy a komédia általában, erősen kötődik a maga korához, a könyv ma már elég nehéz olvasmány. Annyi elmondható, hogy szerzője ugyanúgy a végletekig viszi a tudatos közönségességet, mint Edmund Spenser a *The Faerie Queene*-ben az emelkedett udvari költészetet. Az, hogy François Rabelais (1495 k.–1553), aki először ferences, majd bencés szerzetes, végül orvos volt, mindezt megúszhatta, arról tanúskodik, hogy az idők változtak. Állítólag barátai voltak magas helyeken, valószínűleg ezért nem kapott a cenzúrázásnál szigorúbb büntetést.

Rabelais pokla a komikum alvilág által nyújtott lehetőségeinek fényében csalódást kelt, mondhatni unalmas. A klasszikus szerzők közül nem Vergiliust vagy Ovidiust, hanem Lukianoszt tekintette mintának, és pokolábrázolása ennek köszönhetően egyetlen viccet ismételgető, „akadémikus" szatírává silányult. Lukianosz menipposzi szatírájában a filozófusok egzaltáltan vitáznak a túlvilágon, miközben Xerxész, Nagy Sándor és más uralkodók megalázó bánásmódban részesülnek. Rabelais is a foltozóvargaként dolgozó Nagy Sándorral és a mustárt áruló Xerxésszel nyitja a hírességek hosszú sorát, majd végigvezet a klasszikus ókor történelmén és mitológiáján, az Artúr-legendákon és más lovagregényeken, az egymást követő pápákon és így tovább. A kínszenvedések közül csupán a szifilisz új elem, és Rabelais poklában jelentős szerephez jut többek közt a pisilés is.

A középkor végén az emberek gyűjteni kezdték a népi szólásokat és a folklórt. Az ilyen irányú érdeklődést tükrözik Brueghel megfestett közmondásai és gyermekjátékai, valamint a hét halálos bűnről és a pokolról készített illusztrációi is. Annak fényében, hogy milyen óriási mennyiségű „infernális" anyag állt rendelkezésre, aligha meglepő, hogy valaki ezt is megpróbálta osztályozni. Az első infernológus, Reginald le Queux 1480-ban jelentette meg *Baratre Infernel* című könyvét.

Reginald le Queux pontosan arra tett kísérletet, amire könyvünk: pogány és keresztény forrásokból közölt bőséges idézeteket, leírta a pokol lakóit és látványosságait, és mindebből megpróbált következtetéseket levonni. Összesen 62 ókori forrást nevez meg a legkülönbözőbb műfajokból: van köztük tanmese, szatíra, elégia, családfa, valamint teológiai, történelmi, filozófiai, mitológiai művek. Ezt 50 keresztény író

és 10 bibliai vagy apokrif könyv listája követi. Reginald le Queux könyvének végtelen hosszú a tartalomjegyzéke, példatárában pedig helyet kap többek között Tundal és Kövér Károly látomása is.

A festő Jan van Eyck (1390 k.–1441 k.) a 15–16. században virágzó flamand művészeti iskola első mestere volt. *Utolsó ítélet* című műve (l. 21. színes tábla) zseniálisan jelzi azt a történelmi pillanatot, amikor a pokol hagyományos képei kezdték átadni a helyüket a halál képeinek vagy újszerű, a konvenciókkal szakító ábrázolásoknak. Roger van der Weyden, Dieric Bouts és Hans Memling oltárképein (l. 22. és 23. színes tábla) emlékezetes, sőt gyönyörű pokolbéli jeleneteket láthatunk, Bosch művei pedig egészen egyedülállóak.

Hieronymus Bosch (1460 k.–1516 k.) az igazán eredeti „pokolteremtők" maroknyi csapatába tartozik. Az utolsó ítéletet ábrázoló oltárképeket a 15. században három fatáblára (ún. triptichonra) festették. A jobboldalt látható pokol ellenpontozta a bal kéz felőli tábla mennyországát. Bosch triptichonjain azonban a pokol alattomban eluralta az egész kompozíciót.

Bosch a 's-Hertogenbosch nevű flamand kisvárosban élt, innen a művészneve is (eredeti családneve Van Aeken volt). A városka, amely a mai Hollandia területén, a belga határ és a Rajna közelében fekszik, a prosperáló középosztálynak a középkort idejétmúlttá tevő „fészkei" közé tartozott. Bosch idejében azonban a település még erősen a középkori egyház befolyása alatt állt, és a festő, családtagjai nagy részével együtt, tagja volt a Szűzanya kultuszát ápoló számos vallási csoport egyikének, a Miasszonyunk Testvériségnek. Festő volt Bosch apja és nagyapja is, valamint a négy nagybátyja közül legalább három és a fivére, Goosen. Az ő műveik kö-

zül azonban csupán a városka egyik freskója maradt ránk, amelyet talán a nagypapa festett. Hieronymus az 1479–1481 közötti években feleségül vett egy jómódú nőt. Életéből ezenkívül mindössze néhány megbízásának a dátumát ismerjük.

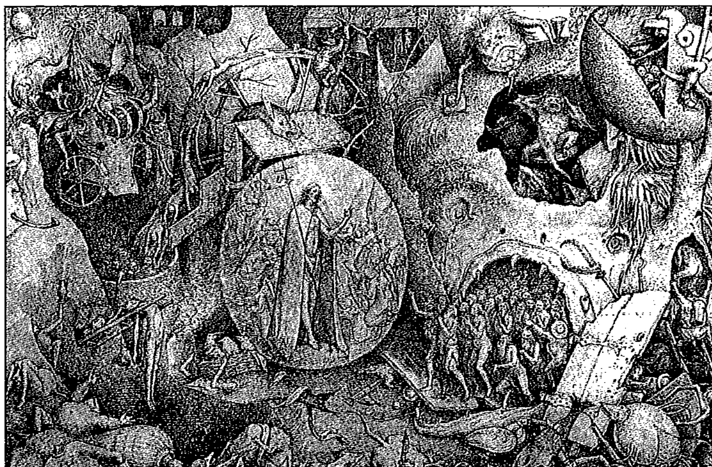
Boschnak a művészettörténészeket olyannyira lenyűgöző és zavarba ejtő festményei talán érthetőbbnek tűnnek majd azok előtt, akik idáig kitartóan végigolvasták a pokol történetét. Akár tudott ugyanis olvasni Bosch, akár nem, a kora embere volt, és akkoriban a pokolhoz a látomások, allegorikus fantáziák, lovagi paródiák, mítoszok, folklór, antiklerikalizmus, groteszkség, obszcenitás, bolondozás gazdag hagyománya fűződött. Bosch ezt az egyveleget festette meg különböző, újra meg újra kipróbált variációkban. Nyilvánvaló, hogy a pokol minden másnál jobban érdekelte, hiszen még az Édenkertet ábrázoló képein is bukott angyalok potyognak az égből, és elhullik egy-egy egér, béka. Egyik oltárképe középső tábláján a szénásszekér egy démonnal a tetején zötyög a pokol felé, a Bécsben látható *Utolsó ítélet* középső táblája mintha a purgatóriumot ábrázolná, *A földi gyönyörök kertje* pedig inkább hasonlít a Venusbergre vagy a mitikus Eldorádó földjére, mint a hagyományos földi Paradicsomra. (L. 24–27. színes tábla.)

De minden újszerűség ellenére lépten-nyomon ismerős képek bukkannak föl. A démonok nyárson sütögetik áldozataikat, meg serpenyőben a Slith folyó partjain, amelynek jegén a sorsukra váró bűnösök csúszkálnak. Tundal tehene *A szénásszekér* poklának hídján megy át, a nagy madár pedig *A földi gyönyörök kertje* poklában falja föl és üríti ki magából a bűnösöket. A lábasok, fazekak és más konyhai eszközök a misztériumjátékok pokolbéli jeleneteit hagyományosan előadó szakácsokra, pékekre utalnak, és a hangszerekkel együtt a pokol fülsiketítő zaját is érzékeltetik. Kivehető

a hét halálos bűn és az értük járó büntetés is, a szerkezeti elemek pedig a megszokottak: kerek kemencék, kohók, a pokol száját idéző ajtók. A démonok és a kínzások ábrázolása változatosabb, fantáziadúsabb minden eddig látott megoldásnál, de radikálisan nem különbözik azoktól. Bosch, Dantéhoz hasonlóan, „hozott anyagból" dolgozott, azt formálta a saját képére. Arra semmi sem utal, hogy ismerte volna Dante *Pokol*ját. Kizárólag északi forrásokból merített.

Újításai is sikeresnek bizonyultak, ahogy Dante úttörő megoldásai is. Addigra már feltalálták a könyvnyomtatást, a fényképezést azonban még nem, így Bosch műveit csak azok ismerhették, akik a saját szemükkel látták őket. Az utókor szerencséjére ezek között néhány igen nagy hatalmú patrónus is akadt. Izabella spanyol királynő 1504-ben bekövetkezett halálakor három Bosch-festmény tulajdonosának mondhatta magát, elsősorban azért, mert Németalföld akkoriban spanyol fennhatóság alatt állt. Grimani velencei bíborosnak is voltak Bosch-képei, valószínűleg *A Paradicsom* és *A pokol,* amelyek ma a dózsepalotában láthatók. Bosch képei leglelkesebb gyűjtőjének azonban II. Fülöp spanyol király bizonyult, aki másoktól vásárolta meg a németalföldi mester alkotásait. A fanatikus katolikus Fülöp elég kellemetlen ember volt. Nemcsak „Véres Mária" angol királynő férjeként vált hírhedtté, hanem azért is, mert az ő uralkodása idején követte el legborzalmasabb túlkapásait az inkvizíció. Az viszont szintén neki köszönhető, hogy Lisszabon, az Escorial és a Prado is jelentős Bosch-gyűjteménnyel büszkélkedhet.

A Bosch képei iránt megnyilvánuló érdeklődésre Flandriában is fölfigyeltek. A főként Antwerpenben és Brüsszelben működő festők úgy gondolták, ha a nemességnek ördögök kellenek, hát megkapják őket. Munkához látott többek között Jan Mandyn, Pieter Huys, id. Pieter Brueghel

Az idősebb Pieter Brueghel Pokolra szállás *című képe*

(kb. 1525–1569), valamint két fia, Jan és ifjabb Pieter Brueghel. Az utóbbi a „Pokol-Brueghel" becenevet kapta, olyan mennyiségben „gyártotta" az alvilági tájképeket.

A legjobb azonban az idősebb Pieter Brueghel volt köztük, aki humort is csempészett a hét halálos bűn ábrázolásába, *A lázadó angyalok bukása* című képébe (1562) pedig túláradó elevenséget. Leghátborzongatóbb műve, *A halál diadala* nem a poklot, hanem az ítéletnapot ábrázolja. Góg és Magóg seregeit sűrű sorokban masírozó csontvázak jelenítik meg, a fakó lovon ülő Halál pedig szekéren húzza maga után a koponyákat. Még eredetibb azonban a *Dulle Griet*, azaz a „Bolond Margit" (1562). (L. 28–29. színes tábla.) Brueghel legismertebb művei gyakran népi szólásokat, közmondásokat illusztrálnak. Ez a festménye a heves természetű asszonyról szóló aforizmát illusztrálja, aki nyugodtan kifoszthatná a pokol száját, és a haja szála sem görbülne. Dulle Griet, azaz „dühös Gréti" páncélt visel, óriási fakanállal hadonászik, és a démonok nyüzsgésére ügyet sem vetve viszi piaci kosarát meg a zsákra való rablott holmit.

Brueghel fiaiba kevesebb eredetiség és több opportunizmus szorult, mint az apjukba. Jan *Orpheusza* (l. 31. színes tábla) minden festészeti iskolától átvesz valamit: reneszánsz meztelenség, boschi groteszkség és az apjára jellemző humor is tetten érhető a képen. Amolyan univerzális, bárhol felhasználható pokol az övé.

Michelangelo Buonarroti (1475–1564) mindössze egyszer festette meg a poklot, ellentétben Hieronymus Boschsal, aki ezzel töltötte az életét, és a „piacra termelő" Brueghel családdal. A Sixtus-kápolna falán látható *Utolsó ítélet* (l. 19. színes tábla) azonban ennek dacára a világ egyik leghíresebb festménye, pokolábrázolása pedig, bár közel sem domináns eleme a képnek, feledhetetlen.

Michelangelo az itáliai reneszánsz legszebb korszakának legfényesebb csillaga. Hosszú élete során mindig is inkább szobrásznak tartotta magát, mintsem festőnek, de nemcsak ebben a két művészeti ágban alkotott maradandót, hanem ő tervezte a római Szent Péter-székesegyház kupoláját is. Kiemelkedő alkotásainak felsorolására itt nincs hely, de azt hasznos tudni, hogy bár keresztény volt, és idősödvén egyre jobban érdeklődött a spirituális dolgok iránt, hatottak rá Platón eszméi is. A görög filozófus írásait fiatalkorában tanulmányozta Lorenzo Medici kertjeiben. Műveit, így a Sixtus-kápolnában lévő világhírű freskóját is, az ókori Görögország szelleme hatja át.

Michelangelo 1508 és 1512 között festette meg a Sixtus-kápolna mennyezetének és kriptájának freskóit. Ebben az időszakban számtalan hosszú, fáradságos napot volt kénytelen az állványzaton hanyatt fekve tölteni. Nem repesett az örömtől, amikor VII. Kelemen pápa 1534-ben visszarendelte. A Sixtus-oltár fölötti nagy zárófalat Perugino freskói díszítették, Kelemen azonban az utolsó ítéletet akarta ott látni, és ragaszkodott hozzá, hogy Michelangelo fesse meg.

Michelangelo Utolsó ítélet *című alkotásának az a részlete, amelyen egy bűnös rádöbben, hogy visszavonhatatlanul a pokolra jut, a nyugati művészet egyik leghíresebb képe*

A megbízást nem lehetett visszautasítani, pedig a mester már közel járt a hatvanhoz. Kelemen pápa hamarosan meghalt, de utóda, III. Pál sem engedett. A nagy falfestmény elkészítése hét évig tartott. Michelangelo nem az üdvözültek között helyezte el saját portréját, ahogy annak idején Giotto a Scrovegni-kápolnában, hanem maró gúnnyal Szent Bertalan lenyúzott bőrére festette rá elcsigázott, törődött önmagát. A szent a középkori konvenciónak megfelelően a kezében tartja vértanúsága tanújelét.

Michelangelo megpróbáltatásai a megbízatás teljesítése után sem értek véget. A pápa ugyanis egyik segédje, Biagio da Cesena panasza nyomán elrendelte, hogy a mester takarja el nagyszerű férfiaktjain a nemi szerveket. Ő azonban ehelyett dühében ráfestette Minósz pokolbéli alakjára Biagio

nem túl vonzó arcát. A segéd tiltakozására III. Pál kijelentette: „Ha a purgatóriumba küldött volna, mindent megtennék, hogy kiszabadítsalak. A pokol fölött viszont nincs hatalmam, ott már menthetetlen vagy." A pápa utóda, IV. Pál, később egy másik festővel, Daniele da Volterrával végeztette el az eredetileg Michelangelónak előírt pluszfeladatot. Az aktokra pingált fügefaleveleket és ágyékkötőket még az 1990-es években elvégzett nagyszabású restauráció során sem távolították el. A Vatikán azt állította, hogy ennyi idő után ez lehetetlen.

Michelangelo nem használta a természetfölötti lények szokásos díszeit, a dicsfényt és a szárnyakat. A freskón látható egyetlen szárny rejtélyes módon Kharón ladikjához tartozik, vagy talán egy az alatt rejtőző lényhez. A démonok és az angyalok ember formájúak, és nemük is van (pontosabban volt), igaz, a démonoknak szamárfülük és kis szarvaik is nőttek, Minósznak pedig kígyófarka. Az egyik konvencionális, állat formájú démon éppen megtámadja a festmény talán leghíresebb alakját – vagy legalábbis a férfias, határozott, engesztelhetetlen Jézuson kívül a leghíresebbet: azt az embert, aki csak most döbben rá, hogy valóban a pokolba kerül.

A képen átörvénylik a Paradicsom négy folyója, amelyek itt légáramlatok, és a kép bal oldalán (azaz nekünk jobb kéz felől) a Sztüxbe ömlenek, amelyen túl a lángoló Phlegethón van. Maga a pokol nem szerepel a képen, ez csak a határvidéke. A kemenceszerű építmény, amelyben alul, középen a bűnösök égnek, a purgatóriumot jelképezi. Egy-két lélek már éppen szabadul is belőle.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET

A reformáció

A 12. század után az elnyomás ellenére egyre nőtt a római katolikus egyházzal szembeni elégedetlenség. A papság jó részének korruptsága, tudatlansága, képmutatása, önelégültsége szomorúsággal töltötte el azokat, akiket őszinte vallási meggyőződés vezérelt. Fájdította a szívüket a bűnbocsátó cédulákkal való leplezetlen üzérkedés is. A világi uralkodók szemében pedig szálka volt a kolostorok gazdagsága, hatalmas, adómentes földbirtokai (ezek összterületének nagysága egész Európa harmada és fele közé tehető), a dézsmaszedés, a politikai beavatkozás joga és az egyház által működtetett kánonjogi bíróságok fennállása. A gyorsan fejlődő kereskedővárosok mellett egyre inkább elavultnak hatott az autokrata, hierarchikus hűbéri rendszer. Ráadásul a 14. században két, sőt időnként három pápa is volt egyszerre, ez erősen aláásta a pápaság intézményének tekintélyét. Az inkvizíció vérengzései pedig az érzékenyebb lelkű embereket még abban a korban is fölháborították, amikor pedig a nyilvános megégetés tömegszórakoztató látványosságnak számított, és az eretnekek, a zsidók, a leprások, majd hamarosan a boszorkányok is szabad prédának minősültek.

A 15. század közepén a könyvnyomtatás feltalálása rendkívüli mértékben megkönnyítette a tiltakozók dolgát. Az egy-

ház már hosszú ideje eretnekségnek minősítette, ha laikusok a *Bibliá*t olvassák, akár latinul is, nemhogy fordításban. A fordítások példányai azonban „fű alatt" már a 13. század óta terjedtek. Az egyház ugyan máglyán elégette a lefülelt könyveket (és a fordítókat is, ha elkapta őket), a nyomdák megjelenése után azonban már reménytelen feladat volt a példányok begyűjtése. Ráadásul a friss eszméket hirdető könyvek hamarosan jóval szélesebb olvasóközönséghez jutottak el.

Az új kor első „bestsellerírója" Desiderius Erasmus, másképpen Rotterdami Erasmus (1466 k.–1536) volt, akinek művei több százezer példányban keltek el. A könnyed stílusú, mélyen humanista Erasmus előre látta az *Encomium moriae sive laus stultitiae* (A balgaság dicsérete) című szatirikus művében kifigurázott középkori egyház szakadását, de az azzal járó vérfürdőt már nem. Platón gondolatai mellett érvelt az arisztoteliánus skolasztika metafizikai és teológiai „képleteivel" szemben („A tisztítótűzben töltendő idejüket csaknem órával mérik, tévedhetetlenül, mintegy matematikai tábláról határozva meg a századokat, éveket, hónapokat, napokat, órákat. [...] Hát amikor a poklot olyan alaposan pingálják le, mintha sok-sok évig forgolódtak volna e jeles birodalomban!") – (Kardos Tibor fordítása). Elítélte ezenkívül az egyház üzleti vállalkozásait: a bűnbocsátó cédulák árusítását, a zarándoklatokért, a halottakért mondott misékért beszedett pénzt és az üdvösség pénzzel való megváltásának más módjait. Azt hirdette, hogy magát a *Bibliá*t kell tüzetesen tanulmányozni, és az értelem, az intellektuális felszabadulás révén kell megvalósítani a békés erkölcsi reformot. Közvetlenül halála előtt stílszerűen éppen Órigenész évszázadokon át betiltott műveinek új kiadását készítette elő. Erasmus bírálói a vallás nevében elkövetett borzalmas mészárlásokra visszatekintve támadták higgadt önmérsék-

letét, amelyet a meggyőződés hiányával magyaráztak. Hitük szerint ha Erasmus az élre áll, a gonosz, elaggott egyházat meg lehetett volna reformálni, meg lehetett volna őrizni az egységét, és talán elkerülhető lett volna az évszázados üldöztetés, vérontás.

A vezér szerepe végül a szenvedélyes, színes egyéniségű szerzetesnek, Martin Luthernek (1483–1546) jutott. Az ékesszólóan prédikáló Luthernek, egy ónbányász fia, egészen más típusú bajnoka volt az igazságnak, mint Erasmus: 1517-ben életét kockáztatva kiszögezte a wittenbergi templom ajtajára a bűnbocsátó cédulák elleni 95 tézisét. Céljai tulajdonképpen hasonlítottak Erasmus elképzeléseihez: le a skolasztikával, vissza a *Bibliá*hoz, le a bűnbocsátó cédulákkal és más korrupt üzelmekkel! A békés, alkalmazkodó módszereket azonban nem sokra tartotta. Luther Márton rendkívül energikus, erős akaratú ember volt, aki szentül hitte, hogy maga Isten hívta el szerzetesnek, és reformermisszióján is az Úr vezérli. Akkoriban életveszélyes dolog volt közvetlenül a néphez és a német választófejedelmekhez szólni az egyház ellenében, de Luther hitt abban, hogy a sorsa előre elrendeltetett.

A kolostorban ugyanis Szent Ágoston műveit tanulmányozta, és meggyőződésévé vált, hogy a középkori tudósok, különösen az Arisztotelész iránti rajongásuktól elvakított skolasztikusok, letértek a helyes útról. Olvasmányaiból a legerőteljesebben az eleve elrendeltség, a predesztináció tana kristályosodott ki előtte. Luther úgy értelmezte Szent Ágoston tanításait, hogy az üdvösségre vagy a kárhozatra csak Isten választhatja ki az embereket. Ha pedig ez így van, akkor az egyháznak a túlvilági életbe való beavatkozása hamis alapokon nyugszik, és csak gonosz emberek agyalták ki, kapzsiságuk kielégítésére. Luther hamar eljutott oda, hogy a Sátán által megszállt intézménynek, az Antikrisztus trónusának bélyegezte a római Szentszéket.

„Kihajította az ablakon" a purgatóriumot is meg mindent, ami ahhoz társul, így a Szűzanya közbenjárói szerepét, illetve isteni mivoltát is. A Szent Ágoston-féle iszonytató, örökkévaló pokolban gondolkodott, amelyet a mindenható Isten teremtett a gonoszok megbüntetésére. A megváltás tehát csakis az isteni kegyelem útján nyerhető el, azt pedig a halandó semmilyen módon nem tudja befolyásolni. A jó cselekedetek csupán a kegyelem jelei, önmagukban semmi hatásuk nincs. Hiábavaló a halottakért mondott ima is. Az ördög pedig Isten szolgája, akit Isten teremtett, és ő rendelte el a bukását is. Luther ugyanakkor az egyiptomi pusztaságban élő ókeresztény remetékhez, a „sivatagi atyákhoz" hasonlóan azt hitte, hogy démonok szállták meg, és a bélrendszerében lakoznak. Nyilván sokat bajlódott szélszorulással, székrekedéssel... Hitt abban is, hogy a boszorkányok lepaktáltak az ördöggel. Ennek köszönhető, hogy a boszorkányüldözés terén a protestánsok „mérlege", ha lehet, még a katolikusokénál is gyalázatosabb.

Jean Calvin (1509–1564), a reformáció másik vezéralakja Franciaországban született, de általában Genf városához kötik, ahol élete nagy részében élt. Luther eszméivel diákkorában ismerkedett meg, és a húszas évei elején megtért. Egyetértett Luther alapelveivel, de a predesztináció kérdésében sokkal tovább ment, mint ő. Kálvin János szerint Isten nagy terve az idők kezdetétől fogva működik. A cambridge-i kálvinisták a 17. században úgy vélték, hogy egyes emberek és angyalok az örök életre, mások pedig az örök halálra vannak predesztinálva. Krisztus tehát nem minden emberért, hanem csak a kiválasztottakért szenvedett kínhalált, a Sátán pedig Isten parancsára bünteti a gonoszokat. Az ember elkerülhetetlenül beteljesülő sorsán nem változtathat sem az ima, sem a jó cselekedet, sem a halálos ágyán tanúsított bűnbánat, sem a feloldozás. A „kettős predesztináció" tana

igen szigorú – ezt maga Kálvin is elismerte –, ugyanakkor Isten mindenhatóságából kiindulva logikailag következetes álláspont.

Luther és Kálvin, valamint Huldreich Zwingli (1484–1531), a reformáció mozgalmának harmadik vezetője, egyöntetűen elutasították a purgatórium tanát, de annyi engedményt tettek, hogy a meg nem keresztelt csecsemők a pokol tornácán kapnak helyet, és a halál meg az utolsó ítélet között van egy köztes állapot. Kálvin úgy tartotta, hogy a kiválasztottak ezt az időt Ábrahám kebelén töltik, az elkárhozottakat pedig láncra verve elvonszolják a számukra kijelölt büntetés helyszínére.

A feltámadásra, az ördögre és az örök pokolra vonatkozóan nem voltak kétségeik. Az egyik reformercsoportot, az anabaptistákat, akik Origenészhez hasonló nézeteket vallottak az egyetemes bűnbocsánatról, mind Luther, mind a katolikusok elítélték, így duplán üldözték őket. Jacobus Arminius (1560–1609) ugyanakkor a „feltételes predesztináció" tanát hirdette, mely szerint azok, akik szabad akaratukból a Jézusba vetett hitet választják, megváltásra vannak predesztinálva. Az arminianizmus gyanús volt ugyan, de lassanként mégis beszivárgott a protestáns gondolkodásba, és idővel el is uralta azt. A mai protestáns egyházak már szinte kivétel nélkül arminiánus tanokat vallanak.

A 17. század közepére nagyjából véget értek a vallásháborúk, amelyekbe Európa szinte valamennyi országa belesodródott. A kevés „kimaradt" ország egyike Svájc volt, ahol népszavazásra bocsátották a vallási kérdéseket. Itália katolikus maradt, bár Velencében és Firenzében volt némi reformhangulat, és egyesek kivándoroltak a protestáns Svájcba. A reformáció kudarca talán a hamar lezajlott kulturális reneszánsznak tudható be, amely a klasszikus ókorhoz való szoros kötődésnek köszönhető. De közrejátszhatott az is,

hogy a régi pápai hierarchia szoros családi kapcsolatokat ápolt a helyi arisztokráciával. Katolikus maradt (elsősorban az inkvizíció jóvoltából) Spanyolország, valamint Portugália, Írország, Ausztria, a kelet-európai országok többsége és – ha nem ment is könnyen – Franciaország.

A skandináv országokban mindenütt a lutheranizmus lett az államvallás, és a 16. század közepén törvényes felekezetté nyilvánították Németföldön is, ahol mindmáig körülbelül a lakosság fele protestáns, mégpedig lutheránus és kálvinista vegyesen. Svájc Kálvint követte, ahogy Skócia is, ahol a francia hugenották „presbiterianizmusát" magáénak valló John Knox (1505–1572) állt a vallási megújulás élére. II. Fülöp arra irányuló kísérlete, hogy Németalföldön is meghonosítsa az inkvizíciót, ádáz belvillongásokhoz vezetett, amelynek végén Hollandia protestáns, Belgium pedig katolikus lett.

Angliában VIII. Henrik (1491–1547) nem hitbeli, hanem politikai okokból kezdeményezte a Rómával való szakítást. Anglikán egyháza szándéka szerint „pápa nélküli pápaság" lett volna. Az új keletű protestáns eszméket valló eretnekeket máglyára küldte, az egyház és az állam összefonódásával szemben aggályaikat hangoztató püspököket pedig lefejeztette. A szerzetesrendeket feloszlatta, földjüket, javaikat elkobozta. Szorgalmazta a hivatalos angol nyelvű *Biblia* és a szintén angol nyelvű egységes imakönyv, a *Book of Common Prayer* megjelentetését. Ezek a könyvek a „katolikus bálványimádás" jeleitől megtisztítva védelmezték szilárdan a régi értékeket. Henrik fia, VI. Edward, apja politikáját folytatta, ám az őt követő nénje, a hírhedt „Véres Mária", aki újra katolikus országot akart csinálni Angliából, már elkésett.

I. Erzsébet uralkodása (1558–1603) Anglia fénykorát jelentette. A királynő a jelek szerint ösztönösen értette a tárgyalás és a kompromisszumkötés művészetét, ami az akkori

uralkodók többségétől idegen volt. Az anglikán hit továbbra is államvallás maradt, és lelki ügyekben maga Erzsébet volt a „legfőbb kormányzó". (Azért választották neki ezt a titulust, hogy azok is megnyugodjanak, akik számára tűrhetetlen lett volna, hogy egy nő valaminek a „feje" legyen.) A katolikusokat pénzbírsággal sújtották, de nem üldözték, ahogy John Knox skót presbiteriánusait sem, akik 1560-ban, egy évvel az angol parlament hasonló döntése után, elutasították a szentmisét és a pápa fennhatóságát. Az Erzsébet-kor egyet jelent az angol reneszánsszal, és Angliáról elmondható, hogy igencsak rámosolygott a szerencse, amikor egy kritikus időszakban ilyen ésszerűen gondolkodó uralkodóval áldotta meg.

Az Erzsébet-kor legragyogóbb ékköve a drámairodalma, különösen William Shakespeare (1564–1616) művei. Talán kissé meglepően hangzik, hogy Shakespeare soha nem írt a mennyről és a pokolról, de az az igazság, hogy tiltott gyümölcs volt számára a téma. A mirákulum műfaja ugyanis addigra már áldozatul esett saját féktelen harsányságának, és csaknem mindenütt betiltották. Angliában 1584-ben, Coventryben adták elő az utolsó mirákulumot, majd Christopher Marlowe *Tragicall Historie of Doctor Faustus* (Doktor Faustus tragikus históriája) című művének 1589 körüli bemutatása volt az utolsó csepp a pohárban. Az angol parlament ekkor hozta meg rendeletét, hogy több efféle színdarab nem készülhet, bár Marlowe művét 1594 és 1597 között még bizonyíthatóan 23 alkalommal eljátszották. A vallási tárgyú színműveket, amelyek néhány évvel azelőttig a népszerű színház egyetlen válfaját jelentették az országban, pontosan akkor tiltották be, amikor Shakespeare pályafutása megkezdődött. Rá és a többi Erzsébet-kori színpadi szerzőre várt a feladat, hogy létrehozzák a világi tömegszórakoztatás új formáját. Addig ugyanis a világi dráma pedánsan szabályszerű és mesterkélt volt, közönsége pedig kizárólag a felső osztályokból verbuválódott.

A *Doktor Faustus...* ilyenformán a kor egyik sarkalatos pontjának nevezhető. Sokat vitatott darab volt, ahogy ellentmondásos fiatalember volt szerzője, Christopher Marlowe (1564–1593) is. Ellenségei istentagadással, istenkáromlással, kémkedéssel, erkölcstelenséggel (azaz homoszexualitással) egyaránt vádolták, és alighanem igaz is volt az összes vádpont. Marlowe-t egy ösztöndíj segítségével Cambridge-ben tudta taníttatni az apja, aki a cipészcéh tagja volt. Fia fegyelmi okokból kis híján nem kapott diplomát, de a Korona közbelépett, és mivel az ifjú Marlowe „az ország sorsát érintő ügyek" miatt hanyagolta el tanulmányait, 1584-ben mégis megkapta az oklevelet, három évvel később pedig magisteri fokozatot szerzett. A feltételezések szerint néhány hónapra Belgiumba küldték, hogy a jezsuiták ellen kémkedjen. Az egyetem vezetősége attól tartott, hogy Belgiumban áttér a katolikus hitre. Akkoriban ugyanis az angol katolikusok bár járhattak egyetemre, de tudományos fokozatot nem kaphattak.

Marlowe drámaíróként azonnal sikeres lett. *Tamburlaine* (Nagy Tamerlán) című művében, amelyet 23 éves korában, 1587-ben mutattak be, igen erőteljes hősportrét rajzolt, és a „marlowe-i" rímtelen, jambikus vers zengzetesen hömpölygő versformáját is megalkotta. Leghíresebb színdarabja azonban a *Doktor Faustus*.

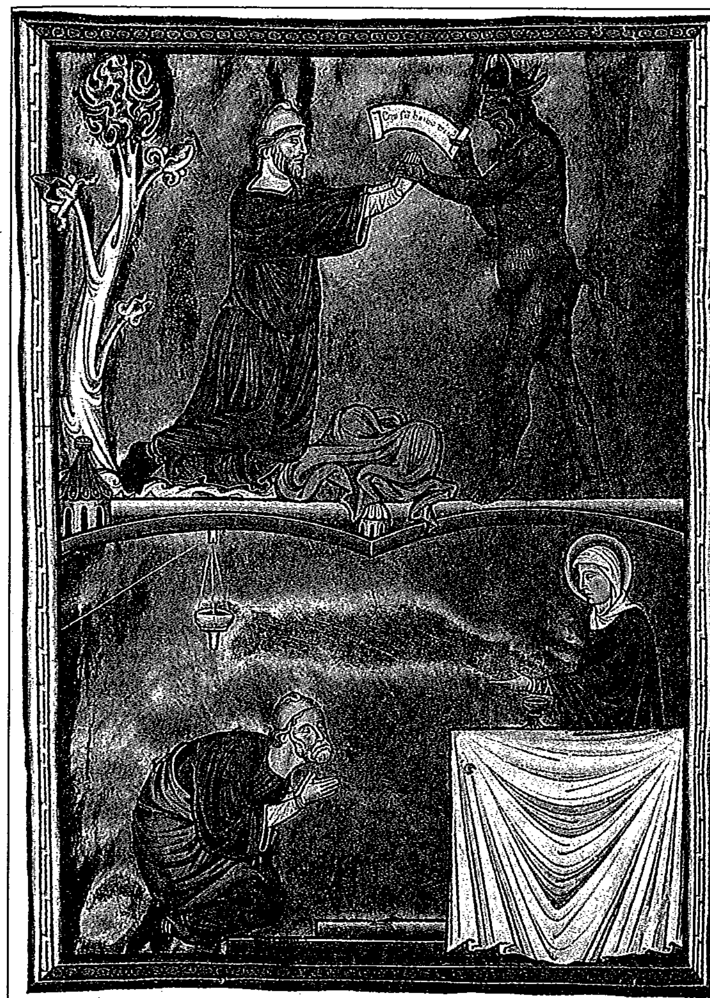
A dráma a *Historia von Dr. Johan Fausten* (Dr. Johan Faust históriája) című, 1587-ben napvilágot látott német könyvön alapul, amelyet „P. F. Gent." (azaz gentleman) fordított angolra 1592-ben. A *Doktor Faustus* azonban a feltételezések szerint már 1589-ben elkészült. A P. F. által adott, igen hosszú angol cím (*The Historie of the Damnable Life and Deserved Death of Doctor John Faustus, Newly*

imprinted and in convenient places amended, azaz: Doktor John Faustus gyalázatos élete és megérdemelt halála, újonnan nyomtatott, alkalmas helyeken kiegészített kiadás), arra enged következtetni, hogy volt egy korábbi kiadás is, amely elveszett. Ezt általában „Faust-könyv" néven emlegetik.

A lelkét az ördögnek eladó filozófus története igen régi keletű. A keresztény legendáriumban a szamariai Simon mágus, a Kr. u. 1. századi gnosztikus varázsló a figura őstípusa. Simont Fülöp evangélista keresztelte meg (*Apostolok cselekedetei* 8,13), és gyakran ábrázolják úgy, hogy varázserejét latba vetve éppen berepül a római Forumra. A *Péter apostol cselekedetei* című 2. századi apokrif szerint a mágus Péter apostol közbenjárására lezuhant, betörte a fejét, és meghalt. A vele együtt utazó egykori szajháról, akit Helénának hívtak, Simon azt állította, hogy a trójai Helené (valamint Szophia, Éva és Mária Magdolna) reinkarnációja. Így került bele a történetbe Heléna, és csaknem minden változatban benne is maradt. Simonról kapta a nevét a lelki javakkal való üzérkedés, a szimónia.* A vallásháborúk idején igen sokszor emlegették a mágust, mivel a protestánsok szemében a bűnbocsátó cédulák és az egyházi javadalmak árusítása puszta szimóniának minősült. Simont a „hamis próféta" megtestesítőjének, minden keresztény eretnekség atyjának tartották. Dante a pokol mélyén, a nyolcadik körben helyezte el, és az Antikrisztus (ez akkoriban a protestánsok körében a pápa bevett jelzője volt) típusának tartották.

A középkorban igen kedvelt, gyakran illusztrált történet volt Theophilisé, aki állítólag egy Ardana nevű török város templomának diakónusa volt. Az új püspök azonban elbo-

* Legendája szerint Simon az apostoloktól pénzért meg akarta vásárolni a gyógyítás és a csodatevés tudományát – hiába. *(A szerk.)*

Theophilis egy 13. századi francia kéziratban. A képen látható démon egyértelműen ördögjelmezt viselő színész

csátotta, mire Theophilis fölkeresett egy zsidó varázslót, kérve, hogy segítsen neki kapcsolatba lépni az ördöggel. Az alvilág urával kötött alku szerint, amelyet vérével írt alá, sikeres életet és gazdagságot kapott a lelkéért cserébe. Cél-

jait el is érte, de a lelkiismerete nem hagyta nyugodni. Megpróbálta visszacsinálni az alkut, de az ördög erre nem volt hajlandó. Aztán egy alkalommal, miközben a Szent Szűzhöz imádkozott, elaludt, és álmában megjelent neki Mária, kezében a végzetes alkut szentesítő írással. Elmondta, hogy alászállt a pokolra, és elragadta az okmányt az ördögtől, Theophilis pedig bűnbocsánatot nyert. Amikor fölébredt, ott találta az iratot maga mellett. Meggyónta bűneit, és megbékélve halt meg. Ez a leghíresebb a lelkek megmentéséről szóló többtucatnyi történet közül, amelyekben Szűz Mária szembeszáll az ördöggel.

Heidelbergben, 1509-ben tudományos fokozatot szerzett egy igazi doktor Faustus. Fennmaradt róla egy történet, amely állítólag bizonyított történelmi tény. Börtönbe került, és némi borért felajánlotta a fegyház káplánjának, hogy megmutatja, hogyan távolíthatja el a szőrt borotva nélkül az arcáról meg a tonzúrájáról. Faustus megkapta a bort, ő pedig arzénes kenőcsöt adott a káplánnak, amitől annak nemcsak a szőrzete, hanem az arcbőre is odalett. A szadista hajlamú tréfamester asztrológusként, alkimistaként, varázslóként és „filozófusként" működött. Ez a „munkaköri leírás" a korai reneszánsz valamennyi nagy tudósára ráillik: Kopernikuszra (1473–1543), John Deere (1527–1608), Tycho Brahéra (1546–1601), Giordano Brunóra (1548 k.–1600), Francis Baconre (1561–1626), Galileo Galileire (1564–1642) és Johannes Keplerre (1571–1630) is. Még Newton is foglalkozott alkímiával a 17. században, sőt egy évszázaddal később Goethe is.

A világi tudományos vizsgálódás ugyanolyan „mumus" volt a katolikusok számára, mint a protestánsok szemében a skolasztika. Könnyen adta magát a feltevés, hogy minden tanult ember valamilyen módon az ördöggel cimborál a „tiltott" tudás reményében. Mi, az atomkor gyermekei, azonban jobban tesszük, ha csínján bánunk a gúnykacajjal, és arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a boszorkányüldözések első nagy hulláma körülbelül 1590 és 1620 között söpört végig Európán. Az ördöggel vagy más démoni figurákkal kötött paktumok gondolata tehát nagyon is benne volt a levegőben, amikor Marlowe a *Doktor Faustus*t írta.

A Faust-könyv összegyűjtve, egyben kissé összekuszálva adta közre a hírhedt német doktorról szóló történeteket. Marlowe színműve a közepe táján azért zavaros kissé, mert szorosan követte a forrásmunkát. Az angol drámaíró ezzel is hagyományt teremtett: a legjelentősebb Faust-történetek azóta is rendezetlenek – sőt a kisebb kaliberűek is, például Oscar Wilde *Dorian Gray arcképe* című művészregénye. Végső soron a pokol egyik fő jellemzője a káosz...

A Faust-könyvben felbukkanó új szereplőnek, „a nagy Lucifer szolgájának" nevét Marlowe Mephostophilis alakban írja. Lucifer e világi „ügynöke" ő, pontosan úgy, ahogy az *Ószövetség*ben a Sátán Jahvénak. A mesterségesen létrehozott szóösszetétel jelentése görögül nagyjából 'fényt nem kedvelő', az elterjedtebb Mefisztó alak pedig a latin *mephitus* ('bűzlő') szóhoz áll közel. Marlowe ördöge komor, ironikus, sőt melankolikus figura, bár időnként hagyományos, komikusan ugrabugráló démonok jelennek meg a segédeiként. Lehet, hogy van benne valami Rabelais elegáns, kifinomult varázslójából, Panurge-ből (a gnosztikus hitvilág Demiurgoszának nevét kifacsaró szó jelentése: 'mindent alkotó'). Mephostophilis nem kísérti Faustust, és nem is hazudik neki. Könyörtelen, nyers őszinteséggel beszél mind a saját, mind a tudós sorsáról. Faustus a maga szkeptikus, „tudományos" módján nem hisz sem a lélekben, sem a pokolban. Ha van halál utáni élet, ő vidáman a klasszikus ókorit választja:

„A »kárhozat« szó nem rémíthet el,
Mert nékem a pokol Elysium.
*Hol lelkem régi bölcsek közt időz!"**

De azért kíváncsi. A katekizmust idéző módon kifaggatja Mephostophilist:

„FAUSTUS: És mik vagytok ti, kik Luciferrel éltek?
MEPHOSTOPHILIS: Nyomorultak, kik elbuktunk vele,
Kik Isten ellen lázadtunk vele,
S örökre elkárhoztunk ővele.
FAUSTUS: S hol éltek kárhozottan?
MEPHOSTOPHILIS: A pokolban.
FAUSTUS: Hogy vagy hát kívül a pokol körén?
MEPHOSTOPHILIS: Ez a pokol, s én benn ülök nyakig.
Vagy én, ki Istent színről-színre láttam,
S megízleltem az örök üdvöt is,
Nem szenvedtem ezer pokol tüzét,
Az örök boldogságot vesztve el?"

A tudós később így folytatja a kérdezősködést:

„FAUSTUS: Hol az a hely, mit úgy hívnak: pokol?
MEPHOSTOPHILIS: Az ég alatt.
FAUSTUS: Mint minden más, de hol van pontosan?
MEPHOSTOPHILIS: Magukba zárják azt az elemek,
Mikben gyötrődünk mint örök rabok.
Nincsen határa, helyhez kötve sincs;
Ahol mi vagyunk, ott van a pokol,

* Marlowe *Doktor Faustus*ának részleteit Kálnoky László fordításában közöljük.

S hol a pokol, ott kell lennünk örökre;
Egyszóval, hogyha széthull a világ,
S minden teremtmény eltöröltetik,
Mindaz pokol lesz, ami nem mennyország."

Később a túlvilági életre terelődik a szó:

„FAUSTUS: Úgy véled, Faustus együgyűn hiszi,
Hogy a halál után van szenvedés?
Mily bárgyúságok, vénasszony-mesék!
MEPHOSTOPHILIS: De én az ellenkezőt bizonyítom,
Mint élő példa, mert mondom neked,
Hogy kárhozott vagyok, s e hely pokol.
FAUSTUS: Ha ez pokol, vígan elkárhozom:
Alszunk, eszünk, sétálunk, elvitázunk!"

Mephostophilis nem azt állítja, amit a gnosztikusok, hogy ez a világ a pokol, Faustus azonban így értelmezi a szavait. Lucifer küldötte az isteni kegyelem elvesztése *(poena damni)* és a tüzes pokol kínjai *(poena sensus)* közötti különbséget csűri-csavarja igen ügyesen, így magyarázza el, hogyan tud egy pokolra jutott ördög továbbra is a földön tevékenykedni. Nem fizikai kínok gyötrik, hanem az üdvösségtől való megfosztottság égető fájdalma. Marlowe, aki iskolázottabb volt, mint a Faust-könyv szerzője, tudta, hogy ő protestánsként megengedheti magának ezt a különbségtételt, a katolikusok azonban nem, hiszen nekik ott a purgatórium. Faustus a végén természetesen igazi pokolba kerül, és melodramatikus módon elszenvedi a poena sensust. A közönség nem is érte volna be ennél kevesebbel.

A lelkét eladó tudós haláltusájára égzengés kíséretében megérkezik Lucifer, Belzebub és Mephostophilis, valamint a jó és a rossz angyal, akik a középkori miniatúrákon általá-

ban veszekednek a haldokló lelkéért, most azonban a jó angyal lemond róla. Ezután elhúznak egy függönyt, és feltárul a pokol rettenetes szája.

Faustus utolsó, kétségbeesett monológja, amely az „Ó, Faustus! Már csak egy röpke órát élsz!" szavakkal kezdődik, híresen nehéz feladat a színészek számára, és Edward Alleyn, akinek Marlowe a szerepet írta, alighanem „lebontotta vele a színpadot". Az erőteljes versezeten túl gondolatilag is igen kimunkált a monológ. Faustus története különbözik Theophilisétől: számára nincs menekvés, mégpedig nem azért, mert súlyosabb a bűne, hanem azért, mert a protestantizmusban nincs közbenjárás. Kárhozata eleve elrendelt (bár látszólag szabadon választotta meg sorsát), így nem szökhet meg Isten haragja elől. Faustus néhány gyönyörű sorban Krisztust szólítja:

„Istenemhez szököm! – Ki húzna vissza?
Ím, a mennybolton Krisztus vére árad!
Megvált egy csepp, egy fél csepp: ó, én Krisztusom! –
Ne tépd szívem, ha Krisztushoz kiáltok!
Mégis hívom! Ó, Lucifer, ne bánts!"

Lucifer azonban már korábban figyelmeztette a tudóst, hogy a protestáns rendszerben, ahol az igazságos büntetést nem enyhítheti semmiféle kegyelem, hasztalan a halálos ágyán tanúsított bűnbánata:

„Krisztus nem ment meg, igazságos ő.
Igényt lelkedre csak én tarthatok."

Az ítéleten nem változtat sem Faustus szívszaggató könyörgése, sem az általa felidézett püthagoraszi filozófia. Rikoltozó ördögök szaggatják darabokra a pokol szájában.

A vércsepp elegáns utalás az Ábrahámhoz néhány csepp vízért esedező gazdag emberre.*

Marlowe még harmincéves sem volt, amikor egy verekedés során leszúrták. Shakespeare állítólag róla mintázta a *Rómeó és Júliá*ban szereplő ékesszóló tréfacsináló, Mercutio alakját, akinek a Mab királynőről szóló különös monológot is a szájába adta. Vagy ha mégsem, akkor róla kellett volna.

Shakespeare részben riválisa, Marlowe miatt kényszerült rá, hogy eltérjen az irodalmi hagyománytól – ami egyáltalán nem ártott meg neki. Színdarabjai abból a szempontból is lenyűgözőek, hogy bepillantást engednek az akkori babonákba, hiedelmekbe, méghozzá valósághűen láttatják azokat, mert a vallásos témákat Shakespeare gondosan kerülte. Az 1602 körül keletkezett *Hamlet* az eszkatológiai ellentmondások bámulatos szövevénye, és – a teológiailag szilárd alapokon álló *Doktor Faustus*tól eltérően – népi hiedelmeket tükröz.

Kezdetnek mindjárt ott van egy szellem. A szellemekben az emberek többsége hitt, és a katolikusok a purgatóriumhoz kötötték őket, ahogy Shakespeare is teszi a *Hamlet*ben – igaz, a *Macbeth*ben nem. Shakespeare azonban nem volt katolikus, és a *Book of Common Prayer* kifejezetten elutasítja a purgatóriumot mint „együgyű dolgot", amely „ellentmond Isten igéjének". Vagy arról van tehát szó, hogy a purgatórium fogalma ott lappangott az Erzsébet-kori egyszerű emberek hiedelemvilágában, vagy azért hozza szóba a szel-

* Meggyőződésem, hogy Faustus hosszú szózata, annak ellenére, hogy teológiailag „korrekt", túlságosan gyújtó hatásúnak minősült abban a korban, így közvetlen kiváltó oka volt annak, hogy Angliában betiltották a vallási tárgyú színműveket. Egészen 1616-ig nem jelent meg ördög az angol színpadokon (esetleg Hamlet apját tekinthetjük kivételnek), és akkor is csak egy könnyed, távolról sem vallási tárgyú vígjátékban bukkant föl, Ben Jonson *The Devil Is an Ass* (Az ördög egy szamár) című darabjában.

lem ezt a hamis tant, hogy kiderüljön: valóban nem más ő, mint a kellemes külsőt öltött ördög.

„Én atyádnak szelleme vagyok,
Kárhozva, éjjel bolygnom egy korig,
S nappal bezárva lenni láng között,
Míg földi létem undok bűne mind
Kiég s letisztul. Csak ne voln' tilos
Börtönlakom titkát elmondani:
Olyat fedeznék föl, hogy legkisebb
Szavára lelked hánytorogna fel,
Megfagyna ifjú véred, s két szemed,
Köréből, mint csillag szökellne ki,
Szétválna fürtbe kondorult hajad
S élére állna minden szál külön,
*Mint tüske-állat zörgő tollai."**

Hamlet, bár az „egérfogó csapda" révén meggyőződik nagybátyja bűnösségéről, nem öli meg az imádkozó Claudiust, mert fél, hogy így annak lelke egyenesen a mennyországba jutna. Olyan pillanatra vár, amikor a király a test örömeinek hódol:

„Akkor bököm le, hogy két sarka égre
Kapáljon, s lelke legyen kárhozott,
S mint a pokol, hová megy, fekete."

Ez konvencionális gondolatmenet, mégpedig az egyetlen konvencionálisnak mondható vallási eszmefuttatás az egész drámában – hacsak Horatio Hamletet búcsúztató szavait („Nyugosszon angyal éneklő sereg!") nem tekintjük annak. Nem kizárt azonban az sem, hogy Hamlet egyszerűen ürügyet talál a bosszúállás halogatására, mert kétely munkál benne, hogy hihet-e a szellem szavának. A nagy monológban bizonytalan a halál utáni életet illetően:

* A *Hamlet* részleteit Arany János fordításában közöljük.

„Ki hordaná e terheket,
Izzadva, nyögve élte fáradalmin,
Ha rettegésünk egy halál utáni
Valamitől – a nem ismert tartomány,
Melyből nem tér meg utazó – le nem
Lohasztja kedvünk, inkább tűrni a
Jelen gonoszt, mint ismeretlenek
Felé sietni?"

A királyfi merengése nem az akkori „hivatalos" (akár protestáns, akár katolikus) gondolkodásmódot követi, hanem egészen modern szellemű.

A temetőben Hamlet koponyákkal játszadozik, azon tréfálkozik, hogy a Nagy Sándor és Caesar poraiból létrejött sárral „miért ne dughatnák be a söröshordót?". Utal a haláltáncra is: „No, eredj őasszonysága öltözőjébe, s mondjad neki: fesse bár magát ujjnyi vastagon, erre jut az arca." 15. századi *memento mori* („Emlékezz a halálra!") ez, amelyben a hangsúly a halálon van, nem a túlvilági életen. Ugyanez igaz a *Macbeth*re is (1606), amelyben komoly szerephez jutnak a mágikus és démoni erők, a halál utáni élet témáját viszont már-már túlzott óvatossággal kerüli Shakespeare. Három évtizeddel korábban a macbethi figurák még a pokol szájában végezték volna.

A *Szeget szeggel* című darab nemesúrfija, Claudio, Hamlet nagy monológját visszhangozza. Annak ellenére nem egészen „középkori" a mondandója, hogy a pokol ha-

gyományos képi világát tükrözi (tűz, jég, szélben kavargó vagy kínjukban üvöltő lelkek):

„De meghalni! Ki tudja, hova menni?...
Hideg zugban kushadni és rohadni!...
E forró, érző, mozgó valami –
Egy sárcsomó... A játszi kedvű szellem
Tüzes folyókba vész, vagy tévelyeg
Vacogtató, irdatlan jégcsapok közt...
A láthatatlan szelek börtönében
Körülzúgni e lebegő világot!
Szörnyebbnek lenni minden szörnyetegnél,
Mit csak felajzott, bomlott képzelet
Szűkölve fest – ó, ez kibírhatatlan!
A leggyűlöltebb, gyötrő földi élet
Betegség, ínség, vénség, börtön együtt –
Az Éden kertje reszkető szívünknek,
Ha zörget a halál."

(Mészöly Dezső fordítása)

Ennyit volt hajlandó foglalkozni a témával Shakespeare. A drámaírók, még ha műveiket nem cenzúrázták is, alighanem unták már a középkori kliséket. Shakespeare nagy gazemberei mélyen emberi figurák, igaz, mind Jágó, mind Macbeth az ördögökhöz hasonlítják magukat, és kedvükre való a hasonlóság. Anna királynő kerek perec azzal vádolja III. Richárdot, hogy ő maga is ördög, és Gonerilnek is ezt vágja a fejéhez a férje a *Lear király*ban. A félelmet keltő képek egyre véresebbek és egyre kidolgozottabbak, különösen John Webster és Cyril Tourneur „bosszúdrámáiban", de Shakespeare *Titus Andronicus*ában is. Az „avoni hattyú" műveiben azonban sehol nem találunk olyan kísérteties sorokat, mint az alábbi idézet, amely Webster *Amalfi hercegnő* című színdarabjából való:

„Egy kérdés bánt a poklot illetőleg:
Ez azt mondja, ott valóságos tűz ég,
Mégsem egyformán éget minden embert.
Tegyük ezt félre. Terhes bűntudat!
Ha kertemben a halastóba nézek,
Egy vasvillás lényt vélek látni benne,
S felém bök."

(Vas István fordítása)

Ezt a költői képet és ezt az életuntságot bármelyik francia dekadens megirigyelhetné.

HUSZADIK FEJEZET

A barokk pokol

A dominikánusok és a ferencesek már a reformáció előtt kínossá váltak az egyház számára, és bár a vallásháborúk miatt nyertek egy kis haladékot, befolyásuk lényegesen csökkent. A bencések pedig egyszerűen túl gazdagok voltak ahhoz, hogy az eladósodott fejedelmek békén hagyják őket. Így az ellenreformációban betöltött vezető szerep a Jézus Társaság nevű újonnan létrejött, energikus rendre maradt, amelyet 1540-ben alapított meg Loyolai Szent Ignác (1491–1556), egy régi, baszk nemesi család legkisebb fia. Ignác egy harci sebesülés miatt hosszú ideig tétlenségre kényszerült. A lábadozás alatt Artúr-legendákat és más lovagregényeket, valamint a szentek életrajzait olvasgatta, és ennek hatására sokat gondolkodott a szent lovag középkori ideálján. Felgyógyulását követően úgy döntött, tanulni fog – ifjúkorában nem sokat járt iskolába –, és 33 évesen beiratkozott a barcelonai egyetemre. Az inkvizíció zaklatása elől Párizsba menekült, ahol 45 éves fejjel megszerezte a magisteri fokozatot, és maga köré gyűjtötte azokat a barátait, akik segítettek neki az új rend létrehozásában. A jezsuiták rövid időn belül kiépítették a katolikus reformokat hatékonyan előmozdító vezetői hálózatukat, és a protestáns terjeszkedéssel szembeni ellenállás élére álltak.

A jezsuita filozófia alapgondolata az, hogy nemcsak a magunk, hanem a felebarátunk lelkét is meg kell menteni, ennélfogva a rend tanító- és térítőtevékenységet folytat. A jezsuiták vitték el a keresztény hitet Ázsiába, valamint Észak- és Dél-Amerikába. Őszinteséget, életerőt, friss eszméket hoztak a katolikus egyház intézményrendszerébe és a barokk művészetekbe egyaránt, és bizonyos határok között a tudományokban is naprakészek voltak. A Kínában működő jezsuita misszionáriusok például a 17. század elején már pontosan előre tudták jelezni a nap- és holdfogyatkozásokat. Később a Galilei-vitát azzal kerülték meg, hogy kijelentették: a lélek úgy kering a mozdulatlan Isten körül, ahogy a Föld a Nap körül. (A Vatikán csak 1992-ben ismerte be hivatalosan, hogy a Galilei-ügyben tévedett.)

A kora újkorban, a nyomtatott könyvek és a változó oktatási normák időszakában a jezsuiták igen jó pozícióból tudták befolyásolni a társadalmat, hiszen tanítványaik többnyire a gazdagok, hatalmasok gyerekei közül kerültek ki. Jacob Burckhardt *Kultur der Renaissance in Italien* (A reneszánsz Itáliában) című könyvében így ír: „Itália felső és középrendű osztályainak érzelmi állapota az egyházzal szemben a reneszánsz tetőpontján mély, megvető haragból, a hierarchiához való alkalmazkodásból (amennyiben az minden módon egybeszövődött a külső élettel), továbbá a szentségektől, az áldozásoktól és áldásoktól való függés érzetéből tevődik össze." (Elek Artúr fordítása) A jezsuiták azon munkálkodtak, hogy megváltozzék az emberek egyházhoz való viszonya.

Úgy látták, hogy ennek hatásos eszköze lehet a pokol megváltoztatása. A „régi" pokol ugyanis, bármilyen borzalmakat rejtett, igen változatos, nyüzsgő, színes hely volt, és bizonyos fokig szórakoztató – a jezsuiták szerint túlságosan is. Hiszen noha a pokol efféle megjelenítésével a tanulatla-

nokra rá lehetett ijeszteni, azok, akik igazán számítottak, nem vették komolyan. A jezsuiták ezért lenyesegették a fölösleges sallangokat. A kínzások közül csak a tüzet hagyták meg, a szörnyek közül pedig csak a soha nem alvó férgek maradtak. A tűz és a férgek egymáshoz való viszonya nem volt egészen világos, a féreg talán a rossz lelkiismeret metaforája lehetett. A jezsuiták ugyanakkor új elemmel is bővítették a gyehenna eszköztárát, amely kísértetiesen emlékeztetett az akkori idők e világi életére. Becsempészték ugyanis a pokolba a nagyvárosi tömegnyomort.

A jezsuita pokolban elviselhetetlen, fojtogató, visszataszító zsúfoltság uralkodott. A föld alatti várbörtönre és emésztőgödörre egyaránt emlékeztető nyirkos, szűk helyen a finnyás arisztokraták meg a gazdag kereskedők együtt szorongtak a durva, rossz szagú, gilisztás parasztokkal, a leprásokkal, a nyomortanyák népével. Az üdvözültek teste a feltámadáskor megdicsőült, az elkárhozottaké viszont deformálódott, felpuffadt, és petyhüdt, himlőhelyes, visszataszító lett. A pokolban sínylődőket előszeretettel hasonlították a taposókádban sorsukra váró szőlőszemekhez. Árnyékszék nem volt, így a pokol bűze valójában emberszagot jelentett. A jezsuiták igen ötletgazdagon részletezni is tudták gazdag „klienseik" számára, mi mindenből áll össze a gyomorforgató bűz: többek között mocsok, ürülék, ragályos betegségek, gennyedző sebek, rossz lehelet szerepelt a listán. Hogy mindez elrettentően hatott-e a már amúgy is elmondhatatlan szegénységben tengődő, piszkos munkát végző városi söpredékre, arról nem tudunk, az viszont tény, hogy a felső és a középosztály körében megtette hatását.

Azok, akik visszasírták a régi, szép idők változatos kínzásait, megnyugodhattak, hiszen, amint azt Romolo Marchelli 1682-ben kijelentette, az alkímia korának tüze magában foglalta mindezen kínok „tokba zárt párlatát". Nem hiányzott

tehát teljesen a repertoárból a mardosó éhség, az agyonszurkálás, a megfojtás, az elégetés, a vadállatok általi szétmarcangolás, és azt is magában hordozta a pokolbéli tűz minden egyes szikrája, hogy a bűnöst férgek vagy kígyók falják föl elevenen, borotvakésekkel szabdalják a testét, fölszeletelik a mellét, összetörik a csontjait, kificamítják a tagjait, levágják kezét-lábát stb. James Joyce *A Portrait of the Artist as a Young Man* (Ifjúkori önarckép) című regényében a félelmetes prédikáció, amely Stephen Dedalust olyannyira fölkavarja, kíméletlen részletességgel írja le a poklot. A jezsuiták módszere tehát 300 év múlva is változatlan maradt.

A démonokat is kiűzték a pokolból – legalábbis majdnem. Egy olyan pokolban, ahol az összezsúfolt emberek a fájdalomtól és a rémülettől eszüket vesztve egymás ellen fordultak, nem volt rájuk szükség. Új feladatot kaptak: a földön kellett kísérteniük és megrontaniuk az embereket, különösen a szűkölködő, magukra maradt öregasszonyokat. A boszorkányőrület időszakában, amely a reneszánsz korban kezdődött, és megszakításokkal csaknem a 19. századig tartott – hangsúlyoznunk kell, hogy nem csak a katolikus országokban! –, a jezsuiták ugyanolyan hévvel vetették rá magukat a boszorkányokra, mint a dominikánusok az eretnekekre. Úgy tartották, a boszorkányokat a Sátán vagy valamelyik segédje irányítja. A vezetővel való kapcsolattartás módjai azonban nagyon is e világiak voltak: kínvallatás hatására több ezren „ismerték be", hogy éjszaka repültek, ördögi orgiákon vettek részt, vagy ártó varázslattal sújtottak másokat. A reformáció után a pokolról folytatott komoly diskurzusban szinte soha nem esett szó a Sátánról, sem a protestánsok, sem a katolikusok között.

A démonok a jezsuiták szerint mindig „szakítottak időt" az eretnekekre, az istentagadókra, valamint a Faust-féle tudósokra. Ebből következően Giordano Bruno máglyahalált

16. századi, manierista stílusban ábrázolt Pán szemez egy nimfával. A reneszánsz korban Pán és az ördög egyre inkább hasonlítani kezdtek egymásra

halt, Galilei csak hazugság árán menekült meg, John Deet pedig boszorkánysággal vádolták. Még a 17. század közepén is olyan volt a légkör, hogy Descartes tanácsosnak érezte, hogy átköltözzön a protestáns Hollandiába, sőt később Voltaire és Rousseau is Svájcban talált menedéket.

A jezsuiták maguk is meg tudták idézni a démonokat, ha arra volt szükség. A laikusok által előadott vallási tárgyú színművek betiltása után ugyanis ők vették át a stafétabotot. A müncheni Szent Mihály-templomot 1597-ben monumentális élőképfesztivál keretében szentelték föl. A több száz szereplős, sárkányokat, bűnösöket, eretnekeket felvonultató, rezesbanda kísérte műsor tumultuózus fináléjában 300 maszkos ördögöt hajítottak a pokol szájába, amely valószínűleg minden idők legnagyobb e célra készült díszletelеme volt.

A festőket, akik ekkor már új vallásos témákat kerestek – lehetőleg olyanokat, hogy rózsás bőrű puttók is szerepelhessenek a képeken –, érthető módon nem vonzotta a jezsuita pokol. Az első római jezsuita templom, az Il Gesù mennyezeti freskójának alkotója azonban nagyon ügyesen és ötletesen, a müncheni templomszentelő fesztivál szellemében ábrázolja a poklot, mellőzve a „kötelező" rútságot. A mű Il Baciccia (1639–1709) nevéhez fűződik, aki Bernini követője volt. A freskót 1670 és 1683 között készítette el, „bevetve" a legújabb barokk trükköket, távlatábrázolási technikákat. A képen mintha megnyílna a mennyország boltíves kapuja, és az üdvözültek mennybe mennek, miközben a kerubok és az angyalok elragadtatva pillantanak föl az égboltra. A mennyezet szélén és sarkaiban, a kép keretét megtörve, egymásba gabalyodva, nagy, vonagló kupacokban zuhannak a kárhozatra jutottak a pokol felé – vagy a gyülekezet fejére, ha megfelelő nézőpontból vesszük szemügyre a freskót. (L. 20. színes illusztráció.)

A barokk korhoz erősen kötődik az opera műfaja. A katolikus Európa nemesi udvaraival szoros kapcsolatokat ápoló jezsuiták ott bábáskodtak az opera és a balett születésénél.

Az 1600 és 1607 között íródott első három firenzei opera egyaránt Orpheusz és Eurüdiké történetén alapult, amely lehetőséget adott a látványos alvilági „effektekre". A harmadik, Claudio Monteverdi *Orfeó*ja (1607) lett az első nagy „operasláger".

Operai „feldolgozottság" terén a pogány Orpheusz történetével csak a protestáns Faust és a szabados erkölcsű katolikus Don Juan legendája veheti föl a versenyt. Don Juant, ahogy Faustot is, bűnei megtorlásaként rendszerint (de nem mindig) a pokolba hurcolják. A két figura a 18. század végére, amikor Mozart befejezte a *Don Giovanni*t, Goethe pedig hozzáírta a *Faust* első, nyilvánosságra hozott töredékéhez Margit elcsábítását, összeolvadt. 1829-ben a német Christian Dietrich Grabbe színművében ugyan még szerelmi vetélytársakként bukkannak föl, Berlioz, Boito és Gounod operáit azonban a *Faust* első része ihlette, ahol a két hős egy és ugyanaz.*

* E. M. Butler a *The Fortunes of Faust* (Faust végzetei) című kötetben közreadott időrendi áttekintésében több mint 30 (részben zenés) Don Juan-drámát sorol föl, és több mint 40 olyan színművet, amelyben szerepel Faust (a zeneszerzők érdeklődését csak az keltette föl, amikor Goethe beleszőtte a történetbe Margit elcsábítását). A listán nem szerepel a 18–19. században előadott számtalan, félig-meddig rögtönzött bábjáték. Butler megemlíti még, hogy német nyelven ötvennél is több *Faust* született Goethe után, de nem sorolja föl őket.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET

Az Elveszett Paradicsom

John Milton (1608–1674) gyökeresen különbözött az eggyel korábbi cambridge-i nemzedékhez tartozó Christopher Marlowe-tól. Egy protestáns hitre tért jegyző és pénzkölcsönző kisebbik fia volt. Cambridge-ben ráragadt a „Krisztus kisasszonya" gúnynév, de nem az általánosan elismert szépsége, hanem fennkölt prüdériája miatt. A családja papnak szánta, de neki más tervei voltak. Az egyetemen töltött, magisteri fokozattal zárt hét év alatt írt verseivel, köztük az *On the morning of Christ's nativity* (Krisztus születésének reggelén), valamint a *L'Allegro* és az *Il Penseroso* című költeményekkel, némi ismertségre tett szert, és ez megalapozta nagyra törő irodalmi ambícióit.

Apja nagyvonalú támogatásának köszönhetően Itáliába utazhatott – itt fölkereste Galileit is –, folytathatta tanulmányait, és húsz éven át írhatta vallásszabadságot sürgető traktátusait. A Stuartok ugyanis újra vallási széthúzást és polgárháborút hoztak Angliára. Milton dolgozott fordítóként, szerkesztőként, és egy ideig tagja volt Oliver Cromwell kormányának. Háromszor nősült, első feleségétől három lánya született. Látása fokozatosan romlott, mígnem 1652-ben teljesen megvakult. Ekkor a nagy eposzból, amelyet mindig is meg akart írni, még egyetlen szót sem vetett papírra. Elképzelhető, hogy éppen a vakságának köszönhetően me-

nekült meg az akasztófától, amikor II. Károly trónra került. Állítólag barátja és költőtársa, Andrew Marvell járt közben az érdekében.

Miltont időnként „a puritán költő" melléknéven emlegetik, ez azonban igencsak távol áll az igazságtól, legalábbis ami élete főművét illeti. Anglikán neveltetést kapott egy olyan időszakban, amikor az angol egyházat a kálvinizmus hatotta át. Az *Elveszett Paradicsom* vezérgondolata azonban a predesztináció cáfolata, illetve az akarat szabadságának igazolása. A Sátán szabadon választja a mennyország elleni lázadást és a további gonoszságait is. A félrevezetett, butácska Éva talán fölmenthető a választás felelőssége alól, Ádám azonban már mindenképpen tisztában van a döntése súlyával (ha a következményeivel nem is), amikor Éva iránti szerelme erősebbnek bizonyul az Isten iránti szereteténél. A jelek szerint Milton mire diktálni kezdte a végül 1667-ben napvilágot látott *Elveszett Paradicsom*ot, elég független hitbeli nézeteket vallott. Ez rajta kívül még sokakra igaz volt a szellem emberei közül, de a többség bölcsen leplezte álláspontját. Milton pedig költeményeiben „ködösített", így aztán az utána következő nemzedékek gyakran egymással szöges ellentétben álló vallási (vagy vallásellenes) nézetek alátámasztására hívták segítségül az *Elveszett Paradicsom*ot.

Az eposz írásakor Milton számos forrásból merített. A nagy spanyol reneszánsz drámaírók, Miguel de Cervantes (1547–1616), Lope de Vega (1562–1635) és Calderón de la Barca (1600–1681) mind foglalkoztak az ördög sorsával. Hollandiában Hugo Grotius (1583–1645) írt egy *Adamus Exul* (A száműzött Ádám) című latin nyelvű színművet, amelyet Milton ismert, és híres volt Joost van den Vondel (1587–1679) *Lucifer*e is. A hugenotta Guillaume de Bartas-nak (1544–1590) a teremtésről és a bukásról szóló versét, amelyet 1605-ben Josuah Sylvester *The Divine*

Weeks and Works (Az isteni hetek és munkák) címen fordított angolra, igen sokan olvasták a szigetországban. Ismernie kellett Miltonnak is, hiszen a III. könyvben, az angyalok himnuszában szereplő „végleges, halhatatlan, végtelen" szavakat innen kölcsönözte.

Milton „túlméretezett" Sátánjának karaktere évszázadok óta heves viták kereszttüzében áll, mi azonban nem ezekre a polémiákra, hanem az eposz kozmográfiai vonatkozásaira összpontosítunk. Az I. könyvből megtudhatjuk, hogy a mennyországban a megszokottnál keményebb csata zajlott, még az Isten Fiának is harcba kellett szállnia Mihály arkangyal és angyali seregei oldalán. A Sátán és hordája azonban végül nem kerülheti el a sorsát:

„A Mindenható
leszórta őt fejest a légi égből,
perzselve lánggal, szörnyű pusztulással
feneketlen romlásba: lakjon ott
acél-láncban, a büntetés tüzén,
*ki a nagy Istent harcra hívta ki."**

Kilenc napig zuhannak a Káoszban, majd égő tóba csobbannak, és körülnézve azt tapasztalják, hogy fényes angyali külsejük igencsak megváltozott, a környezetük pedig így fest:

„Körül börtön: miként tüzes kemence
lángol, lobog – e lángokból viszont
nem fény, hanem vak éj szüremlik át –,
csak hogy a kín látványait mutassa,
gondok hazáját, gyászos árnyakat,

* Az *Elveszett Paradicsom* részleteit Jánosy István fordításában közöljük.

hol béke s csönd sosem honolhat, és a
mindent fölkereső remény se jár,
csak szüntelen kínzás csikorg, örök-
égő, kénkő-táplálta lángözön.
Az Örök Igazság ilyen helyet
szerzett e lázadóknak, börtönükké
tette a sötétet, s részüket
itt adta ki, oly messze az égi Fénytől,
mint háromszor a központ a peremtől."

Figyeljük meg, hogy a börtön készen áll ugyan (az angol szövegben *ordain'd* 'előre elrendelve' – *a ford.*), lakói azonban nem feltétlenül voltak eleve kárhozatra ítélve. Milton nem magyarázza el, hogyan szabadulnak ki elszakíthatatlan láncaikból (ez a korábbi szerzők közül sem sikerült senkinek), de végül partot érnek:

„Nézd azt az elvadult, kopár síkot,
az iszonyat helyét, mi fénytelen –
kivéve merre kékes lángsziporka
szór sáppadt, szörnyű fényt."

A Sátánnak azonban eltökélt szándéka, hogy a lehető legtöbbet hozza ki az új helyzetből. Mephistophilis panaszát a visszájára fordítva, dacosan így beszél:

„Búcsúzunk, ó örök öröm-mezők!
Üdv, Alvilág! Iszony s te Vég-Pokol!
Fogadd be új urad, kinek szívét
nem változtatja meg hely és idő.
E szív önnön helye, és benne támaszt
Pokolból Mennyet és Mennyből Pokolt.
Mit számít, hol, ha ugyanaz vagyok?

Legyek akármi, de kisebb Nála nem,
kit nagyobbá csupán villáma tett.
Itt végre szabadok leszünk. Az Úr itt
mit plántált, nem irigyli meg – nem űz el.
Uralmunk biztos itt, s az uralom
megéri, mégha a Pokolban is!
Inkább Pokolban úr, mint szolga Égben..."

A démonok igazi puritán fanatizmussal munkához látnak. Egy vulkán oldalában mesés palotát építenek, amely Róma, Konstantinápoly és Babilon bűnös városainak leggyalázatosabb kicsapongásait hivatott felidézni. A főépítész Mulciber (ez Héphaisztosznak vagy Vulcanusnak, a pogány Olümposz mesteremberének névváltozata), az építésvezető pedig régi plutokrata barátunk, Mammon, „az Égből hullottak közt legalsóbb / szellem, mert még az Égben is alant / csüngött szeme s esze, csudálva inkább / az Égi vertarany padlat díszét, / mint gyönyörködött volna üdvözítő, / szent égi látomásban". Közös munkájuk eredménye lélegzetelállító: a Pandemónium (jelentése: 'minden ördög') a pokoltörténetnek legfejedelmibb építménye. Pazarabb a Spenser által megénekelt palotáknál, fenségesebb a dantei Dis városánál, csillogóbb a Hésziodosz-féle Sztüx házánál. A Sátán a fényűzően berendezett nagyteremben gyűlést hív össze. A pokolbéli tanácskozás hagyományos motívum az irodalomban és a drámákban, Milton azonban teljesen újszerűen kezeli a témát. Az új uralkodó pompázatos trónjához csak Shakespeare Kleopátrájáé hasonlítható:

„Ült Sátán fönt királyi trónusán,
mely messze túlragyogta India,
Ormus kincsét, s hol dúsan hinti szét
pompás kelet barbár királyira

gyöngyét, aranyát; méltán emelkedett
e bal kitüntetésre, vágyait
reménytelenségében túlcsigázva
reményen túl."

A démonok ezrével rajzanak a gyűlésre, „mint a méhek tavasszal". Minden magas rangú ördög felszólal. Moloch háborút javasol – ő a Harag. Béliál, aki ésszerűen, de hitvány módon ellenez mindenféle hadi tevékenységet, a Restség. Mammon, aki hajlandó elviselni a tűzzel járó kellemetlenségeket, mert „e sivár táj tele rejtett arannyal, drágakővel", a Kapzsiság. A rangban második Belzebub az Irigységet személyesíti meg. Elmondja, hogy van egy „másik világ, új faj boldog hona – a neve ember", és azt javasolja, hogy forgassák föl ezt a világot. „Kiűzzük apró lakosát, mint minket az Úr, s ha mégse, elcsábítjuk, hogy légyen ellenévé Isten." Belzebub terve felvillanyozza a tanácsot, meg is szavazzák. De fölmerül a kérdés: ki látogasson el ebbe a világba, „Ki merészeli a vándorlást a feneketlen éji Űrben"? Természetesen maga a Sátán, a Büszkeség megtestesítője!

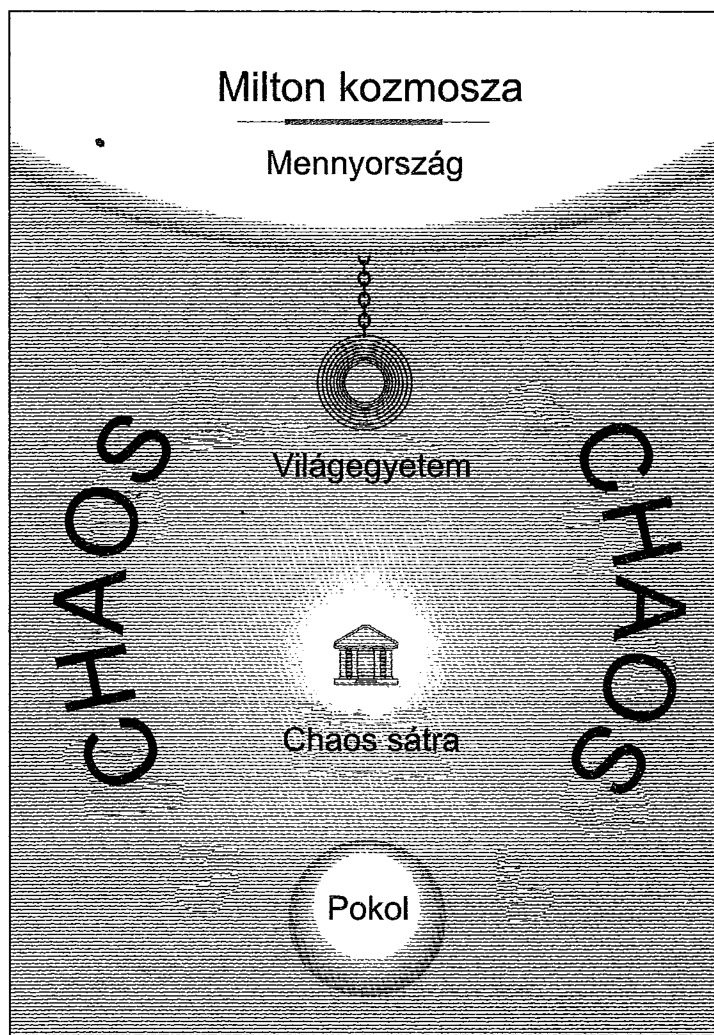
A „styxi gyűlés" feloszlik, a démonok szétszélednek. Egyesek harci játékokkal múlatják az időt, mások hárfáznak, filozofálnak, és – ami a legfontosabb – földerítik új hazájukat:

„Más részük nagy hadakban, ezredekben
fürkészni megy merész kalanddal oly
helyet e szörnyvilágban, hol szelídebb
éghajlat könnyebb lakhatást ajánl;
négyfele száll a négy Pokol-folyó
partja hosszán, mik méreg-fodraik
köpik a lángoló mocsárba. Szörny Styx:
halálos gyűlölet folyója; gyászos,
bús Acheron a gondé: mély sötét;

a ködgomolytól szüremlő sírásról
nevezett Cocytus; tűz-Phlegethon –
láng habja dühben őrjöng. És ezektől
távol egy lassú, nesztelen patak
hömpölyg, a Léthe, feledés folyója:
ki útvesztő habjaiból iszik,
felejti helyzetét, előbbi létét,
kínját, kéjét, örömét, bánatát.
Túl rajta dermedt szárazföld terül
korom-vadul, veri örök vihar
örvénye, jég, mi sosem olvad el
a földön, gyűl halomba, s óriás
romnak tetszik. A többi csupa jég, hó,
mély bugyor."

A terep és az állatvilág nem valami barátságos:

„Így bolyongva,
elveszve zűrben, a kalandorok
sáppatag-borzadón, riadtszemű́n,
most látják szörnyű sorsuk, és nyugalmat
nem lelnek; így vonulnak sok kopár
Éj-völgyön át, sok gyász-vidéken át,
sok jeges, lángos Alpon, szirteken,
barlangon, tavakon, lápon, Halál-
árnyon... Halál országa ez, mit Isten
átkával rossznak alkotott, ami
csak rosszra jó, hol élet hal, halál él,
s a Természet fiall viszás, bolond,
csodás, mondhatlan, átkos torzakat,
szörnyebbeket mesék iszony-fialta,
képzelt rémképeinél, borzadály
Chimeráknál, Hydráknál, Gorgonoknál."

Milton kozmoszának térképe

Közben a Sátán „gyors szárnyra kap", s a pokol „három hármas" kapuja felé repül, amelynek „három része réz, három vas, három gyémánt", és két „iszony-lény" őrzi, akikről kiderül, hogy egyik a Bűn, a másik a Halál. A Bűn így fest:

„Derékig bájos nőszerű az egyik,
ám lent sokágu, pikkelyes, tömérdek
tekergő kígyóteste van, halálos
fullánkkal végükön. Csípőinél
Pokolkutyák ugatnak szüntelen,
Cerberus-torkukat kitátva, szörnyű
vonítással, s ha kedvük tartja, vagy
neszük zavarják, visszamásznak anyjuk
méhébe; ott kucorogva láthatatlan
vonítnak benne."

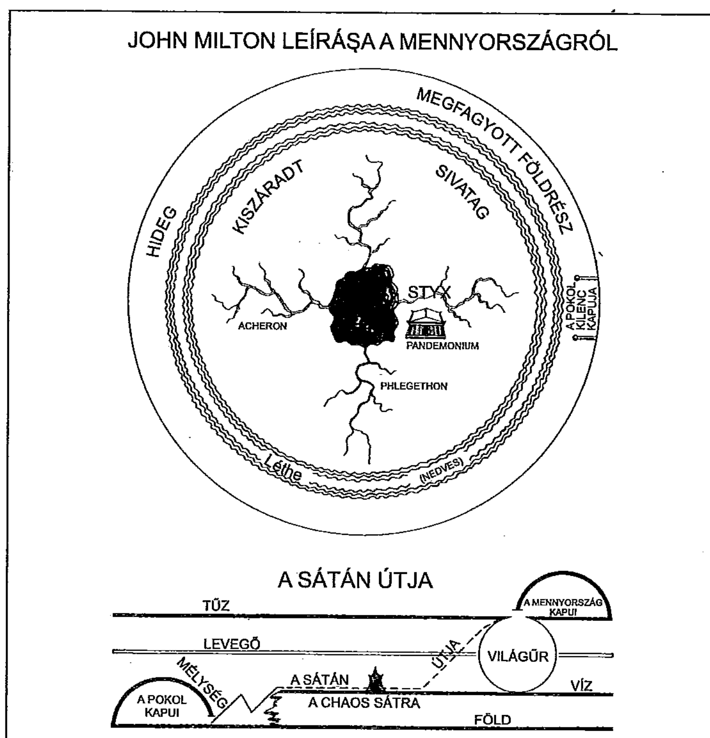
Az illusztrátoroknak, akiknek kedvenc miltoni témája „a Sátán, a Bűn és a Halál" volt, a Bűn érthető módon mindig sok fejfájást okozott. A Halállal könnyebben boldogultak: egyszerűen nem vettek tudomást a Milton által leírt alaktalan, koronás, „iszony-dzsidát" rázó lényről, és hagyományos, 15. századi csontvázként vagy kiszikkadt holttestként ábrázolták.

Miután kiderül, hogy a Bűn a Sátán tulajdon lánya, aki teljes életnagyságban ugrott elő a homlokából, mint Pallasz Athéné Zeusz fejéből, a Halál pedig a Bűntől vérfertőző módon fogant fia, a Bűn kinyitja a kaput, és egy pillanatig mindhárman a Chaost kémlelik.

Ezen a ponton jogosan fölmerülhet a kérdés, hogy hol is van pontosan Milton pokla. Az biztos, hogy nem hagyományos helyén, a Föld középpontjában, hiszen a Földet Milton lázadó angyalainak bukásakor még meg sem teremtette az Úr. Ez a pokol nem „klausztrofóbiás" jezsuita börtön, hanem egy tágas, néptelen világ, amelyben a lázadókon kívül (egyelőre) csak a Bűn, a Halál és néhány elképesztő külsejű szörny lakik. Mintha egy másik bolygón vagy inkább annak belsejében lenne. Amikor a Bűn kinyitja a kaput, úgy tűnik, mintha a Sátán az űrbe lépne ki, igaz, itt Chaos a neve. Ez

a Chaos azonban a világegyetemen – legalábbis a hagyományoson – kívül van.

A Chaosban az elemek nagy zajjal hadakoznak egymással, a Sátánt pedig ide-oda dobálják, amíg el nem éri útja első állomását, a megszemélyesített Chaos (avagy Zűr) és „uralma társa", az Éj sátrát. Itt megtudjuk, hogy a pokol lent van, az új világ pedig fent, „mit aranylánc kötöz az ég-oldalhoz, légiód bukáshelyéhez". Ez a „láncon fityegő" új világ valójában nem is világ, hanem a régi ptolemaioszi világegyetem, amelynek kilenc gömbhéja körülöleli a Földet. Miltonnak nem volt szíve elhagyni ezt a remek költői képet, pedig személyesen ismerte Galileit...

Eugene Cox 1928-ban rajzolt térképe

A Sátán visszanézve azt látja, hogy a Bűn és a Halál hidat ver „az éji Mély fölé", majd előrenéz,

„s tekinti
kedvére a körbe messze elnyúló
(négyszögletes, vagy gömbölyű?) Eget, sok
opáltornyát, élő zafírral ékes
bástyáit, egykoron szülőhelyét;
s mellette – aranyláncon fűzve hozzá –
a rajt csüngő világot, Hold-közelben
a legparányibb rendű csillagot."

A Sátán most e „világ" legkülső gömbhéjára száll, amely a pokol tornácához hasonlatos hely, a Hiúság Limbusa avagy Bolondok Édene. Megtalálja a mennyországba vezető lépcsőt, de másfelé indul el. A helyhez kötött csillagok, a Szaturnusz, a Jupiter és a Mars gömbjén át a Nap gömbjéhez jut el, ahol Uriel arkangyal uralkodik. A Sátán megnyerő külsejű kerub képében útbaigazítást kér, és Uriel meg is mutatja neki, merre van Ádám lakhelye, a Paradicsom. A Sátán sietve útnak indul a Niphates hegye felé, és ott elmondja nagymonológját, amelyből idézünk egy részletet:

„Nyomorult! Merre fussak el
a végtelen düh és kétség elől?
Menekvésem: Pokol! Magam vagyok
a Pokol! Legbelül vadabb üresség
riaszt, s engem benyelni tátja torkát.
Gyötrelmeimhez képest a Pokol
Mennynek dereng! Ó, szűnj! Számomra nincs
helye a megbánásnak, irgalomnak?
Csak megalázkodással! Ezt a szót
eltiltja gőgöm, és irtózatom

a szégyentől, mely lenti szellemek
előtt gyötörne, hisz be mást ígérve,
más hetykeséggel csábítottam őket,
nem szolgasággal: kérkedvén, hogy a
Mindenhatót talpam alá vetem."

A monológ e töredéke legalább három szempontból érdekes számunkra. Először is azért, mert Marlowe Mephostophilisét és a *poena damnit*, az isteni kegyelemtől való megfosztottságot idézi. Másodszor azért, mert hangsúlyozza az eposz egyik fő gondolatát, a szabad akarat létezését. Harmadsorban pedig azért, mert Órigenésznek az egyetemes megváltásra vonatkozó elméletére is utal, amely a 17. században komoly viták tárgya volt. A szövegből ugyanis az derül ki, hogy még a Sátán is megbánhatná a bűneit, csak azért nem teszi, mert azzal elárulná seregeit, és a büszkeségén is csorba esne.

A Sátán kalandos utazásának színtere eléggé zavarba ejtő. Milton teljesen eltávolította a ptolemaioszi univerzumból a mennyországot és a poklot, a Chaos nem az Empyreumot, hanem a *Primum Mobilé*t öleli körül, amelynek két oldalán, két különböző gömbben avagy világegyetemben helyezkedik el a menny és a pokol. De az sem kizárt, hogy a mennyország egyfajta mennyezet vagy padozat. Milton kozmoszát logikailag lehetetlen föltérképezni, de ettől még sokan megpróbálták. Maga Milton a *De Doctrina Christiana* (A keresztény doktrínáról) című, latin nyelvű értekezésében azt írja, hogy „A pokol a jelek szerint e világegyetem határain kívül helyezkedik el", és a *Lukács evangéliumá*ból vett idézettel (21,8) igazolja a Chaost. Talán hasznát vehette volna a részecskefizikusok és a sci-fi-írók által használt „párhuzamos világegyetem" kifejezésnek. Egy korabeli tréfacsináló joggal állapította meg, hogy amikor Milton a Chaosról kezdett írni, műve egy csapásra párját ritkítóan kaotikussá vált. T. S. Eliot pedig epésen megjegyezte, hogy „Milton égi és pokoli régiói jó nagy, de hiányosan bebútorozott lakások, amelyeket a súlyos kérdésekről folytatott veretes társalgás tölt meg élettel".

Milton számos illusztrátora között mégis akadt egy, aki figyelemre méltó módon örökítette meg a poklot: John Martin (1789–1834). A maga korában igen sokra tartották, de hírneve múlandónak bizonyult. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy festményei mai szemmel nézve túldíszítettnek, cikornyásnak hatnak, másrészt pedig azzal, hogy egyszerűen képtelen volt hiteles emberalakot rajzolni. Az apokalipszis és a hősköltemény volt a „specialitása", de érdekelte a heroikus léptékű építészet is, különösen a szennyvízcsatornák. Egy bányászvárosban nőtt fel, egyik fivére hírhedt, őrült gyújtogató volt. Talán érdeklődési körével és a fenti körülménnyel együttesen magyarázható, hogy az *Elveszett Paradicsom*ot illusztráló metszetei, mezzotinto eljárással készült rézmetszetei és festményei hitelesen jelenítik meg a halvány fényű tüzekkel megvilágított alvilági homályt, és a bezártság érzetét is keltik. Martin volt az egyetlen illusztrátor, aki megértette, hogy Milton pokla, minden földrajzi jellemzőjével együtt, valójában barlangszerű, ha ugyan nem szennycsatornaszerű alvilág. Szép munka a Chaoson átívelő híd ábrázolása is. A Pandemonium annyira izgatta Martint, hogy többször is visszatért a témához. A filmtörténeti érdekességek lelkes gyűjtőinek pedig örömére szolgálhat az az információ, hogy D. W. Griffith *Türelmetlenség* című filmjében (1916) a 254 angol hold (100 hektár) összterületű babiloni díszletnek közvetlen forrásai voltak a John Martin által megálmodott démoni paloták. (L. 41. színes illusztráció.)

Nem Martin volt azonban az első művész, aki látványosan jelenítette meg a miltoni pokolvíziókat. Ránk maradt egy

csodálatos leírás egy állóképes vetítőgéppel bemutatott képsorról, amely a következő címet viselte: „A Sátán hadrendbe állítja seregeit a tüzes tó partján, háttérben a Pandemonium palotájával. Milton alapján". A mozi előfutárának tekinthető vetítőszerkezetet Eidophusikonnak nevezték, a műsort Philippe Jacques de Loutherbourg adta elő 1782-ben, Londonban.

„Az egyik látkép előterében mérhetetlen hosszan elnyúló, kaotikus, sötét massza emelkedett ki fenségesen a lábuktól a csúcsukig sokszínű lángokba borult hegyek közül. A formátlan tömb lassanként alakot öltött, és végül nagyszerűen megépített, hatalmas templom belső tere rajzolódott ki, amely fényes volt, mint az olvasztott réz. E remek képben teljes mértékben érvényesült a lámpák előtti színes üvegek hatása, amelyek a közönség elől rejtve maradtak. A kép gyorsan változtatta színét, kénköves kék, majd rikító vörös lett, aztán sápadt, élénk színű fény ragyogta be, végül pedig az üveglapok színének rejtélyes kombinációját adta ki, ahogy a különböző fémek összeolvasztásakor látni. A csodálatos képet kísérő hangok egyenesen természetfölöttinek hatottak a döbbent nézők számára, hiszen az égzengés és a leírhatatlan robajjal golyókat, köveket hajigáló üreges szerkezetek zaját az egyik segéd úgy tette még borzongatóbbá, hogy avatott mozdulatokkal dörzsölni kezdte a hüvelykujjával a tamburin felületét. Az így előcsalogatott, nyögésszerű hangok a pokolbéli lelkek jajszavát idézték."

Az Eidophusikon a 19. század elején sajnálatos módon tűz martaléka lett.

Milton a *Visszanyert Paradicsom* című művében egészen Krisztus megkísértéséig elbeszéli a Sátán történetét, de a Megváltó pokolra szállását már nem tartalmazza a kiseposz. A pokolra szállás ugyanis a 17. században már egyre inkább „kegyvesztetté" vált. A szakadár protestáns szekták hitvallása ugyan mindig tartalmazta az „alászállt a poklokra" kitételt, de a jelek szerint inkább hagyománytiszteletből, mintsem meggyőződésből. A 20. században pedig az újonnan létrejött felekezetek, különösen a metodisták, szép csöndben el is hagyták ezt a szófordulatot, valószínűleg azért, mert a pokol és a pokol tornáca közti különbséget ma már nem sokan értik. Ráadásul a pokolra szállás történetében igen hangsúlyos szerepet játszik a Sátán, márpedig Milton után a Sátán és a többi ördög alakja egyre kevésbé kötődött a pokolhoz.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET

A mechanikus világegyetem

A katolikusok számára a pokol és az örök időkig tartó büntetés létezését igen hangsúlyosan megerősítette a tridenti zsinat rendeletére 1564-ben kiadott katekizmus. Azok után pedig, ahogy az inkvizíció Giordano Brunóval és Galileivel elbánt, kétszer is meggondolták az emberek, hogy megkérdőjelezzék-e az egyház dogmáit. A világi tudomány fejlődését azonban nehéz lett volna megállítani. A kopernikuszi forradalom mámoros időszakában Európa minden pontján, protestáns és katolikus országokban egyaránt, születtek természettudományos és mechanikai fölfedezések,* a 17. században azonban már határozottan megmutatkozott e téren a protestáns államok fölénye. René Descartes (1596–1650), aki Newton mellett a század másik legnagyobb hatású gondolkodója volt, a jezsuitáknál tanult, de miután kutatásai megerősítették Galilei csillagászati fölfedezéseit, bölcsebbnek érezte, ha átköltözik Franciaországból a protestáns Hollandiába. A 18. században pedig a francia felvilágosodás gyakorlatilag valamennyi neves alakja előbb-utóbb Hollandiában, Angliában vagy Svájcban kötött ki.

* Kopernikusz lengyel volt, Tycho Brahe dán, Giordano Bruno és Galilei olasz, Kepler német, John Dee és Francis Bacon pedig angol.

A matematika és a csillagászat iránti lelkes érdeklődés, valamint az optika és az óragyártás nagyarányú fejlődése – a 17. század közepén találták föl az ingaórát és a zsebórákba való hajszálrugót – azt eredményezte, hogy széles körben elterjedt a „mechanikus" vagy „óraműszerű" világegyetem elmélete. E teória szerint a világ minden jelensége az anyagnak az Isten által lefektetett természeti törvények szerinti mozgásával magyarázható. Könnyű megfeledkeznünk arról, hogy hosszú évszázadokon keresztül természetfölötti alapokon nyugodott a történetírás, a jog és természetesen a vallás is. A kálvinista predesztináció elve, legalábbis eleinte, úgy tűnt, jól összefér az általános érvényű természeti törvényekkel.

A mechanikus világegyetemmel kapcsolatos elképzelés 14. századi eredetű. Galilei fölfedezései megerősítették az elméletet, amelynek filozófiai kidolgozása Thomas Hobbes (1588–1679) nevéhez fűződik, akinek emlékezetes, gnosztikus felhangoktól sem mentes szavai szerint az emberi élet „utálatos, állatias és rövid". Hobbes ezzel szemben hosszú, szellemi élményekben gazdag és elég kényelmes életet élt, annak dacára, hogy könyvei heves indulatokat kavartak. A leggyakoribb és legkomolyabb vád az volt ellene, hogy ateista. Élete kései szakaszában II. Károly védelmét élvezte, aki nála tanult matematikát, és mindig is kedvelte.

Hobbes első szerelme a geometria volt, majd mechanikával és fizikával is foglalkozott. Galileihez is ellátogatott Itáliába, hogy csillagászatról és a világegyetem természetéről cseréljen eszmét vele. Modern értelemben vett ateistának nem nevezhető, de eredeti gondolkodó volt, akit a matematikai logika tisztasága jobban érdekelt, mint az, hogy alávesse a tudományt a *Szentírás*nak. Materialista nézeteket vallott, és a Royal Society (Királyi Társaság) természettudományos érdeklődésű tagjai, az „angol deisták" közé tartozott

– igaz, a Társaság nemigen vett róla tudomást. Gúnyos szarkazmusa és a babonák iránti megvetése (l. művének, a *Leviátán*nak negyedik, „A sötétség birodalmáról" című részét) a 18. század szellemi miliőjéhez tökéletesen illett volna, saját korát azonban megelőzte. A pokolra vonatkozóan rámutatott, hogy ha az feneketlen verem, akkor nem lehet a glóbusz belsejében, és az *Izajás könyvé*nek egyik passzusa (14,9) értelmezhető úgy, hogy víz alatt van. A *Máté evangéliumá*nak azt a szöveghelyét pedig, amikor a pokol tüzéről esik szó, a haldoklás metaforájának tekintette. Ez meglehetősen radikális olvasat volt.

Hobbes végül a megsemmisülés elméleténél kötött ki, amely szerint csak az üdvözültek támadnak föl, az elkárhozottak pedig örök halálra ítéltetnek. A Szent Ágoston-i kárhozat tanával szembehelyezkedő két modern keresztény teória egyike ez, a másik az Órigenész szellemében fogant egyetemes megváltás elmélete.

Descartes az értelemről szólva szándékosan mellőzte test és lélek hagyományos szembeállítását, és egy kevésbé „érzékeny" ellentétpárral dolgozott: az ésszel és az érzékekkel. Kereszténynek vallotta magát, de ahhoz ragaszkodott, hogy az anyagi univerzum teljesen külön áll a spirituális univerzumtól, és hogy Isten a teremtés után nem avatkozott be többé. Hobbes és Galilei nyomdokain járva az isteni törvényeknek megfelelően működő mechanizmusként írta le a világegyetemet. Azt állította, hogy ha az univerzum nem tökéletes, az azért van, mert tökéletes csak Isten lehet. Ezzel Descartes ravasz módon eltávolodott attól az állásponttól, hogy a világ bajait az eredendő bűn okozza. A materializmus terén pedig még Hobbesnál is tovább ment: tagadta, hogy lehetségesek természetfölötti események, így a bibliai csodatételeket sem ismerte el. Ez a „szélsőséges" véleménye heves vitákat váltott ki. Descartes végül visszakozott: kör-

mönfontan (és diplomatikusan) arra az álláspontra helyezkedett, hogy az isteni eredetű revelációk ténye, ha nem bizonyítható is, aligha tagadható. Ezzel is szélesre tárta azonban az ajtót a későbbi korok szkepticizmusa előtt.

A legmerészebb szkeptikus a holland Baruch Spinoza (1632–1677) volt. Spinoza zsidóként bizonyos távolságot tudott tartani a predesztináció és a szabad akarat körüli perpatvartól, valamint az újszövetségi csodáktól is, de mivel tagadta, hogy a lélek halhatatlanságát vagy az angyalok létezését bármiféle bibliai bizonyíték is alátámasztaná, még huszonöt éves kora előtt kiátkozták a hitközségből. Arra vállalkozott, hogy korrigálja a három hibát, amit Descartes mechanikus világegyetemében talált: a transzcendens Istent, a test–lélek ellentétpárt és a szabad akarat feltételezését. Filozófiájában Isten helyét a Végtelen Lény, avagy „végtelen sok attribútumból álló szubsztancia" foglalta el, amelynek minden a része, és amely talán érdemes arra, hogy imádják, de nem törődik a hozzá intézett imádsággal. Lehet, hogy tudatos lény, de a mi fogalmaink szerinti „akarata" nincsen, nem érdekli sem az utolsó ítélet, sem az örök büntetés, és nem is képes ezek megvalósítására. Spinoza azt is állította, hogy a szellem és a test egy belső egység részei, és a szellem a tudatos rész. A testi ösztön, az étvágy és a nemi vágy azonban felülkerekedik a szabad akaraton, az öröm és a bánat pedig átalakítja az érzelmeket. Az egyén tehát csak annyiban „szabad", hogy az egyikre jobban törekszik, mint a másikra. A „jó" az, ami az egyénnek vagy a népének hasznos, Isten számára pedig közömbös, a csodák pedig csupán a természeti jelenségek téves felfogásából adódnak.

Azt Spinoza is elismerte – ez ellentmondani látszik filozófiai rendszere többi elemének –, hogy a szellemnek van olyan része, amely örökkévaló. A 17. században természete-

sen ateistának bélyegezték – a következő évszázadban pedig ateistaként ünnepelték.

A hagyományosabb észjárású emberek nehezen találtak magyarázatot arra, hogy az óraműpontossággal megtervezett mechanikus világegyetemben miért jön létre oly sok lélek pusztán azért, hogy kárhozatra jusson. A német Gottfried Leibniz (1646–1716) megpróbálta összehangolni a descartes-i racionalizmust, amely szerint az egyén szabadon választhat jó és rossz között, a kálvinista kettős predesztinációval. A végeredmény kissé arminiánus ízű „optimizmus" lett. Leibniz „elhátrált" a felé az álláspont felé, hogy ha Isten teremthetett volna ennél jobb világegyetemet, akkor meg is tette volna, a hibák tehát a teremtés lényegéből adódnak. Leibnizet és filozófiáját teszi nevetségessé Voltaire a *Candide, avagy az optimizmus* című tézisregénye Pangloss mesterének alakjával (a név jelentése: 'mindent megmagyaráz' vagy 'mindent kifényesít'). Pangloss szintén azt állítja, hogy a földi világ „minden lehetséges világok legjobbika".

Voltaire azonban a vallásellenes felvilágosodás képviselője volt, míg a korábbi időszak tudósai véres verejtékkel igyekeztek összehangolni azt, amire tanították őket, azzal, amit a világról megtudtak. A 17. századi természettudósok és filozófusok (ekkor még nem volt köztük lényeges különbség) más korlátokba is beleütköztek, nem csak a *Szentírás*ba. Először is fogalmuk sem volt a Föld és a világegyetem valódi koráról: mindkettőről azt tartották, hogy mindössze néhány ezer éves. Általában a közmegegyezés szerinti bibliai dátumot, Kr. e. 4004-et fogadták el.* A teremtést pedig rögzített mechanikai rendszerben képzelték el, a saját koru-

* Johannes Hevelius (1611–1687) német csillagász Kr. e. 3963. október 24-én délután 6 órára tette a teremtés időpontját.

kával megegyező növény- és állatvilággal. Mivel az evolúció tana ekkor még a jövő zenéje volt, a természet csodás egyensúlya Isten mindenhatóságát igazolta a szemükben, valamint a protestánsok szemében a predesztináció hittételét is. Az ilyen gondolatmenetet „terven alapuló érvelésnek" nevezzük.

Az „órásmester világegyeteme" ezenkívül kicsi is volt. A természettudományos érdeklődésű emberek a római katolikus egyház ellenállása dacára elfogadták a Napközéppontú kopernikuszi univerzumot, a Naprendszeren túlra azonban még nem láttak. Csupán hat bolygót ismertek, a hatodik Kopernikusz nyomán a Föld volt. A „kalandorhajlamúak" nemsokára arról kezdtek spekulálni, hogy a csillagok is lehetnek a Naphoz hasonló, középponti égitestek. A távcsövek azonban még korántsem voltak elég fejlettek ahhoz, hogy galaktikus csillagködöket észleljenek. Az a gondolat, hogy milliószámra létezhetnek más „világegyetemek", amelyekben napok milliárdjai körül csillagok billiói keringenek, még erősen a jövő zenéje volt.

Isaac Newton (1642–1727) a kor hasonló gondolkodású embereit (az egyetlen jelentős kivétel Hobbes) tömörítő Royal Society legjelesebb tagja volt. A Királyi Társaság tagjai Descartes-tól vették át a világegyetem modelljét, arra építették rá Newton elméletét, és az egészet igyekeztek összebékíteni a *Szentírás*sal. Lassan, de biztosan elmozdultak a kálvinista jellegű anglikanizmustól egy egyszerűbb deizmus avagy „természetvallás" felé. Newtonnal, a soraikba tartozó legnagyobb elmével sokáig lelkesen példálóztak mint hitét megtartó természettudóssal. Csak a 20. században, személyes iratainak nyilvánosságra kerülésekor fedezték föl, hogy Newton, aki buzgón vallásos volt ugyan, de lekötelezettje volt a matematikának is, fokozatosan elhagyta a csodákba vetett hitet. Elvetette a feltámadás tanát is, ennélfogva pedig

el kellett utasítania a Szentháromságot, azaz egy nézeten volt Locke-kal. A csodák és a newtoni matematika nem fért meg együtt, bár Newton hitt Istenben, sőt az utolsó ítéletben is. Mindazonáltal kételkedni kezdett a pokol örökkévalóságában.

Hiszen ugyan mi értelme van a pokolnak az utolsó ítélet után? A büntetés lehet elrettentő, javító, gyógyító vagy bosszúálló célú. A pokol célja egyértelműen az elrettentés volt: mások – különösen az alsó néposztályok – számára még azok is hasznosnak tartották a gyehennába vetett hitet, akik maguk kételkedtek benne. A katolikus purgatórium javító-gyógyító jellege is egyértelmű volt – no de vég nélküli gyötrelemmel sújtani olyanokat, akik önmaguk, ugyebár, „végesek"? Ennek sem elrettentő, sem gyógyító hatása nem lehet, kizárólag a bosszúállást szolgálhatja. Ha mindehhez hozzávesszük a kettős predesztinációt, máris készen áll a félelmetes Isten alakja, aki túlnyomórészt kárhozatra jutókat teremt („sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak"), és elhúzza az orruk előtt a megváltás tanának „mézesmadzagját", hogy aztán örök időkig tartó bűnhődésre ítélje őket egy olyan helyzetért, amit ő maga idézett elő. És mindez semmi más célt nem szolgál, mint a kiválasztottak „szórakoztatását". A 17. századi racionalizmus nem tűrhette az efféle Isten-képet, azt pedig még kevésbé, hogy a kozmikus „gépezetbe" ilyen homokszemek kerüljenek.

Az emberek túlnyomó többsége természetesen nem hitt a kettős predesztinációban. Alighanem a szabad akarat valamiféle homályos formájában hittek, amely igazolja a büntetést – legalábbis mások büntetését. Azok közül azonban, akik megpróbálták végiggondolni a dolgokat, sokan szép csöndben maguk mögött hagyták az örök bűnhődés tanát. Hobbes, John Locke és még sokan mások arra a következtetésre jutottak, hogy a gonoszok a bűneikkel arányos ideig

tartó kínszenvedés – mondjuk, úgy ezer év – után egyszerűen a megsemmisítés sorsára jutnak.

Egyesek úgy gondolták, hogy a megsemmisítésre közvetlenül a halál után kerülhet sor. Állítólag ebben hittek a szociniánusok.* Hasonlóan gondolkodtak a kérdésről a zsidók és egy évszázaddal korábban az anabaptisták is. Gyanúsnak is tartották őket egytől egyig, de a 18. században David Hume már eljutott odáig, hogy a halál utáni élet valamennyi formáját tagadta. Derűsen fogadta a saját megsemmisülését a halálos ágyán, az istenfélő James Boswell nagy bánatára.

Még a Royal Society tagjainál is előfordult, hogy tudományos módszertanuk a középkori literalizmust idézte. Tobias Swinden például 1714-ben megjelent, *An Enquiry into the Nature and Place of Hell* (Tanulmány a pokol természetéről és helyéről) című értekezésében a legújabb teóriák alapján bebizonyította, hogy a pokol logikus helye a Nap. Számításai szerint az idők során összegyűlt lelkek nagy száma miatt réges-rég szűknek bizonyult volna minden föld alatti hely, és a föld alá nem is szivároghat le annyi oxigén, amennyi a gyehenna tüzének táplálásához szükséges. Csakis a Nap elég nagy, elég tüzes és eléggé örökkévaló ahhoz, hogy az eddig elkárhozott, illetve ezután kárhozatra jutó nagyszámú lélek megfelelő otthona legyen. Ráadásul a kopernikuszi világkép középpontjaként a Nap áll a legtávolabb az Empyreumtól, amelyről úgy tartották, hogy a Föld belsejében van. Swinden számára kézenfekvő volt a konklúzió.

Mások számára azonban nem. William Whiston, aki Isaac Newton utódaként a matematika professzora lett Camb-

* Hogy pontosan mit hittek a szociniánusok a túlvilági életről, illetve annak hiányáról, az eléggé homályos. Az irányzat nevét nagyjából úgy emlegették, mint az albigensek elleni keresztes hadjárat idején a manicheusokét. Lásd D. P. Walker: *The Decline of Hell* (A pokol hanyatlása), (1964), V. fejezet.

ridge-ben, de a keresztény ortodoxiával szemben álló nézetei miatt eltávolították az egyetemről, három évvel később, 1717-ben megjelentette *Astronomical Principles of Religion, Natural and Reveal'd* (A természetvallás és a kinyilatkoztatáson alapuló vallás csillagászati alapelvei) című munkáját, amit Newtonnak ajánlott. Newton mozgásra vonatkozó második törvényének köszönhető az a felismerés, hogy az üstökösök ellipszis alakú, de megrajzolható pályán keringenek a mechanikus világegyetemben. 1705-ben Edmund Halley közreadta 24, szabályos időközönként visszatérő üstökös kiszámított keringési pályáját, és Newton forradalmi matematikája segítségével pontosan előre jelezte, hogy a róla elnevezett üstökös legközelebb 1758-ban lesz látható. Whiston tanulmányozta Halley könyvét és a pokol sajátosságait is, különös tekintettel a szélsőséges hőmérsékleti viszonyokra. Ezek alapján levonta a következtetést, hogy az üstökös pályája, amely a Naphoz oly közel halad el, és mélyen behatol „a Szaturnusz-közeli hideg régiókba", a kínzásokhoz éppen megfelelő „terep, illetve atmoszféra".

Whiston állításait a Royal Society tagjai hitetlenkedve fogadták, mire a derék tudós visszakozott, és előállt a maga sajátos „megsemmisüléselméletével. 1740-ben kiadott *The Eternity of Hell Torments Considered* (Gondolatok a pokol kínjainak örökkévalóságáról) című értekezésében minden halott lelkét a Föld belsejében lévő (nem „büntetőtábor" jellegű, de a nagy tömeg miatt nyilván igen kényelmetlen) Hadészba „utalta", ahol alkalmuk nyílt jó útra térni. Elképzelése szerint az utolsó ítéletkor (Whiston ugyanis millennista volt) az üdvözültek éteri testben támadtak volna föl, a javíthatatlanok pedig abban a beteg vagy sérült testben, amelyben meghaltak. A pokol férgei e testeket rágták, a tűz pedig a világvége napján lobbant volna lángra, hogy addig égjen, „mígnem a gonoszok a legszörnyűbb kínok között kimúlnak".

John Donne (1573–1631), a londoni Szent Pál-székesegyház esperese, *Ignatius, His Conclave* (Ignác és az ő konklávéja) címmel szatírát írt a jezsuitákról. A konklávéra a pokolban kerül sor, de nem a jezsuita, hanem a Lukianosz által „föltalált" szatirikus pokolban. Donne saját képzeletbeli pokoljárásáról számol be. Áthalad a gyehenna „peremvárosain", a pokol tornácán és a purgatóriumon, és azt látja, hogy Lucifer összedugja a fejét Loyolai Szent Ignáccal. Az új világrend természettudósai, gondolkodói fölött ítélkeznek: Kopernikusz, az alkimista orvos Paracelsus (az ő munkássága fölöttébb érdekelte Donne-t), majd Machiavelli kerül terítékre. Az utóbbi annyira érdekli az ördögöt, hogy kis híján otthagyja Loyolai Ignácot. Galilei távcsövét segítségül híva eldöntik, hogy létrehozzák a Holdon a pokol új kolóniáját, ahol Ignác lesz az úr. Itt tartják majd a Vatikán által elítélt eretnekeket.

Donne esszéje könnyed stílusban, szórakoztató céllal íródott, mégis figyelemre méltó abból a szempontból, hogy az új fölfedezések iránti élénk érdeklődést tükröz. És nem is csupán a természettudományos eredmények izgatták az írót, hanem a nagy földrajzi fölfedezések is: olvashatunk ugyanis a műben az Amerikába és Nyugat-Indiába tett utazásokról. John Donne római katolikus neveltetésben részesült. A jezsuitáknál tanult, majd járt Oxfordba és Cambridge-be is, de vallása miatt nem kaphatott diplomát. A természettudomány mindig is érdekelte: ahogy Hobbes és Milton Galileit kereste föl, úgy ő is ellátogatott Keplerhez egy eldugott ausztriai városkába.

Donne elsősorban szenvedélyes, túlfűtött költeményeiről híres, amelyek között vallási és érzéki témájúak egyaránt vannak. Az anglikán hitre való kései áttérése után azonban ünnepelt prédikátor lett. Nem riogatta hallgatóságát folyton a pokol tüzéről szóló dörgedelmekkel, ez alkatilag idegen

lett volna tőle – bár idős korában vonzódott a rémségekhez. Egyik híres prédikációja azonban kitűnő példa a poena damni tanának a tudománnyal is lépést tartó, mérsékelt gondolkodású, művelt, középosztálybeli hívek számára is elfogadható „tálalására”:

„Hogy az az Isten, aki hiába kopogtatott nálam, aki szokványos eszközeivel, igéjével, kegyelmével nem jutott el hozzám, és aki hidegleléssel, szélütéssel rázta meg házamat, azaz a testemet, majd lázzal lángra lobbantotta ezt a házat, és borzalmakkal, súlyos balsejtelmekkel megrémítette a ház urát, azaz a lelkemet; hogy ez az Isten minden velem kapcsolatos célját eldobva, meghiúsítva elhagyjon engem, eltaszítson magától, mintha nem érnék a szemében semmit; hogy ez az Isten hagyja füstté, köddé, buborékká válni a lelket, amely lélek azonban nem lehet sem füst, sem köd, sem buborék, hanem sötétségben kell élnie; [...] hol van az a kín, amely ne tűnne nászi ágynak ahhoz a kárhozathoz képest, hogy örökre, mindörökre, örökkön-örökké el vagyok zárva Isten szeme elől?”

Az egyes szám első személy használata rendkívül hatásossá teszi a prédikációt. Donne Marlowe és Shakespeare kortársa volt ugyan, de tovább élt, mint ők, és mind költészete, mind prózája a tudomány, illetve a Szent Ágoston és Marcus Aurelius óta nem kultivált önvallomás kora felé mutat.

A Thomas Browne (1605–1682) *Religio Medici* (Egy orvos hite) című művéből vett alábbi szövegrész egy Donne-éhoz hasonló, de attól kissé „balra” elhelyezkedő anglikán álláspontot vizsgál meg mélyrehatóan. Browne a

kor szellemi légkörének megfelelően a deizmus irányába mozdul el. Azon elmélkedik, hogy soha nem hitt a pokolban, és szerinte Istennek csak a legvégső esetben szabad élnie ezzel az eszközzel, „ha megharagítják”.

„Nemigen tudom elképzelni, hogy bárki is azért jutott volna be a mennyországba, mert ráijesztettek. A mennyországba mindenki a lehető legillendőbb módon jut be, és az a pokol nélkül is jól szolgálná Istent. Azok a haszonlesők, akik a pokoltól való félelmükben hajlonganak alázatosan a Mindenható előtt, a szolgáinak mondják magukat, pedig valójában csak hitvány rabszolgái.”

Ugyanakkor puritán prédikátorok százai terrorizálták hallgatóságukat olyasféle fenyegetésekkel, mint Christopher Love (1618–1651):

„Imádkozhattok, amíg csak beszélni tudtok; sóhajtozhattok, amíg csak meg nem szakad a szívetek; ha minden szó egy sóhaj, és minden sóhaj egy könny, és minden könny egy vércsepp, akkor sem szerezhetitek vissza soha a kegyelmet, amit Ádámmal elveszítettetek. Kitöröltétek szívetekből Isten gyönyörű képét; egyetlen bűn miatt elveszítettétek ezt a tudást, és tízezer prédikációval, tízezer jó cselekedettel sem nyerhetitek vissza.”

Love azzal védte a nevéhez méltatlan (*love* 'szeretet' – *a ford.*), szélsőséges álláspontját, hogy „a félelmet keltő prédikációk többet használtak a meg nem tért lelkeknek, mint a vigasztaló szentbeszédek valaha is fognak”. Úgy vélte, a „szívós, kérges” lelkeknél semmi más nem vezethet eredmény-

re, „csak a pokol tüzének felvillanása ébresztheti föl a lelkiismeretüket". Egy mérsékeltebb irányzatot képviselő pap, Robert Burton (1577–1640) viszont *The Anatomy of Melancholy* (A melankólia anatómiája) című művében (1621) olyan szenvedőkről ír, akiket a kétségbeesés állapotába taszítottak „a dörgedelmes lelkipásztorok". Burton ezért összeállította a *Szentírás* vigaszt nyújtó szöveghelyeinek listáját.

A 17. századi prédikátorok közül a baptista John Bunyan (1628–1688) volt a legismertebb. A keresztény ember üdvösség felé tett utazását allegorikusan leíró műve, a rendkívül népszerű *The Pilgrim's Progress* (A zarándok útja a jelenvaló világból az eljövendőbe) 1678-ban jelent meg először, és 1792-ig nem kevesebb mint 160 kiadást ért meg. Angol nyelvterületen egészen a 19. század végéig *A zarándok útja* kelt el a *Biblia* után a második legnagyobb példányszámban. Bunyan itt csak futólag említi a poklot, második leghíresebb művének címe azonban, amelyet 1658 és 1797 között harmincszor adtak ki, *A Few Sighs from Hell...* (Néhány sóhaj a pokolból) volt. Bunyan felfogása és írásmódja teljes mértékben középkori. Könyvei népszerűsége remekül illusztrálja, mennyire távol eshet az elit szemléletmódja a tömegekétől. A valóban elhangzott prédikáció alapján írt *A Few Sighs...* nem más, mint látomásos pokolbéli utazás, puritán „verbális terrorral" nyakon öntve. Olvashatunk égő szurokkal vagy forró ólommal teli hasakról, a bűnösök húsát szaggató, végtagjait letépő, vörösen izzó fogókról, „örök időkig sülő, perzselődő, égő" lelkekről. A puritán családok gyermekei gyakran kapták ajándékba Bunyan könyveit.

HUSZONHARMADIK FEJEZET

A felvilágosodás

A 18. század folyamán a szellemi élet központja egyre inkább áttolódott Angliából Franciaországba. A felvilágosodás mozgalmának középponti alakjait a *philosophes* gyűjtőnéven kezdték emlegetni, akár franciák voltak, akár nem. A *philosophe* szó nem kifejezetten filozófust jelentett, bár voltak köztük azok is. Elsősorban azonban olyan gondolkodók, írók, vitázók, kritikusok, írástudók csoportját jelölte a fogalom, akiket egyaránt a racionalitásba, a természettudományba és az elnyomás alóli felszabadulásba vetett hit jellemzett. Az elnyomásnak pedig, amely ellen küzdöttek, nagyon is része volt az intézményes vallás. Voltaire harcos jelszava, az *„Écrasez l'infâme!"* (Tipord el a gyalázatost!) pedig pontosan arra vonatkozott, amit David Hume „ostobaság, kereszténység és tudatlanság" hármasaként jellemzett, és aminek hangsúlyos része volt a pokoltól való rettegés.

Az egyszerűség kedvéért tekintsük Pierre Bayle-t (1647–1706) az első philosophe-nak! Igaz, hogy a 18. századnak csak a legelső éveit érte meg, de ironikus hangneme egyértelműen ezt a századot idézte, és művelte a felvilágosodás korának jellemző foglalatosságát is: szorgos munkával összegyűjtött tényekkel igyekezett megalapozni álláspontját. John Ray (1627 k.–1705) mélyrehatóan elemezte a dolgok

osztályozása, csoportosítása szempontjából igen hasznos kategória, a *faj* meghatározását, és a 18. században a szellem emberei – akár a philosophes csoportjához tartoztak, akár az ellentáborhoz – fáradhatatlanul hozták létre a szótárakat, enciklopédiákat, katalógusokat, gyűjteményes kiadásokat, kézikönyveket, és foglalták rendszerbe az ismereteket.

Az ismert francia philosophe-ok között ott volt Voltaire, Montesquieu, Diderot, a természettudós Jean d'Alembert és Buffon gróf, aki 44 kötetes természetrajzot írt, valamint Rousseau, aki azonban később összeveszett a philosopheok csoportjával, és szakított velük. Nagy-Britanniában a filozófus David Hume, a közgazdász Adam Smith és a történész Edward Gibbon tett szert a legnagyobb ismertségre. Amerikában Ethan Allan, a hős pionír, valamint a politikaelmélettel foglalkozó Thomas Paine volt számottevő alakja a felvilágosodásnak. Benjamin Franklin és Thomas Jefferson pedig a mozgalom legdiadalmasabb politikai dokumentumát, az új nemzet *Függetlenségi nyilatkozat*át dolgozta ki.

A 17. századi és a felvilágosodás kori kutató elmék között az a különbség, hogy az utóbbiak már nem is próbálták összehangolni megszerzett ismereteiket a *Szentírás*sal – vagy ha igen, csak azért, hogy pocskondiázhassák azt. Ezzel végképp megnyílt az út az igazi empirikus vizsgálódás előtt. Buffon gróf már nem néhány ezer évben, hanem eónokban „mérte" a múltat, a teremtés időtartamát pedig nemhogy hat napra, de még hat korszakra sem korlátozta. Az Újvilágból és a Távol-Keletről egyre gyakrabban érkeztek híradások, áruk, sőt olykor emberek is. Ennek köszönhetően Európa egyre kevésbé volt provinciális. Az pedig, hogy mind több írásmű jelent meg fordításban, szintén hozzájárult a múlt és a más kultúrák iránti tisztelet terjedéséhez. Megkezdődött az iparosodás, kezdett különválni a filozófia, a természettudomány és a vallás.

Felvilágosodás kori démon – stílszerűen szemüvegben

Ahhoz, hogy lássuk, hogyan alkalmazták a filozófusok a „tudományos" megközelítési módot a pokolra vonatkozó ortodox nézetek cáfolatára, érdemes szemügyre venni az általuk szerkesztett kiadványokat. A sort Pierre Bayle enciklopédikus műve, az 1697-ben megjelent *Dictionnaire historique et critique* (Történelmi és kritikai szótár) nyitja. Szótárában, amely valójában esszégyűjtemény, nemcsak úgy általában a hittételek ellen vívta harcát, hanem nagyon is konkrétan Pierre Jurieu kálvinista hugenotta vezetővel hadakozott. Jurieu azt állította, Isten csak azért tette lehetővé a bűnt, hogy megmutassa, mennyire gyűlöli azt. Bayle azzal

vágott vissza, a Teremtő sokkal jobban demonstrálhatta volna a bűn iránti gyűlöletét, ha megakadályozza, hogy az ember bűnt követhessen el. Jurieu erre azzal érvelt, hogy a pokol „az értelem, a szokás és a világ minden törvénye" szerint szükséges. Bayle nem osztotta az álláspontját.

A *Dictionnaire*... nem szentel külön fejezetet az *enfer*nek, ez nem lett volna bölcs dolog. Bayle „kerülő úton" támadott, az eretnekségről, a pogányságról, az ateizmusról, a revelációkról, valamint Spinozáról és más filozófusokról írott cikkeibe csomagolta mondandóját. Szellemes, elmés stílusban, nagy műveltséggel fölfegyverkezve mutatott rá, az etikának és az erényes életnek vajmi kevés köze van az attól való félelemhez, hogy az ember vét Isten (vagy az istenek) ellen. Azt is leírta, hogy ami az egyiknek vallási misztérium, az a másiknak zavaros babonaság. A katolicizmust támadó Jurieu következetlenségből fakadó eretnekségeket mutatott ki a korai egyház tanaiban, Bayle pedig a saját érveit ellene fordítva bizonyította, hogy a kálvinizmus logikusan nem zárhatná ki az üdvösségből az új eretnekségeket, amelyekre az ortodoxia mennydörgő szidalmakat szórt. Bayle egyik legfrappánsabb, ironikus érve az, hogy az istentagadók, akik nem félnek a pokoltól, természetükből adódóan erényesek, az igazán gonoszokat pedig csak az tartja kordában, hogy rettegnek az örök időkig tartó bűnhődéstől.

Ötven évvel később kezdtek napvilágot látni a Diderot-féle *Enciklopédia* kötetei. Diderot már mindenféle köntörfalazás nélkül intéz támadást a pokol ellen. A kárhozatról szóló cikkben lépésről lépésre föltárja az ortodox álláspont logikátlanságát: rámutat a – bármilyen súlyos – halálos bűn és az örök bűnhődés közötti aránytalanságra, az utolsó ítélet utáni bűnhődés értelmetlenségére és arra is, hogy az örök kínszenvedés nehezen egyeztethető össze az irgalmas Isten fogalmával vagy Jézusnak az emberiségért hozott áldozatá-

val. Fölteszi azt a kérdést is, hogy vajon tényleg el kell-e kárhozniuk az erényesen élő pogányoknak, a nemes lelkű vadembereknek meg a protestánsoknak és más eretnekeknek. Komolyan tárgyalja Swinden és Whiston műveit, de csak azért, hogy nevetségessé tegye őket. Leszögezi, hogy a kárhozat mellett mindössze egy érv szól: az, hogy létezését „világosan bizonyítja a *Szentírás*". Ezen a semmitmondó állításon azonban átsüt Diderot-nak a *Bibliá*val szembeni szkepticizmusa.

Az *Enciklopédia* utolsó kötete 1772-ben jelent meg, Voltaire azonban ezt nem várta meg: 1764-ben névtelenül kiadta saját művét, a *Dictionnaire Philosophique*-ot (Filozófiai szótár). Ez a könyv sem hasonlít jobban egy igazi szótárra, mint Bayle-é, de sokkal rövidebb annál. Voltaire leplezetlenül felforgató szándékkal jelentette meg olcsó, könnyen hordozható könyvét, mondván, az *Enciklopédia* túl vaskos és nehéz olvasmány ahhoz, hogy forradalmat lehessen vele csinálni. A *Dictionnaire Philosophique* azonban, amelyet hivatalos körökből azonnal támadások értek, talán megfelel a célnak.

Voltaire nem érveket, hanem tényeket sorolt, mégpedig rendszerint pontosan, és azokból vont le logikus, de elsöprő erejű következtetéseket. „Faarccal" előadott, szurkapiszkákkal fűszerezett szentbeszédekben, „kínai katekizmusokban" vesézi ki a halál, a feltámadás, az eszkatológia, az apokalipszis, a csodák, a bibliai „tények" és a filozófiai elméletek valamennyi aspektusát. A pokolról szóló írása nem olyan szórakoztató ugyan, mint néhány másik „szócikk", de pontos. Voltaire kifejti, hogy a poklot a perzsák, a káldeusok (mezopotámiaiak), az egyiptomiak és a görögök „találták föl", nem pedig a zsidók, akiknél a bűnhődés csak a hetedik generációig tartott. Megjegyzi: csodaszámba menő leleményesség kell ahhoz, hogy valaki az *Ószövetség*ből érveket

merítsen a pokol létezésének igazolására. Elismeri, hogy a farizeusok és az esszénusok hittek a görögöktől római közvetítéssel „kapott" pokolban, és hozzáfűzi, hogy az egyházatyák közül többen is elutasították a túlvilági bűnhődés gondolatát, mert „nevetségesnek tűnt számukra, hogy valami szerencsétlen flótás az idők végezetéig a pokol tüzében égjen, amiért ellopott egy kecskét". Végezetül Voltaire egy papot idéz, aki fitymálón nyilatkozik ugyan az örök pokol elképzeléséről, de hozzáteszi: „Hasznos, ha az ember cselédje, szabója, de különösen az ügyvédje hisz benne."

Érdekes összevetni Voltaire nézeteit Samuel Johnson (1709–1784) szótárával. Dr. Johnson hithű anglikán volt, és lenézte a philosophe-okat, annak ellenére, hogy *The History of Rasselas, Prince of Abyssinia* (Rasselas, Abysszinia hercege) című szatirikus regénye kísértetiesen hasonlít Voltaire *Candide*-jára, és ugyanabban az évben is jelent meg. A pokolnak Johnson hatféle definícióját is megadja, mindegyiket alátámasztja a megfelelő irodalmi és bibliai idézetekkel, és a hetedik pontban egy megjegyzést is fűz a szócikkhez:

> *„POKOL fn [helle, szász] 1. Az ördög és a gonosz lelkek lakhelye. 2. A testtől elkülönült lelkek lakhelye, akár jók, akár gonoszak. 3. Átmeneti halál. 4. A fogócskajátékban az a hely, ahova az elfogottakat viszik. 5. Az a hely, ahova a szabó a cérnát dobja. 6. Az infernális hatalmak. 7. A pokol motívumát a régi írók gyakrabban használják, mint a modernek."*

Ennél korrektebb, illendőbb meghatározást nehéz lenne elképzelni. Életrajzírója, James Boswell azonban elmesél Johnsonról egy furcsa kis történetet, amely megvilágítja valamelyest, milyen nézetkülönbségek fordultak elő a 18. században az azonos társadalmi körbe vagy Boswell kifejezésével élve „egy klubba" tartozó, művelt férfiak között.

Történt, hogy a nagy ember 1784. január 12-én egy dr. Adams nevű tiszteletessel, a „tanult és hitbuzgó" Mr. Hendersonnal, valamint Boswell-lel ebédelt együtt. Johnson egyszer csak váratlanul kijelentette:

> *„»Mivel nem lehetek biztos abban, hogy teljesítettem az üdvösség elnyerésének feltételeit, attól tartok, kárhozatra jutok.« DR. ADAMS* (komor képpel): *»Hogy érti azt, hogy kárhozatra jut?« JOHNSON* (szenvedélyesen, emelt hangon): *»Úgy, uram, hogy a pokolra küldenek, és ott bűnhődöm az idők végezetéig!« DR. ADAMS: »Én nem hiszek ebben a tanításban.« [...] [Johnson] rosszkedvűen, zaklatottan így zárta le a témát: »Egy szót se többet erről!«"*

Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy Johnson ekkor már a hetvenötödik életévét taposta – dr. Adams azonban, aki vitába szállt vele, még nála is idősebb volt három évvel.

Érdemes összevetni ezt az epizódot James Boswellnek a skót filozófusnál, David Hume-nál tett látogatásával, amelyre 1776. július 7-én, Hume halála előtt mindössze hét héttel került sor. Boswell, a körülmények ismeretében eléggé tapintatlan módon, szóba hozta a halhatatlanság kérdését, és döbbenten hallotta, hogy Hume ebben nem hisz, sőt semmiféle vallásban sem. A vendég megkérdezte tőle, nem tartja-e lehetségesnek a túlvilági életet.

> *„Ő erre azt felelte, az is lehetséges, hogy a tűzre vetett széndarab nem ég el. Hozzátette, rendkívül ésszerűtlen képzelgés, hogy ő örökké létezhetne. Megkérdeztem, nem tölti-e el időnként nyugtalan-*

sággal a végleges megsemmisülés gondolata. Azt mondta, a legkevésbé sem, ahogy az a gondolat sem, hogy soha nem is létezett."

A mélyen ortodox gondolkodású Boswellt fölkavarták Hume szavai, de nem tágított:

„»De vajon nem lenne kedvére való, ha remélhetné, hogy újra látja a barátainkat?« – kérdeztem, és megneveztem három, nemrégiben elhunyt férfiút, akikről tudtam, hogy Hume sokra tartotta őket. Hume elismerte, hogy ez valóban kellemes lenne, de hozzátette, hogy egyikük sem táplált ilyen illúziókat. Azt hiszem, azért hangoztatott ilyen ostoba, abszurd nézeteket, mert illetlenül, otrombán magabiztos volt a hitetlenségében."

Boswell ezután távozott, de mint írja: „A zavaró benyomások még jó ideig elkísértek."

A 18. század más módon is rajta hagyta bélyegét a pokolról kialakult képen. A folyóiratokban, röpiratokban újjáéledt a Lukianosz által föltalált műfaj, a „holtak párbeszéde", és a szatíra, valamint a vallási és politikai véleménynyilvánítás közkedvelt, gyakran botrányt kavaró formájává vált. E gondolatvilág képi megjelenítését szolgálták William Hogarth (1697–1764), Francisco José de Goya (1746–1828) és számos, kisebb kaliberű művész időnként hátborzongató karikatúrái. A dialógusok résztvevői sokszor a klasszikus ókor vagy a közelebbi múlt híres személyiségei voltak, dr. Johnsont különösen kedvelték a szerzők. Szerepelt a holtak párbeszédeiben Minósz, Plutón, Julius Caesar, Szókratész, Montaigne, valamint különböző uralkodók, püspökök, társasági hölgyek és újságírók is, mint például

Honoré Daumier 18. századi Tantalosz-ábrázolása

Addison és Steele. George Bernard Shaw *Man and Superman* (Ember és felsőbbrendű ember) című drámájához is ez a szatíraforma szolgáltatott mintát. A folyóiratok még a 2. század elején is közöltek „holtak párbeszédeit".

Igen szép pályát futott be Don Juan, ahogy varázslatokat végző párja, Faust is. A Don, gyönyörű szeretőivel és az őt pokolra vető szoborral együtt, először az *El Burlador de Se-*

villa (A sevillai szoknyavadász – ez Don Juan népszerű spanyol neve) című színdarabban elevenedett meg, amelyet 1630 körül írt egy spanyol szerzetes Tirso de Molina álnéven. A dráma főbb szereplői különböző feldolgozásokban (a leghíresebb Mozart *Don Giovanni* című operája) azóta is rendre fölbukkannak. Az alábbiakban a Stuart-restauráció kori drámaíró, Thomas Shadwell *The Libertine* (A kicsapongó) című Don Juan-drámájának (1676) lakomajelenetéhez írt, bájosan bugyuta, énekes-táncos „revüszámból" idézünk:

„ELSŐ ÖRDÖG: Készüljetek, pár új vendég
Tűnt föl a pokol peremén!

MÁSODIK ÖRDÖG: Gyújtsatok friss ként!
Gyülekezzetek, démonok,
Várjátok a vallástalanok
Szörnyű végét, kik túltesznek ám
A pokol összes lakóján!

ÖRDÖGÖK KARA: Jöjjenek csak, jöjjenek csak
Szörnyű, örök kárhozatra!
Jöjjenek csak, jöjjenek csak!

HARMADIK ÖRDÖG: Több rosszat tettek, mint a kárhozottak.
Itt majd zokognak, hogy szánjuk, sóhajtoznak,
Itt majd üvöltenek, s örökké jajgatnak.

ELSŐ ÖRDÖG: A vére, a vágya mindet bűnbe rántja,
Jó lesz nekik a pokol legforróbb lángja!

MÁSODIK ÖRDÖG: Hiába siratják számtalan vétküK,
A válogatott kínzásoknak sosem lesz végük.

HARMADIK ÖRDÖG: Örök sötétség borul majd rájuk,
Örök láncok kötik meg lábuk,
Szüntelen testi-lelki kín vár rájuk.

ÖRDÖGÖK KARA: Jöjjenek csak, jöjjenek csak
Szörnyű, örök kárhozatra!
Jöjjenek csak, jöjjenek csak!"

William Mountfort szinte pontosan ugyanekkor állította színpadra és játszotta el *The Life and Death of Doctor Faustus Made into a Farce* (Doktor Faustus élete és halála bohózattá átírva) című művét, amelyben Harlekin és az olasz komédiák gyáva, hetvenkedő alakja, Scaramouche is szerepelt. 1724-ben pedig a londoni Drury Lane Színházban egy *Harlequin Doctor Faustus* című jelmezes pantomimjátékot vittek színre. Alexander Pope a *The Dunciad* (Szamáriász) című szatírájában így ír Colley Cibber színész-rendező hasonló produkciójáról:

„Egyszerre gorgó sziszeg, sárkány fú,
Tízszarvú szörny, óriás kiált: háború!
Pokol följön, menny alászáll, a Földön táncot jár,
Istenek, koboldok, szörnyek együtt ropják már.
Tűz és tánc, csata és bál, áll a mulatság,
Majd egy nagy tűzben odavész zene, harag, vígság."

Európa közterein, piacain virágzott a könnyen mozgatható, olcsó bábszínház. Egy bábjátékhoz mindössze né-

hány szereplő kellett (ha nagyon spórolni akartak, elég volt egy is), és ez a műfaj a cenzúra alól is könnyebben ki tudott bújni, mint a színpadon előadott jelmezes darabok. A közönség soraiba tömegével tódultak a gyerekek, pedig a legvaskosabb népi humorral átitatott bábjátékokat nem igazán nekik szánták. Az előadásokra nem volt jellemző az eredetiség, inkább ismerős szereplőket felvonultató, ismétlődő történeteket mutattak be, mint a mai tévés „sitcomokban". Angliában ma a *Punch and Judy show* a bábjáték hagyományát életben tartó „utolsó mohikán". A korábbi Don Juan- és Faust-történeteket, amelyek a szívtipró hódításairól, illetve a tudós csodatételeiről, csínytevéseiről szólnak, szinte bármilyen hosszan el lehetett nyújtani, amíg csak a közönség figyelme kitartott. Még csak nem is a Don és a Doktor volt a bábjátékok igazi hőse: a közönség bolondozó szolgáikat, Hans Pickelhäringet, Hans Wurstot vagy Harlekint éltette. Az ő kalandjaik mindvégig gazdáikét másolták és parodizálták, mígnem a pokol szájából, ahova a démonok az urakat bevonszolják, a két faragatlan tuskó furfangos módon, harsány kacaj és tapsorkán kíséretében megmenekült. Goethe *Faust*jának forrása nem Marlowe drámája volt, hanem a népi bábjátékok – bár az igaz, hogy a bábelőadásokat a *Doktor Faustus tragikus históriáját* bemutató vándorszíntársulatok ihlették.

A 18. századi emberek többségét egyáltalán nem foglalkoztatta az értelem pajzsra emelése, és a vallástól, sőt a pokoltól sem fordultak el. Alphonso de' Liguori 1732-ben éppen azzal a céllal alapította meg a redemptoriánusok rendjét, hogy „tűzokádó" prédikátorokat küldjön a katolikus templomok szószékeire. Íme egy részlet *The Eternal Truths* (Örök igazságok) című kézikönyvéből:

„A szerencsétlen nyomorultat tűz veszi majd körül, mint a kemencében a fadarabokat. Tüzes mélység nyílik majd alatta, és tűz lesz mindenütt fölötte, mellette is. Semmi mást nem tud majd tapintani, látni, belélegezni, csak tüzet. Úgy lesz benne a tűzben, ahogy a hal a vízben. És ez a tűz nem csupán körülöleli majd az elkárhozottat, hanem be is hatol a testébe, hogy ott is kínozza. Tűz lesz az egész teste, égni fognak a belei, a szíve a kebelében, az agya a fejében, a vér az ereiben, még a velő is a csontjaiban. Mindegyik elkárhozott egy-egy tüzes kemence lesz."

A jezsuiták nagy erkölcsprédikátorok voltak. Amíg az enciklopédisták felforgató tanaikat dolgozták ki, ők a híres Bridaine abbé vezetésével átkokat szórtak egész Párizsra. A prédikációkban rejlett azonban a puritánok ereje is, és ez fokozottan igaz volt Amerikában, ahova sok szektás, nonkonformista protestáns települt ki, köztük szélsőséges nézeteket vallók is.

Az anglikánok a virginiai gyarmatokon telepedtek le. A *Mayflower* nevű hajón érkezett massachusettsi puritánok az anglikán hierarchia ellen lázadó kongregacionalisták voltak. Körülbelül ugyanekkor szakadtak el a baptisták is, akik hamarosan Rhode Islanden találtak maguknak új hazát. Az Angliában üldözött kvékerek Pennsylvaniában ütöttek tanyát, a skót presbiteriánusok pedig részben szintén ott, részben pedig New Jerseyben. A metodista egyházat a 18. században alapította meg John Wesley. Az új egyház New York államban vert gyökeret, bár később több ágra forgácsolódott szét.

Az 1730-as évektől kezdve a kolóniákon végigsöpört az evangélikus megújulás láza. Az úgynevezett „nagy ébre-

dés" New Jerseyből indult ki Gilbert Tennent (1703–1764) presbiteriánus hittérítő tevékenysége nyomán, de a híres kongregacionalista teológus, Jonathan Edwards (1703–1758) jóvoltából hamar elterjedt Új-Angliában is. Edwards követője, George Whitefield (1714–1770) kálvinista metodista lelkész szenzációs prédikátor volt, hitszónoklataiban, saját szavaival élve, „lobogás, tisztaság és erő" talált egymásra. A „nagy ébredés" apostolainak célja bevallottan az volt, hogy „a rettegés szögét verjék a szunnyadó lelkekbe". A hallgatóság heves zokogással, eksztatikus kiáltásokkal fogadta dörgedelmeiket. Többen görcsökben vonaglottak, vagy elájultak – és tömegesen tértek meg az emberek.

Edwards, akinek az apja és a nagyapja is anglikán lelkész volt, a Yale Egyetemen – ahol 1723-ban magisteri fokozatot szerzett – megismerkedett Newton és Locke gondolataival. Megkísérelte – nem is sikertelenül – a puritanizmus kebelére terelni a természettudományt. A predesztináció szigorú híveként a nagy isteni terv részének tekintette a Gonoszt és annak bűnhődését, ugyanakkor eksztatikus hajlamoktól sem volt mentes, és kiváló érzéke volt a rettegést kiváltó prédikáláshoz. Első megújhodási összejövetelére 1734–35-ben került sor a Massachusetts állambeli Northamptonban. Egyik leghíresebb szentbeszédét, a *Sinners in the Hands of an Angry God* (Bűnösök a haragvó Isten kezében) címűt, 1741-ben mondta el, amikor a „nagy ébredés" mozgalma a fénykorát élte. A prédikációban többek között arról beszélt, hogy „lábuk megcsúszik, ha eljön az ideje". E szavakhoz a következő értelmezést fűzte: „A gonosz embereket életük minden egyes pillanatában csakis Isten akarata tartja távol a pokoltól." Igen hatásosak voltak a szentbeszéd költői képei is: a bűnösök lángtenger fölött lebegő pókokként hajszálvékony szálakon függnek Isten ujjain.

Jonathan Edwardst érezhetően ingerelte „a szív természetéből adódó, bűnös romlottságában" osztozók langyos, vasárnapi vallásossága. *A gonoszok jövőbeli bűnhődése elkerülhetetlen és elviselhetetlen lesz* című prédikációját a következő szavakkal zárta:

> *„Nem sokáig várat már magára csodálatos átváltozásotok. Ti, akik most a padban nyugodtan, kényelmesen ülve hallgatjátok, amit a pokolról és a hatalmas Isten haragjáról mondok, majd gondtalanul távoztok, idővel reszketni, jajveszékelni, üvölteni fogtok, a fogatokat csikorgatjátok, és teljes mértékben meggyőződtök azoknak a nagy dolgoknak az irdatlan súlyáról, amelyeket most semmibe vesztek. Akkor már nem lesz szükségetek szentbeszédre ahhoz, hogy észre térjetek. Messze lesztek akkor már attól, hogy lekicsinyeljétek Isten haragját és hatalmát, amelyről most oly békésen, közönyösen hallgatjátok szavaimat."*

Edwardsnak állítólag az volt a véleménye, hogy Whitefield túláradóan érzelemgazdag szabadtéri evangelizációja már túlzás. Whitefield prédikációi azonban sajnálatos módon nem maradtak fenn írásban, így nem tudjuk őket összehasonlítani Edwards „mérsékelt" szentbeszédeivel.

Az első „nagy ébredés"-nek (amelyet a 19. század folyamán még több is követett) két jól kivehető hatása volt az amerikai társadalomra. Először is az általa felkorbácsolt érzelmek nyilvánvalóan hozzájárultak ahhoz, hogy a telepeseken úrrá lett a forradalmi láz. Sokan új millennium kezdetét látták a megújulásban.

A másik következmény kevésbé volt kézenfekvő, a megújhodási mozgalom vezetői sem számítottak rá. A mozga-

lom által kiváltott össznépi viták és vallási forrongás ugyanis nem kerülte el az Egyesült Államok „alapító atyáinak" figyelmét sem. Franklint és Jeffersont, akik mindketten éltek egy ideig a felvilágosodás kori Franciaországban, a vallási fanatizmustól való viszolygás „eltérítette" attól a mérsékelt keresztény szemlélettől, amelyet egyébként talán követtek volna. Franklin nyíltan, Jefferson pedig hallgatólagosan deista lett. Mindketten voltak annyira intelligensek, hogy belássák: Amerikában fenn kell tartani a vallási pluralizmust, hogy az ország függetlenségét ne sodorja veszélybe a viszálykodás és a fanatizmus. Ennek köszönhető, hogy az amerikai *Függetlenségi nyilatkozat*, amelyet Jefferson írt Franklin segítségével, csak „a természet törvényeiről és a természet Istenéről" tesz említést. Ez a megfogalmazás talán még Hume-nak is tetszett volna. Az amerikai alkotmány pedig egyetlen szóval sem említi Istent, és szigorúan különválasztja az egyházat az államtól.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET

Swedenborg víziója

A 18. század utolsó kimagasló figurája a stockholmi Emanuel Swedenborg (1688–1772) volt, igaz, munkássága inkább a 19. században váltott ki komoly hatást, mintsem a maga korában. Swedenborg, egy püspök fia, számos kortársához hasonlóan élénken érdeklődött a természettudományok iránt – sőt bizonyos jelek arra utalnak, hogy zseni volt, akinek érdeklődési körébe a csillagászattól az algebrán, a metallurgián és az ugrásszerűen fejlődő fizikán át az anatómiáig minden beletartozott. Ralph Waldo Emerson „kolosszális léleknek" nevezte őt, de „az irodalom egyik masztodonja" titulussal is ő illette, ami már jóval kevésbé hízelgő.

Swedenborg tudományos és filozófiai teljesítményeit elhomályosította a látomásos revelációival szerzett hírneve. Már az ötvenes éveit taposta, amikor elkezdett följegyzéseket készíteni ezekről. Leghíresebb könyve, a *Heaven and Hell* (Menny és pokol) (1758) lenyűgözően hasonlít a középkori látomásos irodalom alkotásaira, ugyanakkor különbözik is tőlük. A megközelítési mód gyökeresen eltér a középkoritól: hűvös, világos, érzelemmentes stílusban számol be élményeiről, ahogy egy földrajztudós írja le a bejárt területeket. Szerkezetileg azonban a *Menny és pokol* igencsak hasonlít a középkori látomásokéhoz, bár sokkal hosszabb

azoknál. Swedenborgot – a régi elődöktől eltérően – sokkal jobban érdekelték az angyalok és a mennyországok, mint a poklok. (E fogalmak Swedenborg kozmológiájában többes számúak, de egy egész részeit jelenítik meg, ahogy számos középkori látomásban is.) Ám a svéd tudós azért lelkiismeretesen beszámol az alvilágban tett látogatásairól is, ahova egy sárgarézből készült, liftszerű szerkezetben jutott le.

Swedenborgtól megtudhatjuk, hogy a túlvilágon ugyanúgy vannak síkságok, hegyek, patakok, mint a földi világban. A mennyországok helyezkednek el a legmagasabb régióban, alattuk van a szellemek világa, legalul pedig a poklok. A lelkek csak akkor láthatják a mennyországokat, ha „belső látásuk felnyílik", és az elkárhozottak sem látják a fölöttük lévő régiókat. Menny és pokol között azonban egyensúly áll fenn, mert „a pokolból folyamatosan párolog és száll fel a gonosz cselekvésére irányuló törekvés, és a mennyből állandóan párolog és száll alá a jó cselekvésére irányuló törekvés".

Órigenész tanai, illetve a *Tundal látomásá*ból ismerős, bűnösöket beszívó-kifújó Lucifer „köszön vissza" a szövegből. Swedenborg filozófiai rendszerében azonban megtérésnek, változásnak nem volt helye, és ez erősen irritálta a szenvedélyes univerzalista Emersont, valamint egy másik látnokot, William Blake-et is. Utóbbit eleinte lenyűgözte ugyan a predesztináció tana, később azonban a gondolatától is irtózott – ennélfogva Swedenborgtól is.

A 19. századi „spiritisztákat" és a „halálközeli élmények" 20. századi krónikásait elsősorban a menny és a pokol közé eső szellemvilág izgatta. Ez a katolikus purgatórium megfelelője, csak nincsenek büntetések. Párhuzamba állítható azzal a menny és pokol közötti régióval is, amelyet egyes protestánsok nagy erőfeszítések árán próbáltak definiálni, és amely az okkultisták és a spiritiszták hite szerint tart valamiféle kapcsolatot a mi világunkkal. Ebben a pokol tornácára emlékeztető, szürke régióban Swedenborg azt látta, hogy a lelkek lassan haladnak a mennyország vagy a pokol felé, természetüktől függően.

A mennyország mindegyik részének megvan a pokolbéli megfelelője. A legszörnyűbb poklok a nyugatiak: ezek „legtávolabbi helyein azok vannak, akik az úgynevezett római katolikus vallástételhez tartoztak, és itt mint istenek akartak tiszteltetni, és ezért gyűlölettől és bosszúvágytól égnek mindazok ellen, akik az emberek lelke és a menny feletti hatalmukat el nem ismerik". Megvan a külön pokluk az istentagadóknak, a világias gondolkodásúaknak, a haragtartóknak, az ellenségeseknek, a tolvajoknak, a rablóknak, a fösvényeknek, valamint a kapzsiknak és a könyörteleneknek is. Az északnyugati poklok mögött „homályos erdőségek terülnek el, amelyekben gonosz szellemek mint vadállatok kóborolnak", a délnyugatiak mögött pedig puszták vannak. Ide azok kerültek, akik „a mesterkedések és fondorlatok kitalálásában és kivitelében a többieknél ravaszabbak voltak". A poklokban Swedenborg akkurátusan elrendezi a gonosz számtalan változatát.

> *„A poklok mind a hegyek, dombok és sziklák, mind a síkságok és völgyek alatt mindenütt elterülnek. A nyílások vagy a pokolhoz vezető kapuk […] a szem előtt hasadékoknak és sziklák szakadékainak tűnnek fel, némelyek szélességben kiterjedve és nagy kerülettel, némelyek szűken és keskenyen, a legtöbb göröngyösen. Ha beletekintünk, valamennyi homályos és sötét; a benne levő pokoli szellemek azonban az izzó szénhez hasonló derűben vannak. Szemeik ennek a derűnek felvételére vannak berendezve, éspedig azért, mivel világbéli életük alatt az isteni igazságok tekin-*

tetében vastag sötétségben valának. [...][A nyílások közül] Valamennyi be van fedve, és csak akkor van nyitva, ha a szellemvilágból gonosz szellemeket bedobnak, és ha nyitva vannak, akkor azokból nagy tűz és füstszerű [valami] hatol ki, amilyen a tűzvészeknél a levegőben mutatkozik, vagy füst nélküli láng, vagy mint valami kormos pára, mint a meggyújtott kéményből, vagy ködpára és sűrű fellegek hatolnak ki. Hallottam, hogy a pokoli szellemek ezeket nem látják, mivel ők, ha benne vannak, mint saját légkörükben és így életük örömében vannak, éspedig azért, mivel ez a gonosznak és hamisnak felel meg, amelyben vannak."

(A Londoni Swedenborg Társulat 1909-es kiadása alapján)

Swedenborg megvizsgálta a poklokat, és felső régióikat sötétnek találta, mert az itt lakók „folyton a gonosz hamisságában vannak". Az alsóbb régiók pedig tüzesek voltak, mert itt a bűnösök magában a gonoszban merültek el.

„A szelídebb poklokban nyomorult viskók mutatkoznak, itt-ott összefüggően, mint valami város, országutakkal és utcákkal. A házak belsejében itt pokoli szellemek és közöttük szakadatlan civódások, ellenségeskedések, verekedések és szétmarcangolások; az utcákon és az utakon rablás és zsákmánylás van. Némely pokolban csupán bordélyházak vannak, amelyek utálatosak, a piszoknak és ürüléknek minden nemével megtöltöttek."

A poklok a pásztoridillt idéző táj dacára a nagyvárosi nyomor, züllöttség bűzét árasztják. Emerson, aki nem hitt

ugyan a pokolban, de a látomásos irodalmat lelkesen üdvözölte, Swedenborg mennyországait és poklait egyaránt unalmasnak minősítette. Az volt a véleménye, hogy Swedenborgnak nincs költői vénája, és úgy tesz, mintha tudós lenne, aki száraz tényeket jegyez föl.

Emerson megjósolta, hogy Swedenborgot nem sokáig fogják olvasni az emberek. Igaza is lett, de a 19. századra mégis rávetült a svéd misztikus „hosszú árnyéka". Miközben ugyanis a tudomány magabiztosan masírozott előre, a közhangulat bizonyos fokig kezdett a felvilágosodás korának értékei ellen fordulni. Divatba jött a romantika, a spiritualizmus, az intuíció, a titokzatosság és a képzelet új formái is, köztük az alvilágról a régiek alkotta képpel eljátszadozó, baljóslatú fantáziák.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET

A tizenkilencedik század

Napóleon serege 1815. június 18-án vereséget szenvedett Waterloonál, és ez az esemény pontot tett a negyedszázada tartó politikai felfordulás végére. A császárt októberben Szent Ilona szigetére száműzték, és itt óhatatlanul mitikus figuraként végezte be életét. Napóleonból igen nagy hatású szimbolikus alak lett: száműzött Sátán, elbukott hős, aki angyalként – vagy Antikrisztusként – bukkant elő a semmiből, hogy kézbe vegye a demoralizált, tönkrement, véráztatta Franciaországot, és világhódító keresztes hadjáratba vezesse.*

A francia forradalom sokkal nagyobb hatást gyakorolt Európára, mint az amerikai függetlenségi háború az Újvilágra. A zsarnokság, a korrupció és az igazságtalanság, ami ellen a francia nép föllázadt, a környező országok liberális gondolkodású reformereit is fölháborította. A felvilágosodás szellemi mozgalma már előkészítette a terepet ahhoz, hogy az emberek lelkesen üdvözöljék az 1789-ben megfogalmazott *Az ember és polgár jogainak deklarációját*. A századforduló költészete tele volt reménnyel, várakozással, millennista volt a szó legpozitívabb értelmében. Sokan komolyan hittek abban, hogy Franciaország Isten földi királysága felé vezeti a világot. A felfokozott várakozást azonban mélységes kiábrándulás követte.

* Emerson szerint Napóleon, aki nagyon élvezte a vitákat, rendre a pokol létezése ellen érvelt. Ez azt jelzi, hogy maga felé hajlott a keze, hiszen sokak szerint az volt az ő hazája.

Akkoriban sokat beszéltek „a kor szelleméről". Ezt a címet viselte John Stuart Mill igen gondolatgazdag cikksorozata, amelyet az 1830-as években kezdett el publikálni. A 19. század elején bizonyos értelemben töretlenül haladt előre az emberiség. Virágzott az ipar, a tudomány, és földrajzi fölfedezéseket, hódításokat, élénk kereskedelmet, vasutakat is hozott ez a kor. Az amerikai történészek által köntörfalazás nélkül „rablólovagoknak" nevezett emberek mesés vagyonokat halmoztak föl.

A haladó felszín alatt azonban nyugtalan volt a korszellem. A korábbi philosophe-ok az éleslátás, a racionalitás és a műveltség segítségével támadták azt, amit a babonaság és a birodalmi örökség építményének tartottak. A hagyományokat félresöprő új kor azonban bizonytalanságot hozott, és azt az érzést, hogy az értelem kudarcot vallott. A kor szelleme ennélfogva határozottan értelemellenes volt, és a természetfölötti iránti élénk érdeklődés jellemezte. Peter Gay történész szavaival élve: „A philosophe-okra már a 18. század vége óta erős nyomást gyakorolt egy német ideológia, amely római katolikus, leegyszerűsített görög és népi ízű germán eszmék furcsa keveréke volt – egyfajta teuton pogányság." Ez a furcsa keverék a 19. század végére létrehozta a rémregény műfaját, a romantikus irodalmat és zenét, a fantázia, a folklór világa iránti élénk érdeklődést, valamint többtucatnyi okkult és misztikus szektát, köztük a sátánimádókét. Kialakult az önvizsgálat világi módja is, amelyből később kifejlődött a pszichoanalízis, és a század végén olyan beteges halálkultusz ütötte föl a fejét, amilyenre a 15. század óta nem volt példa.

Sok szó esett a „fenségesről" is. Ezt a szót a lenyűgöző alpesi tájakhoz és a romantika korának lázas, túlfűtött érzelmeihez kötjük. A fenséges a puszta szépség rendjén és harmóniáján túlra, a végtelenség káosza felé mutat. Edmund Burke 1756-ban írott esszéjében azt olvashatjuk, hogy „A végtelen általában a fenséges legtisztább hatását, egyben igazi próbakövét jelentő, gyönyörűséges rettegéssel tölti el a lelket". Ez a meghatározás már a pokolról alkotott kép 19. századi felülvizsgálatával kacérkodik.

A prózai regény a 18. században alakult ki Don Juan és Faust történetének mintájára. Don Juan alakja ott rejtőzik Samuel Richardson *Clarissa* című regényének (1748) Lovelace-ében és Pierre Choderlos de Laclos *Les Liaisons Dangereuses* (Veszedelmes viszonyok) című művének (1782) Valmont-jában. Az erényesség mindkét regényben elnyeri jutalmát (legalábbis a mennyországban, hiszen mindkét hősnő meghal), a cselekmény fő mozgatórugója azonban, amely ébren tartja az olvasó figyelmét, határozottan a bűn. Ráadásul a bűnös hajlamú, intrikus arisztokrata hősök nem is jutnak a pokol tüzére. Új szelek fújdogáltak.

A kor leghírhedtebb, démoni arisztokratájának, De Sade márkinak (1740–1814) a maga pőreségében megnyilvánuló bűn volt a múzsája. Mivel élete jó részét börtönben vagy elmegyógyintézetben töltötte, bőven volt ideje fantáziálni. Azt állította, hogy a színtiszta szexuális gyönyör nevében elkövetett bizarr, pornográf nemi erőszaktételek, kínzások, gyilkosságok (*Justine*, 1791; *Juliette*, 1796), amelyek elméjéből kipattantak, a felvilágosodás eszméinek logikus továbbvitelén alapulnak. Ha ugyanis nincs Isten, akkor nincs felelősség, nincs társadalmi szerződés, minden megengedhető, még mások öncélú, pusztán játékból történő elpusztítása is. Ha az emberek csupán tárgyak (íme, a sokszor rosszul használt „szexuális tárgy" kifejezés szó szerinti értelme!), akkor az akaratuk mit sem számít egy olyan világban, ahol az erkölcs szubjektív.

De Sade márki igen nagy hatású szerző volt. Az érzékiség szenzációhajhász tálalásával minden addigi ízlésbeli határt átlépett. Erőszakban tobzódó, világi témájú történetei túltettek az apokaliptikus pokolvíziókon, a vértanúk kínhalálának hátborzongató leírásain és a „legzaftosabb" bosszúdrámákon is. Erkölcsi tanulságot De Sade soha nem vont le, vagy ha mégis, ellenkező előjellel: a *Justine*-ben éppen az égiek végeznek a hősnővel, mert feldühíti őket, hogy változatos megaláztatásai közepette mindvégig makacsul kitart az erényesség mellett. A márki az utókor képzeletvilágában maga is amolyan „földalatti" hős lett, az „őrült, gonosz Lord Byron", a romantikus kor kárhozatra ítélt arisztokratájának prototípusa.

A rémregény, amelyet angolul „gótikus regénynek" neveznek, mert „középkori" környezetben játszódik, nagyjából ugyanekkor alakult ki, és lépést tartott a „realista" regény fejlődésével. A *Clarissa* például alig-alig különbözik egy klasszikus rémregénytől. A műfajra erősen rányomta a bélyegét Horace Walpole *The Castle of Otranto* (Az otrantói várkastély) (1764) című műve, amely „gótikus" díszletek közé helyezi a Don Juan-történetet. Vannak komor, vészjósló kastélyok, lánccsörgés, viharos idő, borongó hősök, üldözött hősnők, és fölfedezhető az inkvizíció csikorgó-nyikorgó gépezete is, amely erősen kötődik a rémregény műfajához, illetve a romantikus költészet jelentős részéhez.

A pokolról azonban – annak ellenére, hogy a „kellékek" adva voltak – kevesebb szó esett ebben a regénytípusban, mint gondolnánk. A földi poklot viszont a „gótikus" szerzők nagyon gyorsan – és De Sade márki után szinte elkerülhe-

tetlenül – megalkották. A borzalom és a rettegés – a kettő között szigorúan különbséget tettek, az előbbi természeti, az utóbbi természetfölötti eredetű volt – a minden moralizálástól mentes borzongatás célját szolgálta. A büntetés mindig az ártatlanok osztályrésze volt, és a bűnösök szabták ki rájuk.

A szadisztikus rémregény Matthew Gregory Lewis *The Monk* (A szerzetes) című opusával (1789) érte el csúcspontját. A szerző még huszonegy éves sem volt, amikor megírta művét, amelynek köszönhetően „Monk Lewis", azaz „Szerzetes Lewis" művésznéven vált híressé. De Sade remekműnek tartotta a regényt, és így vélekedett róla Byron is. A hagyományosabb gondolkodásúak szerint azonban „az ifjúságnak méreg, a züllött alakoknak pedig izgatószer" volt. Lewis a romlott, perverz Ambrosio apát személyében nemi erőszakkal, orgiákkal és hajmeresztő kegyetlenségekkel hozza kapcsolatba a katolikus egyházat. A végén színre lép maga Lucifer is, hogy ízekre szaggassa a bűnben dagonyázó szerzetest, de pokolbéli jelenet nincs. Az infernális hangulatot azonban tökéletesen megteremti a kínzások színhelyéül szolgáló sötét, klausztrofóbiásan szűk, föld alatti várbörtön és az, hogy azok a szereplők, akik nem áldozatok, démonok módjára viselkednek – sőt a csábító nőalak, Matilda az is.

A földi pokol megjelenítésére irányuló törekvés még nyilvánvalóbb Charles Robert Maturin *Melmoth the Wanderer* (A bolygó Melmoth) című, epizódszerű Faust-történetében (1820), amely a hanyatlás, a kétségbeesés, a rothadás ködös-borongós világában játszódik, de a végén nincs pokoljelenet, ahogy nem bukkanunk ilyesmire Edgar Allan Poe életművében sem. Victor Hugo *Notre Dame de Paris* (A párizsi Notre-Dame) című regényében a groteszk külsejű, deformált testű koldusok sötét

birodalma, idéz egyfajta földi poklot, de a púpos Quasimodo végül amolyan „fordított angyal" lesz. Egy olyan kor, amely egyre jobban föltárta az emberi psziché kísérteties oldalát, nem vette hasznát a régi, természetfölötti fogalmaknak. Byron hőse, Manfred, a rémregény műfajának lényegét összegző, nagyszabású gesztussal megvetően el is utasítja őket.

HUSZONHATODIK FEJEZET

Goethe Faustja

Vajon hol helyezhetjük el a történelemben Johann Wolfgang von Goethét (1749–1832), a nagy német költőt? Hosszú, termékeny munkássága több teljes korszakot ölel föl, a 18. századi klasszicizmustól a német Sturm und Drang mozgalmon (amelyet gyakorlatilag ő maga hozott létre, majd később megtagadott), a francia forradalom és a napóleoni háborúk korán (Napóleonnal találkozott, és egyetértett a céljaival), a gótikus romantikán és a viktorianizmuson át egészen a modern kor képzelet szülte experimentalizmusáig. Témánkba vágó mesterművét, a *Faust*ot megszakításokkal hatvan évig írta és dolgozta át. A dráma első részéből ihletett merített a 19. századi romantikus opera,* a második résznek pedig, amelyet Goethe kérésére csak a halála után adtak ki, a 20. századi irodalom egy teljes vonulata köszönhet felbecsülhetetlenül sokat.

Goethe Frankfurtban született. Apja ügyvéd volt, és ő maga is jogot tanult: először – betegségéig – Lipcsében,

* A Faust-témát Berlioz, Boito, Gounod, Schumann, Liszt és Mahler is feldolgozta, az utóbbi kettő szimfónia formájában. Hatott a téma Wagnerre is, bár ő közvetlenül nem foglalkozott vele. Maga Goethe nem volt oda a romantikus stílusért, és sajnálta, hogy Mozart már nem zenésíthette meg művét. A *Don Giovanni*t igen nagyra tartotta, *A varázsfuvolá*hoz pedig el is kezdte írni a folytatást. A feltételezések szerint ennek hatása érezhető a *Faust* második részében, a Heléna-történetben.

majd Strassburgban, ahol 1771-ben diplomát is szerzett. Érdekelte a képzőművészet, az építészet, az orvostudomány, a természettudomány (megelőlegezte Darwin evolúciós tanát), a filozófia (különösen Spinozáért rajongott), a swedenborgi és másfajta okkult miszticizmus – és igencsak érdeklődött a szebbik nem iránt is. Kiskamasz korától egészen haláláig szinte szünet nélkül udvarolt valakinek, igaz, csak egyszer nősült meg: egy szolgálólányt vett feleségül, akinek néhány évvel korábban fia született tőle.

A Sturm und Drang, azaz „vihar és vágy" mozgalma tudatos reakció volt a 18. századi színházat uraló francia drámaírók, Corneille és Racine stílusa ellen. Az irányzat első szenzációs sikerét Goethe viszonzatlan szerelemről szóló regénye, a *Die Leiden des jungen Werthers* (Az ifjú Werther szerelme és halála) (1774) jelentette, amely állítólag Európa-szerte öngyilkossági hullámot robbantott ki a kikosarazott szerelmesek körében. A kulturális téren elmaradottnak tartott Németország egy csapásra „fölkerült a térképre", és a szerzőre fölfigyelt az ifjú weimari uralkodóherceg, Károly Ágost is. Először vendégségbe invitálta Goethét, majd idővel miniszterré nevezte ki. Goethe ezután egészen haláláig a hercegségben élt. Foglalkozott mezőgazdasággal, bányászattal, természettudománnyal, és húsz évig volt a herceg színházának igazgatója.

Közben mindvégig írt is, elsősorban a színháznak, de kikerült a tolla alól két újabb népszerű regény is: a *Wilhelm Meisters Lehrjahre* (Wilhelm Meister tanulóévei) (1796) és a *Wahlverwandtschaften* (Vonzások és választások) (1809). Első számú remekműve azonban, amely élete nagy részében foglalkoztatta, a *Faust* volt.

Az első rész alapcselekményét még Weimarba költözése előtt, a húszas évei elején kidolgozta: Faust Mefisztó bátorítására elcsábítja, majd elhagyja Margitot, az ártatlan leányt.

Goethe nem olvasta Marlowe *Doktor Faustus*át, de ismerte a Faustus- és a Don Juan-történetet előadó piactéri bábjátékokat, amelyeknek cselekményét egymással vegyítve felhasználta. 1790-ben kiadott Faust-töredékét elragadtatással fogadta a közönség, 1808-ban pedig napvilágot látott a dráma végleges formába öntött első része, amely több opera és színmű forrása lett. Húsz év múlva Goethe megjelentette a második rész önálló történetet leíró töredékét, a *Helénát*, amelyben lerója tiszteletét Byron előtt. A második részt nem sokkal halála előtt fejezte be, és helyezte el lepecsételt borítékban.

A *Faust*ban nincs a szó szoros értelmében vett alvilági jelenet, igaz, a második részbe Goethe tervezett egyet: Faustnak alá kellett volna szállnia Proserpina udvarába, hogy megkérje Heléna kezét. Ez azonban nyilván nem fért volna össze a keresztény szellemű befejezéssel, ezért inkább egy amolyan „klasszikus ókori Walpurgis-éjt" idéző „betét" erejéig rászabadította a földi világra a Hadész női démonait. A szatirikus jelenet párhuzamba állítható az első rész boszorkányszombatjával, ahol Mefisztó és Faust táncra perdül a boszorkányokkal.

A Goethe által választott befejezés intellektuális körökben némiképp sokkolóan hatott. Margit ugyanis az első rész korai verzióiban egyszerű katolikus lány volt, Faust pedig leginkább okkultista, ahogy Goethe is. A prológusban Isten és az ördög által kötött fogadás sejteni engedte, hogy Isten (avagy Goethe) úgy tervezi, megmenti Faustot. Az egész sor különböző irodalmi stílusban (köztük klasszikus és miltoni modorban) megírt második rész intellektuális ironizálása és fantáziái után azonban a zárójelenet okoz egy-két meglepetést. Az utolsó ítélet pillanatában a színpad egyik oldalán hagyományos démonok botorkálnak elő a pokol szájából, hogy magukkal vigyék Faustot, a másik oldalon azonban

angyali seregek szállnak alá a mennyből, és Szűz Mária (Mater Gloriosa) is megjelenik. A Viktória királynő korabeli cukorkásdobozt idéző színpadkép mintha a mirákulumok neobarokk paródiája lenne. Az „örök nőiséget" megjelenítő Margit közbenjár Faust érdekében, aki erre aligha szolgált rá. Mefisztó pedig csak azért marad alul, mert elvonja a figyelmét a kerubok pőre hátsó fertálya által ébresztett bűnös gerjedelem. Nem csoda, hogy Goethe jobbnak látta lepecsételve elzárni a kéziratát, mint hogy parttalan vitákba bocsátkozzon. Tudhatta ugyanis, hogy a végkifejlet mindenkit meghökkent majd, leszámítva talán a makacsul fantáziátlan katolikus apologétákat. Ők alighanem annak jeleként értékelték a zárójelenetet, hogy az idős Goethe a halálos ágyán megtért.

HUSZONHETEDIK FEJEZET

A romantikusok

A reneszánsz nagy örömmel újra fölfedezte a klasszikus mitológiát, Milton tágabban értelmezte a kereszténység mítoszait, a deisták a tudományból csináltak mítoszt, a felvilágosodás pedig porig akarta rombolni a „mítoszgyártás" minden fajtáját. A múlt ellen fellázadó romantikus írók viszont gyökeresen új vagy „szinkretikus" mítoszokat alkottak a régiek megdöntése, hiteltelenítése céljából. Az évszázad előrehaladtával az új mítoszok egyre „kifacsartabbak", okkultabbak, fantasztikusabbak (bár talán kevésbé eredetik) lettek. Ezenkívül egyre inkább bódítószerekkel vagy más módon „gerjesztett" mítoszok voltak, és egyre öntudatosabban dekadensek. Európa-szerte kezdett kialakulni egyfajta világlátás, amely joggal nevezhető „ellenkultúrának".

Ez a radikális nézőpont már a 19. század legelején is tetten érhető William Blake (1757–1827) írásaiban és illusztrációiban, amelyek magukban hordozzák a későbbi fejlemények esszenciáját. Blake egy londoni rőföskereskedő fia volt. Rézmetszőinasként kitanulta a mesterséget, majd huszonegy éves korában a saját lábára állt, és élete végéig készített metszeteket. A segédje a felesége, Catherine volt.* Egyetemre nem járt, de nagyon sokat olvasott. Teológiája ugyan saját kútfőből származott, mégis teljes joggal nevezhetjük mélyen vallásos, látomásos embernek. Komplex epikus költeményeiben a sajátjával váltotta föl a klasszikus, a keresztény, a miltoni, a swedenborgi, sőt a dantei mitológiai rendszert is.

Mitológiateremtő verseit a költő életében alig-alig ismerték. Mai hírnevüket a gyönyörű, rövid verssorok, illetve szerzőjük több száz stilizált festménye, illusztrációja alapozta meg. E képek mintha az idő múlásával egyre mélyebb értelműnek hatottak volna. Blake mindmáig amolyan „lakmuszpapírja" a maga korának: fogékony volt mindenre, amivel manapság az akkori időket definiálni szokás. Az amerikai és a francia forradalomra apokaliptikus költeményekkel reagált, amelyekből sugárzott a történelem menetével kapcsolatban érzett reménytelenség. Az *Elveszett Paradicsom*ot – amely fél évszázadon át alapmű volt a költők számára – és Swedenborgot pedig a *The Marriage of Heaven and Hell* (Menny és Pokol házassága) című művében értelmezte újra. Blake költészete hűen tükrözi a kor okkult, misztikus dolgok iránti vonzalmát. Az ő versei mutatják meg először az ipari forradalom negatív oldalát: „Londont" és „Jeruzsálemet" az elhanyagolt szegények poklaként ábrázolja. A későbbi költők jóvoltából elcsépelt klisé lett ez a kép, Blake sorai azonban mindmáig elevenen hatnak. Egy ótestamentumi próféta hevületével ostorozta kora képmutatását, kegyetlenségét, epikus költeményeiben pedig először láthatjuk a Sátánt az elnyomó zsarnok ellen föllázadó hős szerepében. Ez a téma később a romantikus költészet vezérmotívuma lett.

* Boldog házasságban éltek. Fennmaradt róluk egy lenyűgöző anekdota, amely szerint egyszer beállított hozzájuk az egyik szomszédjuk, és azt látta, hogy Mr. és Mrs. Blake a kerti nyári lakban üldögél anyaszült meztelenül, és az *Elveszett Paradicsom*ból szavalnak részleteket. Blake odakiáltott neki: „Kerüljön beljebb nyugodtan! Hiszen csak Ádámot és Évát játsszuk el!"

Blake allegorikus rendszerét még útmutató birtokában is nehéz megfejteni, mert szimbólumai, illetve az allegorikus alakok „személyazonossága" folyamatosan változik. Az azért segíthet, ha tudjuk, hogy a „démoni" figurákat Blake a költészet géniuszával avagy daimónjával azonosította: azzal, amit Nietzsche a fenséges káoszt megjelenítő dionüszoszi erőnek nevezett, és a klasszikus szépség apollói elvével állított szembe. Erre utalt Blake, amikor a *Menny és Pokol házasságában* azt írta, hogy Milton „igazi költő volt, és az Ördög pártján állt".

A Blake-éhez fogható komplex mitológia megalkotásával egyetlen későbbi költő sem kísérletezett, bár Percy Bysshe Shelley (1792–1822) *Prometheus Unbound* (A megszabadított Prometheus) című költeményében szintén zsarnoki Jupitert, amolyan gnosztikus, mindent „félreteremtő" Demiurgoszt állít elénk, akinek hatalmát a millennium eljövetele, az új mennyország és az új Föld létrejötte érdekében meg kell dönteni. A zsarnok ellenlábasa Prométheusz, a meredély szélén láncra vert, szenvedő titán. Shelley a verses eposzhoz írt előszavában közvetlenül Milton Sátánjával hasonlítja össze hősét, és nála „költőibb jellemnek" nevezi. „Azt is mondhatjuk róla, hogy mentes a hiúság, irigység, bosszú mételyétől és a személyes nagyravágyástól." (Weöres Sándor fordítása) A pokolra szállást azonban megnehezíti, hogy Prométheusz egy hegycsúcshoz van láncolva „az Indiai Kaukázusban". Shelley ezért Asia oceanidát küldi a Mélybe, a „sír alatti" alvilágba, ahol rá is talál a névtelen szavak, a fantomok, a hősök, a vadállatok isteneire, valamint Demogorgonra, a „nagy homályra".

A Mély nem a pokol, de még csak nem is a Hadész, amelyet Shelley Jupiterhez és fúriáihoz köt. (Olvasd: kifacsart kereszténység avagy az összefonódó államegyház megszilárdult tekintélye!) Demogorgon nagy, sötét, alaktalan lény,

akit Shelley a képlékeny, artikulálatlan tömegek erejével azonosít. A megdöntött Jupiter látszólag keresztény pokolba kerül (bár nevezhetjük platóninak is). Szavai a görög tragédiákat és a régi misztériumjátékokat visszhangozzák:

„Öntse mord pokol
Viharos tüzének halmos tengerét,
Hogy mérhetetlen mély örvénybe nyelje
Az elpusztult világot, téged, engem,
A győzőt és a legyőzöttet, s a roncsát
Mindannak, amiért harcoltak.
Ó jaj!
Az elemek engedetlenek. Zuhanok
Lefelé, örökkön-örökké már lefelé. Míg ellenségem fönn, akár a felhő,
Hulltomra árnyat győztesen vet! Ó jaj!"
(Weöres Sándor fordítása)

A végén a Föld, a Hold és a szellemek ujjongva köszöntik a Szeretetet, és csatlakozik hozzájuk a Menny zsarnoksága alóli felszabadulást ünneplő Demogorgon is.

John Keats (1795–1821) Hüperiónt, az Apollón által elűzött napistent választotta titánjául. A mítoszt feldolgozó első próbálkozásában, a *Hyperion* című költeményben ugyanazzal a „technikai problémával" kell megküzdenie, mint Shelleynek: a Tartaroszban raboskodó bukott titánokat ugyanis megbénítja – valósággal kővé dermeszti – a bánat, és ez igencsak megnehezít bármiféle aktív cselekvést. Keats (aki olvasta Dantét) második kísérletében, a *The Fall of Hyperion*ban (Hyperion bukása) úgy oldja meg a problémát, hogy álomvízió révén saját magát „küldi" az alvilágba. A purgatórium lépcsőjének tűnő építmény előtt találja magát, ahol Moneta titánnő ráparancsol, hogy men-

jen föl. A költő rettegve szót fogad. „Ernyedt hideg lövellt ki a / kőlapokból, szállt fel végtagjaimba, / kúszott sebesen, hogy jéggel szorítsa / lüktető nyakereimet; sikoly / szakadt ki torkomon, fülembe éles / fájdalom szúrt." (Tandori Dezső fordítása) Miután fölér, Moneta azt mondja neki, hogy most már tudja, milyen „meghalni s újra élni, órád jötte előtt". Ezután a költő megpillantja a Tartaroszt is. Költői énjének szenvednie kell, meg kell halnia, és meg kell hódítania a poklot, hogy Hüperión utódaként, Apollónként születhessen újjá, aki nemcsak napisten, hanem a költészet istene is.

Keats befejezetlen költeménye csodaszép korai példája az alászállás-motívum metaforikus alkalmazásának. A túlvilági utazás a művésznek elődjei titáni „apafiguráival" folytatott küzdelmét jeleníti meg. Időnként erősen úgy tűnik, mintha az egész 19. század Freudra várt volna...

Lord George Gordon Byront (1788–1824) a maga korában a romantikus költészet középponti alakjának tartották. Ez a romantikus „antihős" sorsát példázó személyes életútjának éppúgy köszönhető, mint írásműveinek. Byron igen messzire ment a kicsapongásban: nevét befeketítették a féltestvérével folytatott vérfertőző viszonyról szóló pletykák, házassága családon belüli szadizmus miatt zátonyra futott, és különböző szexuális botrányai miatt Anglia elhagyására kényszerült. A száműzetésre adott gúnyos válasza a *Manfred* című Faust-dráma megjelentetése volt. Ennek hőse egy megátalkodottan „sátáni" vagy inkább „byroni" nemesember, aki a vérfertőzés bűnében dagonyázik. Manfred sem az Istennek, sem az itt Arimanesnak nevezett ördögnek nem hajlandó hűséget esküdni, sőt a végén a „hagyományos" démonokkal, akiket azért küldtek, hogy elhurcolják őt a pokolba, úgy beszél, ahogy az arcátlan lakájokkal szokás:

„Pokolba, rút dög!
Rajtam nem veszel erőt, annyi biztos;
Engem meg nem szerezhetsz, azt tudom;
Amit tettem, tettem; az érte gyötrő
szenvedést te már nem növelheted:
Az elme halhatatlan és maga
fizet helyes és téveszméiért –
lévén maga a baj eredete –
helye és ideje – az ösztönös érzet,
levetve ezt a halandó ruhát,
nem a künn röpködőktől nyeri képét;
de gyötrelembe vagy gyönyörbe olvad,
mit pusztaságban nemzett a tudás.
Te nem kísértettél, nem is tehetted;
bábud nem voltam, prédád nem leszek –
magam pusztítottam magam, s ez így lesz
ezután is. – Kotródj, bamba gonoszság!
A Halál keze sújt – nem a tiéd!"

(Orbán Ottó fordítása)

Byron a brit burzsoá intézményrendszer „bamba gonoszságának" arcába vágta leplezetlen megvetését, és ezzel óriási sikert aratott. Nem minden irónia nélkül a zsarnokság ellen lázadó magányos Prométheusznak állította be magát: száműzött művésznek, kárhozatra ítélt Don Juannak, aki után epekednek a nők. A rémregénybe illő antihős kultusza alakult ki körülötte: a közönség „vevő volt" alakítására – és a könyvei is szépen fogytak. Goethe Euphorionként, a költészet szellemeként ünnepelte. Miután a lord Messzolóngionnál elesett, félbe is szakította a *Faust*ot, és elhelyezett benne egy Byron „költői" halálát megéneklő elégiát. Bizonyára az is a jobb lábára sánta Byron előtti tisztelgés, hogy a drámában Mefisztó „kapott" egy deformált patát.

Byron a *Cain* című drámájában visszatért a démoni témához. A byroni hős itt – nem túl meglepő módon – maga Lucifer. Érdekes a Káinban ábrázolt pokol, hiszen a kor, illetve a költő másik oldalát mutatja meg. Byron olvasta Georges Cuvier báró (1769–1832), a francia geológus és paleontológus műveit, akinek munkássága amolyan közbülső állomást jelentett Buffon gróf és Darwin között. Cuvier arra a mindmáig elfogadott következtetésre jutott, hogy a 19. századi őskövületvadászok által gyűjtött hatalmas csontok gazdáit egykor katasztrófa vagy katasztrófák sora tüntette el a Föld színéről. Byron a Földet benépesítő óriások bibliai legendáját felhasználva azt a „költői fikciót" adja elő, hogy tudatos lények csontjairól van szó, akik intelligensebbek voltak az embernél, erőben pedig fölvették a versenyt a mamuttal. Az elveszett lények lelkeit a valahol az űrben lévő, sci-fibe hajló Hadészba „költözteti". Lucifer nagyjából úgy hurcolja ide Káint, ahogy Superman viszi Lois Lane-t Metropolis fölött. Az elragadtatott, de rettegő Káin azt kérdezi tőle:

„Ó, úszó árnyak, óriási formák
végtelen, komor birodalmai,
ez tisztán látszik, az homályba vész,
de mind nagy és borús – mik vagytok? Élők?
*Vagy volt-élők?"**

„Mindkettőből ez-az" – feleli Lucifer, majd „szép és látható erőtől duzzadó" lények mellett viszi tovább Káint, aki faggatni kezdi őt, hogy kik ezek. Lucifer így felel:

* A *Káin* részleteit Eörsi István fordításában közöljük.

„Eleven,
értelmes lények ők, jók, nagyok, dicsők,
annyival múlják felül azt, kivé
atyád az Édenben lett volna, mint
téged s fiadat erőtlen s esetlen
elfajzásban a hatvanezredik
roncs nemzedék: tested is tanusítja,
mily gyengék!"

Később a „mérhetetlen, fényes, kék, folyékony térség" felszínén hatalmas vadállatokat pillant meg Káin:

„S az az óriás
kígyó, mely vizes sörényét s hatalmas
fejét az örvényből a legsudárabb
cédrusnál tízszer magasabbra nyújtja –
körülérné az eddig megcsodált
világokat – ilyen sütkérezett
a fa alatt?"

Íme, a brontoszaurusz mint az Éden kígyója!

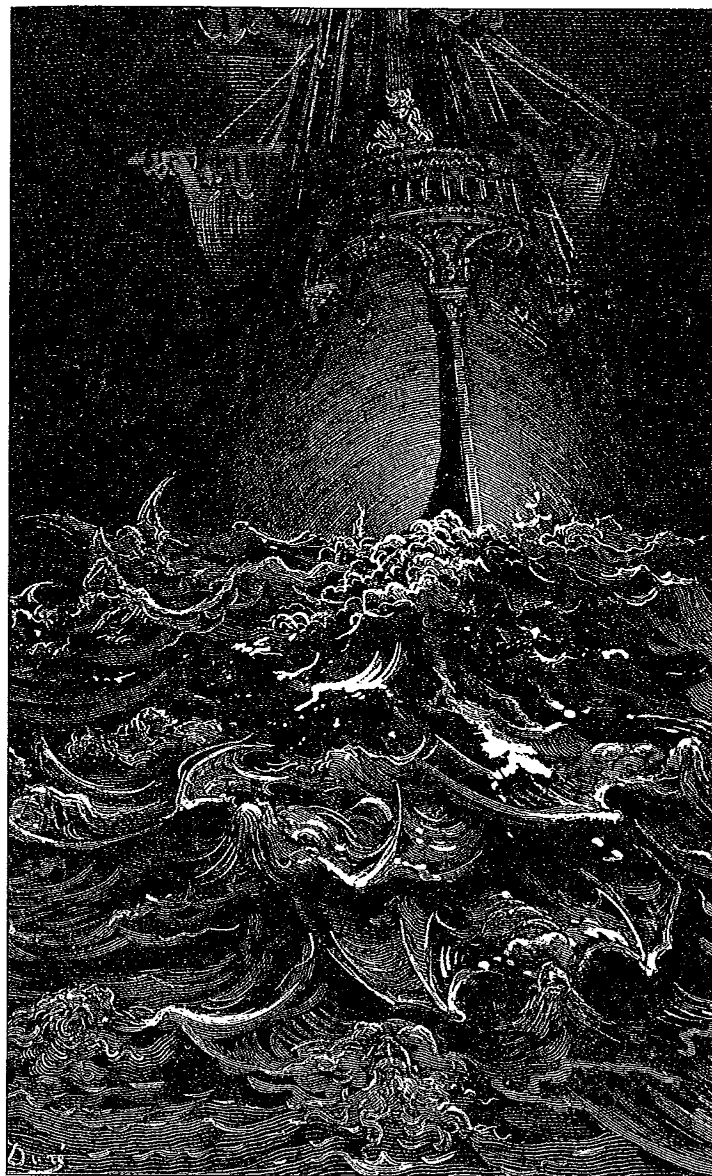
A *Káin*t a vérfertőzés témája (már megint!) és az esztelen ortodoxiával szembeni ésszerű engedetlenség hirdetése miatt istenkáromlónak bélyegezték – Byron nyilván annak is szánta. Lucifer kategorikusan kijelenti, hogy a tudást és a szerelmet érdemes birtokolni, és az olyan Isten (vagy kormány), amely ezt megakadályozza, bízvást nevezhető gonosznak.

Byron és Shelley Itáliában kipróbáltak ugyan különböző bódítószereket, más 19. századi költők viszont messze túllépték a kísérletezés határait, és egy olyan birodalomba tettek kiruccanásokat, amelyet magától értetődő módon a pokol-

lal azonosítottak. A „függőség" fogalmát ugyan még nem ismerte az orvostudomány, de Samuel Taylor Coleridge (1772–1834) és Thomas De Quincey (1785–1859), akik a század elején „fájdalomcsillapítóként" ópiumkivonatot vettek magukhoz, pontosan értették a fausti alku lényegét: tudták, hogy a varázslatos élményeknek ára van.

A látomásoknak mindig is megvolt a maguk ára, és mindig akadtak olyanok, akik ezt hajlandók voltak megfizetni. A középkorban ezt az árat hipnotikus hatású maratoni imádkozás, böjtölés, önkorbácsolás, láz, szándékosan előidézett alváshiány formájában rótták le, és egyes feltételezések szerint fogyasztottak a természetben előforduló hallucinogén anyagokat is, például a búzát megtámadó gombát, az anyarozst. Néhány művésznek, így Boschnak és Blake-nek, a jelek szerint „maguktól" jöttek a vízióik, de az ipari korban egyre inkább hozzáférhetővé váló bódítószerek kétségtelenül megkönnyítették a látomásra vágyók dolgát. Az elme rejtett zugaiban az izgalmas fölfedezések ragyogó színekben pompázó, mérgezve csábító „szép új világa" tárult fel: veszélyesen „költői", allegorikus pokol.

A kábítószeres élmények igen gyakran öltik túlvilági út formáját; olyannyira, hogy a pszichedelikus szerekkel kísérletezők körében a 20. század végén közkeletűvé vált az „utazás" (angolul *trip*) szó használata. Coleridge *The Rime of the Ancient Mariner* (Rege a vén tengerészről) című műve az efféle „utazás" prototípusa. A vén tengerész hajója az Egyenlítő vidékén furcsa tengerre ér, ahol „réz s tűz az ég", de a Nap „alig volt akkora, mint a Hold". A hirtelen támadt szélcsendben a hajó leáll, és kísértetiesen tiszta, csillogó víztükör veszi körül. A vízben „nyálkás puhányok" nyüzsögnek, és „lidérccel gyúlt a mély". A láthatáron feltűnik a Halál és az „Eleven Halál" által kormányzott kísérthajó, és a vén tengerész társai egymás után esnek össze holtan, csak ő marad

Gustave Doré illusztrációja a Rege a vén tengerészről *című költeményhez*

életben. Hét nap, hét éjjel vezekel szomjúságtól tikkadozva, amiért megölt egy albatroszt. Hiába kívánja a halált, mígnem egy holdfényes éjszakán lenéz a „nyálkás puhányokra", amelyektől addig undorral elfordult, és a foszforeszkáló fényben meglátja szépségüket: „Habcsipkék úsztak a víz színén / s ha felugrottak, tündéri fényt / szikráztak szerteszét." (Szabó Lőrinc fordítása) Amikor feltör szívéből a „vízi kígyók" iránti szeretet, megtörik az átok. Elered az eső, majd föltámad a szél is, és visszaviszi a hajót – amelyen immár a holtak testébe költözött angyalok alkotják a legénységet – a földi világba. A bűnökért kiszabott ítélet megváltoztatása a romantika korának jellegzetes motívuma.

Sokan vélekednek úgy, hogy a vén tengerész történetének még Coleridge (egyébként gyönyörű) lapszéli magyarázó jegyzeteivel ellátva sincs igazán értelme. Az azonban, hogy valaminek „értelme" legyen, az emberi tudat határmezsgyéjén nem elsőrendű szempont, és a tudat itt egyébként is kicsúszik az akarat kontrollja alól. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a bódítószerek által előidézett látomások teljesen esetlegesek. A *Rege a vén tengerészről*, valamint Coleridge két másik zseniális töredéke, a *Christabel*, illetve a bevallottan ópium hatása alatt írt *Chubla Khan* (Kubla Kán) egyáltalán nem kelt ilyen benyomást. E költemények mindmáig meg is őrizték vonzerejüket.

A francia romantikusok az angolokhoz hasonlóan Milton Sátánjával viaskodtak, de mivel Napóleonnal is együtt kellett élniük, lázadásuk nem volt igazán sikeres. Chateaubriand a *Les Natchez* című művében (1826) Észak-Amerikába „telepítette ki" a poklot, Victor Hugo pedig befejezetlenül maradt trilógiába fogott a Sátánról, akit „meg akart váltani". A fiatalabb francia költők a maguk útját járták: az ürömből készült, függőséget kiváltó itallal, az abszinttal „öblítették le" a hasist meg az ópiumot. Ez a kombináció hallucinációkat

vált ki, idővel pedig agykárosodást okoz. Charles Baudelaire (1821–1867) a szifilisznek köszönhetően már negyvenéves kora előtt az őrület határán járt. Baudelaire, aki lelkes híve volt Swedenborgnak, és rajongott Byronért meg Poe-ért is, 1857-ben napvilágot látott első verseskötetének *Fleurs du Mal* (A romlás virágai) címet adta. A kötet szinte valamennyi verse utal valamilyen módon a Sátánra, a pokol lakóira, holttestekre, vámpírokra vagy legalább valamiféle bűnre. A költőre, ha nem azonosul is egyértelműen a műveiben ábrázolt alakokkal, de hat e sötét világ vonzereje, csillogása. Baudelaire – némiképp ironikus gesztusként – szabad akaratából döntött úgy, hogy bebarangolja a poklot. A kábítószer volt az útikalauza, és az okozta a végzetét is. A pokolbéli utazásban a legrosszabb esetben is a szürke földi világból tett üdítő kiruccanást lát a költő, a „jobb pillanatokban" azonban az általa is elutasított Jahve elleni lázadás szimbólumává válik. E költeményekben teljesen összekeveredik jó és rossz, Baudelaire a hideg, baljós szépséget ünnepli. Könyvét szemérmetlenség vádjával bíróság elé citálták, és hat vers „elmarasztaló ítéletet" kapott. *A romlás virágai* azonban nagyon is a kor terméke volt, így mindezek ellenére népszerű maradt.

Arthur Rimbaud (1854–1891) Baudelaire követője volt, és mesteréhez hasonlóan *poète maudit,* azaz elátkozott költő. Még abban is „utánozta" Baudelaire-t, hogy szintén elkapta a szifiliszt. Költői pályája 16 éves korában kezdődött, és 19 éves korában véget is ért. Rimbaud állítólag szabályos vallást épített a kábítószerek köré. *Une Saison en Enfer* (Egy évad a pokolban) című versciklusa nem annyira a bódítószerekről szól, inkább a narkotikumokhoz szintén vonzódó költőtársával, Paul Verlaine-nel folytatott szerelmi viszonyáról. Rimbaud írta azonban minden idők talán leghíresebb „trip-versét", a *Le Bateau Ivre*-t (A részeg hajó), amely egy

hallucinációs élmény során látott újvilági folyón tett vad utazást mesél el. A költő már teljesen elvesztette uralmát hányadékfoltos teste, a hajója, és az őt egyre gyorsabban űző, egyre magasabbra repítő „anyag" vagy ital fölött is. A „minden vizekké" átalakuló folyó a magasba, a Tejút felé szárnyal. Hieronymus Bosch képeit idéző tájak suhannak el, furcsaságuk emlékekkel keveredik. Felvillanyozó rémségek, egy végtelen, fenséges világ és az egyszerre gyűlölt és szeretett pokol tárul a költő szeme elé.

A lélek zugaiba tett látomásos utazásoknak természetesen nem elengedhetetlen feltétele a kábítószer, de sokszor segít, ha a szerző sejteti, hogy műve narkotikum hatása alatt született. Herman Melville korai tengerésztörténetei például minden „rafinériától" mentes, őszinte, sőt vidám elbeszélések, allegorikus nagyregényében, a látomásos utazást leíró *Moby Dick*ben (Moby Dick, a fehér bálna) (1851) azonban rátalált arra a „hallucinációs" hangvételre, amely az ábrázolt anyag lényegi részeként hat. Eszünkbe juthatnak még a fiatalon öngyilkossá lett 20. századi amerikai költő, Hart Crane viharos, szilaj, csillogó látomásos utazásai vagy a legkevésbé sem „drogos", biztosítótársaságnál dolgozó Wallace Stevensnek az egész műfajt kifigurázó, elegáns paródiái, például a *The Comedian as the Letter* C (A komédiás, mint C betű) című költeménye.*

A kábítószereket gyakran a késő viktoriánus kori okkultizmushoz kötik, különösen az ördögimádó csoportokhoz. Az egyik ilyen társaság, az Arany Hajnal Hermetikus Rendje, tagjai sorában tudhatta William Butler Yeatset, Algernon Swinburne-t (akinek költészetében extrém méreteket öltött a „földi pokol" típusú erotikus szadomazochizmus) és Oscar Wilde-ot is. Yeats, aki egész életében hitt az okkult tanokban, a következő „spirituális nevet" választotta magának: Demon Est Deus Inversus, vagyis „az ördög fordított Isten". A századvég „sűrű, lila ködében" sikk volt az ördögkultusz, bár gyakran iróniával átszőve jelent meg, mint például Aubrey Beardsley illusztrációin.

A legfurcsább viktoriánus kori „drogvers" minden bizonnyal Christina Rossetti *The Goblin Market* (Lidércvásár) című műve (1862). A költőnő a bátyja, Dante Gabriel Rossetti költő és festő révén kapcsolatban állt a londoni művészkörökkel, de nem tűnik valószínűnek, hogy komoly tapasztalatokat szerzett volna „első kézből" a kábítószerekről. Akkor viszont „hova tegyük" Laura kalandját, akit a macska- és patkányarcú démonok egy különös gyümölccsel kísértenek meg? Szegény Laura azonnal rákap a „szerre", a démonok pedig azzal kínozzák, hogy eltűnnek előle. Az erényes Lizzie, aki képtelen elviselni húga gyötrődését, maga keresi föl a lidérceket, akik megmutatják neki valódi természetüket:

„Hangjuk harsány,
Szemük gonosz,
Farkuk suhog,
Lábuk tapos,
Taszítják könyökkel,
Karmolják körömmel,
Ugat, nyávog, sziszeg mind, s mily gúnyosan vihog!
Lizzie ruhája megtépve, harisnyáján piszok.
Haját szálanként kihúzzák,
Gyönge lábát megtapodják.
Kezét lefogva szájába
Tömik a gyümölcsöt, hiába."

* A Beatles együttes tagjai makacsul tagadták, hogy *Lucy in the Sky with Diamonds* (Lucy az égben gyémántokkal) című 1967-es szerzeményüknek bármi köze lenne a kábítószerekhez. A dal ezzel együtt tökéletes „miniatűr" – igaz, kissé gyermekversbe hajló módon énekli meg a látomásos utazást.

A jelenet a középkori misztériumjátékok hasonló történeteinek „kifacsart" változata. De jönnek még ennél furcsább dolgok is. A bátor Lizzie ugyan nem hajlandó beleharapni a gyümölcsbe, de annak testére csorgott levétől mégis „elázik". Hazarohan Laurához, és így kiált:

„Hiányoztam?
Csókolj hamar!
Horzsolások? Rá se ránts!
Ölelj, csókolj, szívd a nedűt,
Mit a lidérc neked szánt!
Lidércgyümölcs, lidércharmat,
Egyél, igyál, szeress már!
Laura, kényeztess már!"

És Laura ráveti magát. „Rázta félelem s fájdalom láza, / De csókolta Lizzie-t éhes szája." A gyümölcs nedve keserű, a lány mégsem tud ellenállni neki. Szerencsére azonban Lizzie erényessége hatására a testére folyt lé ellenanyaggá alakul át, és Laura megszabadul a vérébe jutott méregtől. A meghökkentő vers kizárólag ezért válhatott a testvéri szeretetről szóló megnyugtató példázatként „családi olvasmánnyá" – no meg azért, mert a viktoriánusok makacsul szemet hunytak a zavaró apróságok fölött.

A spiritualizmus, a hipnotizmus, a teozófia bűvöletében élő viktoriánusok, királynőjük példáját követve, fetisizálták a gyászt és a halottkultuszt – különösen ha fiatal holttestről volt szó. Rajongtak a kísértettörténetekért és a különböző horrorisztikus fantáziákért is. Ezek többnyire nem vallásos témákat dolgoztak fel, bár a végére időnként „odakentek"

Laurence Houseman illusztrációja a Goblin Market *(Lidércvásár) című költeményhez*

valami cukormázas erkölcsi tanulságot.* A viktoriánus Anglia horrortörténetei, az amerikaiakhoz hasonlóan – itt gyakorlatilag Edgar Allen Poe (1809–1849) találta föl a műfajt –, kerülték a poklot. Inkább a titokzatos, okkult „sír alatti" szellemvilágból érkező „hazajáró lelkek", mumusok szerepeltek bennük. Őket azonban hamarosan felváltották a kialakuló tudományos-fantasztikus irodalom galaxison túlról jött hősei.

A rendelkezésre álló gazdag anyagból a 20. század fantáziáját alapvetően befolyásoló három rémregény emelhető ki, amelyek az utánzatok, feldolgozások végeérhetetlen áradatát indították útjára. Az egyik természetesen Mary Shelley *Frankenstein*je (1818), amelyben a tudomány először létrehoz egy szörnyet, majd sorsára hagyja. A másik Robert Louis Stevenson *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete* című műve (1886), amelyben a fausti tudós nem „alkatrészekből" állít össze élőlényt, hanem az ösztönént, az Idet eleveníti meg. A harmadik pedig Bram Stoker *Drakulá*ja (1897), a felülmúlhatatlan „démoni szeretős, sorozatgyilkosos" rémregény.

A három alapműben nem jut hely a pokolnak. Drakula és tányérnyalói démonok ugyan, de – a feszületekkel bemutatott hókuszpókuszok dacára – nem „keresztény" démonok. Éjszakai lények ők, a folklór sűrű, sötét erdejének lakói. Senki nem gondolja egy pillanatig sem, hogy a vámpírok vagy áldozataik a pokolra jutnának. Démon Mr. Hyde is, de – a mesélő konvencionális, viktoriánus csűrés-csavarása ellenére – nem természetfölötti erők működése folytán elkárhozott

* Furcsa és nem túl kellemes érzés, amikor az ember lutheránus moralizálásra lesz figyelmes Hans Christian Andersen történeteiben. A 20. század aligha hibáztatható a nagy dán mesemondó erőteljes cenzúrázásáért. *A lány, aki a kenyérre hágott* című pokolfabuláját például visszataszítónak találom – bár kétségkívül feledhetetlen élményt nyújt.

lélek, hanem fontos modern metafora. Párja Oscar Wilde *Dorian Gray arcképe* (1891) című művészregényének hőse, aki Hyde lelkét rejti Jekyll arca mögé. (Oscar Wilde a jelek szerint úgy érezte, Dorian számára éppen elegendő büntetés, ha a szolgák előtt lelepleződik valódi rútsága. Ebben kétségtelenül igaza is volt.) A korát messze megelőző, progresszív gondolkodású Mary Shelleyvel szemben Stoker és Stevenson nagyon is koruk emberei voltak, mégsem érezte szükségét egyikük sem, hogy tudatlanságban élő teremtményei a pokolban bűnhődjenek.

A pokol ilyenformán a 19. század végére gyakorlatilag eltűnt a populáris kultúrából. És ha a középosztály észjárásának kövületeként meg is maradt a szó szerint értelmezett pokol gondolata, vajon hova helyezhették? A föld alá, azok után, hogy 1865-ben megjelent Lewis Carroll *Alice Csodaországban* című klasszikusa, aligha. Valahol a világűrben kellett tehát lennie, ahova William Whiston és Byron is tette.

HUSZONNYOLCADIK FEJEZET

Az univerzalizmus

A 19. század végén az egyház kebelén belül is történtek arra irányuló kísérletek, hogy leszámoljanak a pokol fogalmával. Ez azonban csak heves harcok árán volt lehetséges. Az egyetemes megváltás gondolata már Órigenész óta ott lappangott a kereszténység „tudatalattijában", bár mind a protestáns, mind a katolikus hierarchia szigorúan elutasította ezt az elméletet. Nyomtalanul eltörölni azonban soha nem sikerült, és a felvilágosodás korában 1500 év után először fordult elő, hogy nyíltan vitattak meg efféle „deviáns" teóriákat. Az Istent a szeretettel azonosító romantikus elképzelés ma már közismert, 150 éve azonban még bizonyos fokig újdonságszámba ment – legalábbis a kárhozattal kapcsolatban újfajta szemléletmódot jelentett.

Az angol James Relly (1720 k.–1778) az elsők között kezdte hirdetni az egyetemes megváltás eszméjét. Baptista lelkész volt, a hírhedt George Whitefield követőjeként kezdte pályáját. Whitefield megújhodást sürgető, dörgedelmes prédikációi még Jonathan Edwardsot is habozásra késztették, Rellyt pedig a jelek szerint még inkább taszították. Szakított Whitefielddel, és John Wesley mérsékeltebb metodista irányzatához csatlakozott, de rövidesen még jobban „balra tolódott", és végül eljutott az ortodox kálvinizmus tagadáságig. Ez akkoriban – talán a kvékereket leszámítva – szinte az összes angol felekezet tanainak elvetését jelentette. Relly vándorprédikátor lett, és azt az üzenetet hirdette, hogy ha Krisztus mindannyiunkért halt meg, akkor mindenki üdvözülni fog.

A Relly által megtérítettek közé tartozó kálvinista John Murray (1741–1815) 1770-ben érkezett meg a New Jersey állambeli Good Luckba, és haladéktalanul hirdetni kezdte az egyetemes megváltást az északkeleti kolóniákon. Baptista lelkésztársa, Elhanan Winchester (1751–1797) pedig 1781-ben megalapította az Egyetemes Baptista Egyházat. Az 1790-es években már olyan sokan tették magukévá az új egyház tanait, hogy Philadelphiában univerzalista zsinatot tartottak, az 1820-as évekre pedig a felekezet szilárdan megvetette a lábát Amerikában.

A korai univerzalisták eredeti protestáns felekezetük ortodox nézeteit vallották minden kérdésben, kivéve az örök kínszenvedést. A korai angol deistákhoz hasonlóan hittek a pokolban, de átmenetinek és javító célzatúnak tekintették az ottani tartózkodást. Murray amellett érvelt, hogy Isten jóságának fényében ennél súlyosabb büntetés elképzelhetetlen. Azt is állította – és ebben Órigenész nyomdokain járt, akár tudott róla, akár nem –, hogy az ember a pokolban is megőrzi szabad akaratát, így ott is megbánhatja bűneit. (Márpedig ha megteheti, a pokol rémségei láttán bizonyára meg is bánja.) Hosea Ballou (1771–1852) befolyásos egyházi vezető volt, és – bár műveltsége nem múlta felül jelentősen elődjeiét – gondolatgazdag, intellektuális hajlamú ember. Olvasta a deistákat, hitt az értelemben, nagyra tartotta Thomas Jeffersont és Ethan Allant. Köntörfalazás nélkül szembenézett az univerzalista álláspont teológiai buktatóival. Föltette a kérdést, hogy ha Istennek a természetéből adódó jósága garantálja a megváltást, az ember pedig végül természetéből

adódóan a jót választja, akkor mi értelme volt Krisztus áldozatának? Miért higgyünk isteni mivoltában, illetve föltámadásában? Mi szükség van a Szentháromságra? Mi a jelentősége az eredendő bűnnek? És ami a legfontosabb: mitől kell az embert „megváltani", ha nincs örök pokol?

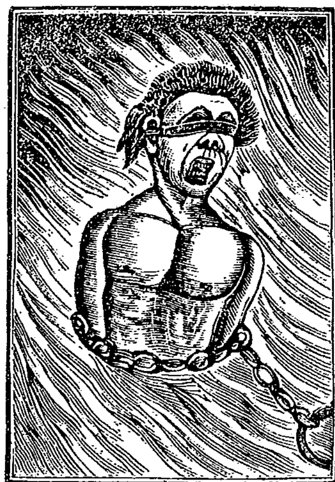
Ballou azt a radikális következtetést vonta le, hogy az ortodox teológiai „útravalóból" semmire sincs szükség: Krisztus kereszthalála olyasmitől mentette meg az emberiséget, ami immár nem létezik. Ballou az örök kínszenvedés tagadásától eljutott a pokol tagadásáig, és ezzel a megbotránkoztató nézetével szakadást idézett elő egyházában. Az univerzalisták álláspontja később is ingadozott ebben a kérdésben: a 19. század végén az átmeneti bűnhődés felé mozdultak el – ezt „gyógyulásnak" nevezték –, majd a 20. században Ballou szélsőséges álláspontját tették magukévá. Addigra már sok univerzalista egyáltalán nem hitt a túlvilági életben.

Az univerzalizmus ezzel együtt virágzott, az egyház iskolákat, egyetemeket hozott létre. Az amerikai ingyenes közoktatás rendszerének kialakítása jórészt az univerzalista Horace Mann nevéhez fűződik. Az univerzalisták sokkal jobban kezelték az 1860-as évek „Darwin-válságát" is, mint a többi keresztény felekezet, és általában véve tudománypártiak voltak. Nem idegenkedtek az üzlettől sem: P. T. Barnum, a híres impresszárió és cirkuszigazgató például jelentős egyénisége volt az egyháznak, de ez nem gátolta meg abban, hogy kijelentse: minden percben születik egy balek. A 20. században pedig nyitottak a többi nagy világvallás felé, mondván, hogy az igazi vallás a szó minden értelmében „univerzális". Az Amerikai Univerzalista Egyház 1960-ban egyesült az Amerikai Unitárius Szövetséggel.

A 19. században azonban, amikor az ortodoxok körében heves indulatok dúltak, az egyetemes megváltás tanát minden oldalról támadták – pontosan a Ballou által kifejtett okokból. Erkölcstelen, istenkáromló gondolatnak tűnt olyan helyzetbe hozni Istent, hogy kivétel nélkül mindenkit, még a legelvetemültebb gonosztevőket is meg kelljen váltania. A szabad akarat arminiánus hirdetői arra is rámutattak, hogy az egyetemes megváltás elmélete ugyanolyan determinista jellegű, mint a kálvini tanok. A pokol valóságának és ezáltal a kereszthalál fontosságának tagadása egyet jelentett a kereszténység elhagyásával. Puszta „humanizmus" volt ez, ennélfogva sok ember szemében kárhozatosnak minősült – pedig ezek az emberek korántsem voltak olyan korlátoltak, mint a 20. század végi amerikai keresztény fundamentalisták.

Az amerikai teológiai szemináriumok többsége a 19. században már működött. Ha körülnézünk régi könyvtári gyűjteményeik poros polcain, képet kaphatunk a vita hőfokáról. A metodisták által 1836-ban alapított atlantai Emory szeminárium viktoriánus kori anyagában olyan címeket találunk, mint *A büntetés bibliai doktrínájáról alkotott vélemények története* (1878); *Örök bűnhődés és örök élet* (1879); *Örök bűnhődés* (1880); *Hiszünk-e az örök bűnhődésben?* (1880); *Mi az igazság az örök bűnhődést illetően?* (1881); *A végtelen jövő: az ember próbatétele és az eljövendő végtelen világegyetem közötti valószínűsíthető kapcsolat* („A szerző jobbnak látja névtelenül publikálni könyvét. Célja és ihletője az igazság, nem a kétes hírnév." 1885); *Örök kárhozat* (1887); *A jövőbeli bűnhődés az értelem és a kinyilatkoztatás fényében* (1887); *Isten kegyelme a büntetésben* (1890); *Jövőbeli bűnhődés* (1892) és így tovább. A különböző álláspontokat megjelenítő traktátusok szerzői között britek éppúgy voltak, mint amerikaiak, és az egyházi személyeken kívül szilárd meggyőződésüknek hangot adó laikusok is szép számmal képviseltették magukat.

Illusztrációk A pokol megnyílik a keresztények előtt, hogy óva intse őket, nehogy odajussanak *című kiadványból (Dublin, 1841)*

A „jobb oldal" azonban elszántan akcióba lépett. XIII. Leó pápa 1879-ben kiadott egy bullát, amelyben megerősítette az örök pokol és az ördög létezését. A katolikus értelmiségtől azt várták, hogy sorakozzon föl a hivatalos álláspont

mögé. A konvencionális gondolkodású viktoriánus szülők Bunyan könyveit vagy Joseph Furniss tiszteletes *The Sight of Hell* (A pokol látványa) című bestsellerét ajándékozták gyermekeiknek. Az utóbbi műben az elkárhozott lelkek föld alatti várbörtönökben jajveszékelnek:

„Halljátok, hogy sivalkodik a kicsiny gyermek az izzó kemencében? Ki akar jönni. Látjátok, hogy vonaglik, tekergőzik a tűzben? A kemence tetejéhez veri a fejét, a padlón toporzékol kicsiny lábaival. [...] Isten nagyon jó volt ehhez a gyermekhez. Alighanem látta, hogy egyre rosszabb lesz, és soha nem bánja meg a bűneit, ezért még szigorúbban bűnhődne a pokolban. Ezért a kegyes és jóságos Isten még kora gyermekkorában elszólította ebből a világból."

A konvenció ezt a csatát megnyerte, de a háborút nem. A keresztény felekezetek többsége ugyan mindmáig hisz az örök pokolban, de csak a katolikus tradicionalisták és a protestáns fundamentalisták helyeznek rá komoly hangsúlyt. A pokol kissé kínossá vált: ha egy püspök az örök kárhozattal fenyegetőzik, a bulvársajtó pillanatok alatt pellengérre állítja. A túlvilági életben hívő emberek többsége univerzalista álláspontra helyezkedik: vagy a modern univerzalizmusban hisz, vagy pedig a régebbi, „gyógyító" poklot feltételező változatban.

Az unitárius-univerzalista egyház hangzatosan megfogalmazott tanait rajtuk kívül még egyetlen keresztény felekezet sem vállalta föl nyilvánosan:

„Az örök pokol tanát fenntartás nélkül elutasítjuk mint Isten elképzelhető legdurvább bemocskolását, amely lehetetlenné tenné a mennybéli boldogságot

This figure represents the person convinced of sin, and is endeavouring to flee the wrath to come.

Illusztrációk A lelki tükör, amely vagy Isten templomaként, vagy az ördögök tanyájaként mutatja az emberi szívet *című kiadványból (1830)*

is, hiszen akinek nincs kőből a szíve, az sehol sem lehet boldog annak tudatában, hogy az emberiség nagy családjának fele, köztük jó néhányan saját szerettei közül is, kínok között senyved. Ezért eme sötét, istengyalázó tan helyett abban hiszünk, hogy az eljövendő világot az Örök Igazság és Szeretet igazgatja majd, és abban, hogy akit e földön »Mi Atyánknak« nevezünk, az eljövendő világban is ugyanúgy Atyja lesz valamennyi emberi gyermekének, és a világ úgy lesz megalkotva, hogy ne csak azoknak hozza el az örökké tartó jót, akik itt helyesen éltek, hanem azoknak is örök reményt nyújtson, akik itt bűnös életet éltek."

HUSZONKILENCEDIK FEJEZET

Freud kora

Gyakran emlegetik a modern világ négy prófétáját. A 19.század közepén *A fajok eredete* című könyv megjelenése kavart vihart a szellemi életben. A biológiai determinizmus Charles Darwin (1809–1882) által kifejtett elmélete alapvető változásokat idézett elő a kor filozófiai gondolkodásában. A már amúgy is recsegő-ropogó mechanikus világegyetem egy csapásra darabokra hullt, hiszen az új teória azt állította, hogy a fennmaradásért folytatott küzdelem földtani korszakokban mérhető idő óta folyik. A harmonikusan elrendezett világról, amelyről addig azt hitték, hogy Isten hatalmát és jóságát bizonyítja, kiderült, hogy sikeres szexuális hódítások sorának köszönhetően alakult ki. Csúf gondolat volt ez, ateizmust, erkölcstelenséget sugallt. Sokan mélyen sértve érezték magukat (még manapság is akadnak ilyenek), és azt a gondolatot is fölháborítónak találták, hogy mégsem Isten teremtette őket a maga képére, hanem a majomtól vagy majomszerű lényektől származnak. Mások viszont a haladás cáfolhatatlan jeleként ünnepelték az új „evangéliumot", amely azt demonstrálta a szemükben, hogy a természet és a nemzet képes előrehaladni, illetve magasabbra törni.

Karl Marx (1818–1883) *Kommunista kiáltványa* még *A fajok eredete* előtt, 1848-ban látott napvilágot, igaz, lényegesen nagyobb hatású műve, a Friedrich Engels által szerkesztett *A tőke* (Das Kapital) csak a század végén jelent meg. Marx egyszerűen félresöpörte a vallást mint figyelemelterelő őrületet, „a nép ópiumát", amelyet a történelem folyamán a kizsákmányolás, a zsarnokság előmozdítására és védelmére használtak fel. Kijelentette, hogy a haladás érdekében meg kell szüntetni a vallást, a magántulajdonnal, az osztálykülönbségekkel, valamint a munka és a bérek igazságtalan elosztásával együtt. Marx gondolatai, mielőtt a 20. század katlanjában megmérettettek volna, roppant súlyú intellektuális és humanitárius érvrendszert alkottak.

Friedrich Nietzsche (1844–1900) viszont nem hitt a társadalmi haladásban, különösen annak erőltetett egyenlősdi útján történő megvalósításában. Úgy vélte, az emberek konformisták, középszerűek, a vallást pedig megvetendő módon arra használják, hogy bizarr természetfölötti erőkkel fenyegetőzve kordában tartsák őket. *Übermensch*nek, azaz „felsőbbrendű embernek" (ezt a fogalmat a nácik később perverz módon kiforgatták eredeti értelméből) Nietzsche azt az individuumot nevezte, akiben megvan az akarat és az erő ahhoz, hogy ellenálljon a szervezett államvallásnak, így a nácizmushoz hasonló ideológiáknak is, és fölállítsa a saját magas rendű etikai normáit. Goethét hozta fel példának, aki szerinte megfelelt a „felsőbbrendű ember" kritériumainak. Nietzsche, kora költőihez hasonlóan, a „dionüszoszi" életörömöt ünnepelte, amely szerinte meghaladja az „apollói" szépség rendjét.

A modern pokolfogalom szempontjából mégis a negyedik „próféta", Sigmund Freud (1856–1939) munkássága a legjelentősebb. A metaforikus avagy „poétikus" gondolkodásmód a 19. században virágkorát élte, az emberi tudatot feltérképező Freud azonban sötét zugokba világított be, és tartósan megváltoztatta a modern kor szóhasználatát.

Ezt a széfet még a démonok sem tudják feltörni. (19. századi reklám)

A „predesztináció vagy szabad akarat" vita marginális jelentőségű egy olyan korban, amelyet az ösztönén, az én és a felettes én (id, ego és szuperego) küzdelme foglalkoztat. Ma már szorongásról, gátlásról, elfojtásról, ödipális bűntudatról beszélünk eredendő bűn helyett – annak ellenére, hogy Freud (számos követőjétől eltérően) Szent Ágostont is megszégyenítő elszántsággal kötötte mindezt a nemi aktushoz.

Freud vallásellenes volt, a neurózis intézményesített formáját látta a vallásban. Fiatalabb kollégája, Carl Gustav Jung (1875–1961), aki vonzódott a misztikumhoz, többek közt ebben sem értett vele egyet, és bevezette a kollektív tudattalan fogalmát, amely a nemzet és az egyén számára egyaránt fontos archetípusokból merít. A tudattalan elfojtásából fakadó kétségbeesést Árnyéknak nevezte. Jung talán még Freudnál is nagyobb hatással van az írókra, képzőművészekre: ha valaki, ők igazán értik, mi az az Árnyék.

A pokol korántsem merült feledésbe a 20. században: annak egyik legfontosabb, mindenütt jelen lévő metaforája lett. Bizonyos fokig már a 17. századi John Bunyan is tudta, mit csinál, amikor *A zarándok útjá*ban a régi prédikációban szereplő Pokol Ingoványát a Csüggedés Ingoványára változtatta. Ennél sokkal tudatosabban dolgozta föl a témát Thomas Mann, akire erősen hatott Nietzsche és Freud is. Az ő *Doktor Faustus* című regénye (1948) a hitleri Németországban játszódik, ahol hőse, a rögeszmés, kétségbeesett zeneszerző megőrül. Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij (1821–1881) nagy hatású regények egész sorában tárta föl a jó és a gonosz, az épelméjűség és az őrület rejtelmeit, és démoni képi világot csempészett a realista regénybe. Azt, amit Nietzsche Isten halálának nevezett, senki sem példázza olyan döbbenetes erővel, mint *A Karamazov testvérek* Ivánja.

A modern írók nagy képzelőerővel, változatos módon használták fel a pokolmetaforát. Igen gyakori a képzelet ironikus játéka. Goethe *Faust*jának második része ihlette James Joyce *Ulysses* című formabontó nagyregényének (1922) alvilági bordélyházban játszódó részét, majd Thomas Mann *Doktor Faustus*át, William Gaddis *The Recognitions* (A felismerések, 1955) és Salman Rushdie *Sátáni versek* című regényét. Igaz, az utóbbi inkább az ördögökről szól, mintsem a pokolról.

A lélek rejtett zugaiba tett utazás párhuzamba állítható a veszélyes területen, így őserdőben vagy háborús zónában való kalandozással. Ennek jól ismert példája Joseph Conrad *Heart of Darkness* (A sötétség mélyén) című regénye (1902). A témát a vietnami háború „díszletei" között feldolgozó Francis Ford Coppola azonban *Apokalipszis, most* című filmjében (1979) már a második világháború utáni időszakhoz jobban illő fantazmagorikus elbeszélésmódot vá-

lasztotta. Ugyanez mondható el Joseph Heller *A 22-es csapdája*, Günter Grass *A bádogdob*, Jerzy Kosinski *A festett madár* és J. M. Coetzee *Michael K élete és kora* című regényéről. Picasso fájdalmas háborús festményén, a *Guernicán* szintén egyértelműen felismerhetők a pokolábrázolás hagyományos motívumai.

Vannak példák az „intellektuális pokol" művészi megjelenítésére is. George Bernard Shaw *Man and Superman* (Ember és felsőbbrendű ember) című drámájának „betétjében", a harmadik felvonás „Don Juan a pokolban" jelenetében például a Don Juan-színművek hagyományos, erényes figurája, a Szobor pokolra száll, mert a mennyországot túl szimmetrikusnak, merevnek találja. Jean-Paul Sartre *No Exit* (Nincs kiút) című drámájában viszont az idők végezetéig untatják egymást a szereplők a pokolban.

A pokol modern metaforája a pusztulásnak indult, kietlen „átokföldje" is, amelynek legkorábbi előképe a „dermedt, ocsmány természet" Robert Browning (1812–1889) *Childe Roland to the dark tower came* (Childe Roland a sötét toronyhoz ért) című versében. Állítása szerint Browning nem tudta, honnan jön és mit jelent a művében ábrázolt sorvadó, lidércnyomásos táj képi világa. T. S. Eliot már tudatosabban nyúlt ugyanehhez a metaforához *The Waste Land* (Átokföldje) című költeményében (1922). Eliot a nagy khtonikus költők egyike, aki az emberiség teljes kulturális hagyományából merített, és gazdagította is azt. Az ő poklát a kimerültség, az erkölcsi törvények hiánya jellemzi. E kiszáradt, terméketlen, légüres térben a szívtelenség és a jelentésnélküliség eredményei „csontok, száraz üregbe dobva, / csak patkányláb zörrenti évről évre". (Vas István fordítása) Eliot más verseiben is visszatért az „átokföldje" motívumához. A legmarkánsabban *Az üresek*ben (1925), amelynek mottója *A sötétség mélyén* című regényből való, és a *Négy kvartett* utolsó darabjában, a *Little Gidding*ben (1942), ahol alvilági vezetőjében, az „összetett, meghitt kísértetben" (Vas István fordítása), leginkább Dante és a nem sokkal azelőtt elhunyt Yeats alakja ismerhető fel.

Meglátásom szerint Samuel Beckett szinte valamennyi regényének és drámájának hősei ezen az egzisztencialista átokföldjén vagy az azzal szomszédos parcellán múlatják az időt, csúszva-mászva, céltalanul lődörögve vagy éppen nyakig beásva, mint Dante egyik bugyrának lakói. Nincs túl messze innen Kafka „területe" sem, sőt még J. R. R. Tolkien *A Gyűrűk Ura* című fantasytrilógiájában is groteszk külsejű lényekkel benépesített, sivár térség jelzi a Sötét Úr hatalmát. Már-már úgy fest ez a birodalom, mint egy nukleáris világégés utáni, sivatagos táj.

Más könyvekben az őrülettel (a depresszióval vagy a skizofréniával) „házasítják össze" a poklot. Joanne Greenberg *Never Promised You a Rose Garden* (Nem ígértem rózsakertet) című híres skizofréniaregényében a fényesség miltoni képei jelennek meg, Mark Vonnegut pedig *Az Éden-expressz* című művében saját, kábítószerekkel és skizofréniával folytatott küzdelmét írja le. A század közepe táján R. D. Laing angol pszichiáter fölvetette, hogy az őrületbe való szándékos „alászállás", amelyhez esetleg kábítószer segítsége is igénybe vehető, hasznos lehet a lélek számára. Az „eljárás" Doris Lessing több regényében is fölbukkan, például a *Briefing for a Descent into Hell* (Eligazítás pokolra szálláshoz) címűben.

A mozi- és tévéfilmekben többnyire „gótikus" és eléggé banális módon jelenik meg a pokol. A díszlettervezők és a különleges effektek tervezői ilyenkor megmutathatják, mit tudnak. A pokolmetafora filmen igen hatásos lehet, ennek szép példája két csodálatos Orpheusz-film: Jean Cocteau *Orphée*-ja (1949) és Marcel Camus *Orfeu Negro* (Fekete

Auguste Rodin (1840–1917) sok éven át dolgozott A pokol kapuja *című alkotásán. Nem követett egyetlen kitüntetett tradíciót, de a képen látható féldombormű a dantei Ugolinót ábrázolja*

Orfeusz) című alkotása (1959). A kommersz filmeket gyártó stúdiók azonban rendszerint kerülik a témát. Üdítő kivétel *A bolygó neve: halál* című sci-fi kalandfilm (1986), amelyben Sigourney Weaver amolyan űrkorszaki Inannaként alászáll a félelmetes pokolra, hogy kimentsen egy gyermeket a szörnyeteg képében megjelenő Ereskigal karmai közül. A képregényekben és a rajzfilmekben gyakran találkozunk mókás manók lakta komikus pokollal, Stanley Elkin baljósan komikus regénye, a *The Living End* (Az élő vég) (1979) pedig teljes egészében a pokolban játszódik, amely a lehető leghagyományosabb középkori borzalmakkal van tele.

A hitoktatásból valószínűleg el fog tűnni a pokol, és ezt a folyamatot tovább siettethetik a halálközeli élményekkel kapcsolatos kutatások. Rugalmas, jól használható metaforaként azonban túl értékes ahhoz az alvilág, hogy könnyű szívvel lemondjunk róla, bár bizonyára a jövőben is folyamatosan változik majd, ahogy az ókori Mezopotámia óta mindig is tette.

IRODALOM

Abrams, M. H.: *Natural Supernaturalism: Tradition and Revolution in Romantic Literature* (Természetes természetfelettiség: hagyomány és forradalom a romantikus irodalomban). New York, Norton, 1971.

Apuleius: *The Golden Ass of Apuleius*. Ford. Robert Graves. New York, Pocket Library, 1958. (Magyarul: *Az aranyszamár*. Európa, 1993.)

Arbes, Rudolph: *Tertullianus, Father of the Church* (Tertullianus, az egyház atyja). Reprint. Washington, Catholic University Press, 1977.

Ariès, Philippe: *Images of Man and Death* (Az ember és a halál képei). Ford. Janet Lloyd. Cambridge, Harvard University Press, 1985.

Ariès, Philippe: *The Hour of Our Death* (Halálunk órája). Ford. Helen Weaver. New York, Knopf, 1981.

Aristophanes: *Five Comedies* (Öt vígjáték). Ford. Benjamin Bickley Rogers. Garden City, NY, Doubleday, Anchor Books, 1955. (Magyarul: *Arisztophanész vígjátékai*. Európa, 1988.)

Auerbach, Erich: *Mimesis*. Ford. William R. Trask. Princeton, Princeton University Press, 1953. (Magyarul: *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban*. Gondolat, 1985.)

Bakhtin, Mikhail: *Rabelais and His World*. Ford. Helene Iswolsky. Bloomington, Indiana University Press, 1984. (Magyarul: Mihail Bahtyin: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Osiris, 2002.)

Bate, Walter Jackson: *John Keats*. Cambridge, Harvard University Press, 1979.

Bate, Walter Jackson: *Samuel Johnson*. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1975, 1977.

Bayle, Pierre: *Dictionnaire historique* (Történelmi szótár). Le Havre, P. de Hondt, 1759.

Becker, Ernest J.: *A Contribution to the Comparative Study of the Medieval Visions of Heaven and Hell, with Special Reference to Middle English Versions* (Segédkönyv a középko-

ri mennyország- és pokolvíziók összehasonlító tanulmányozásához, különös tekintettel a középangol nyelvű verziókra). Baltimore, John Murphy Company, 1899.

Bell, A. R. L.: *The Harrowing of Hell: A Study of Its Reception and Artistic Interpretation in Early Medieval European Literature* (A pokolra szállás: tanulmány a történet befogadásáról és művészi értelmezéséről a kora középkori európai irodalomban). PhD-disszertáció, University of Maryland, 1971.

Berthold, Margot: *The History of World Theater: From the Beginnings to the Baroque* (A világ színháztörténete a kezdetektől a barokk korig). Ford. Edith Simmons. New York, Continuum, 1972, 1990.

Blake, William: *The Complete Poetry and Prose of William Blake* (William Blake összes költői és prózai műve). Szerk. David V. Erdman. Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1981. (Magyarul: *William Blake versei*. Európa, 1977.)

Bloch, Marc: *Feudal Society*, 1–2. k. Ford. L. A. Manyon. Chicago, University of Chicago, 1961. (Magyarul: *Feudális társadalom*. Osiris, 2002.)

Bloom, Harold: *The Visionary Company: A Reading of English Romantic Poetry* (A látnokok társasága: az angol romantikus költészet egy olvasata). Ithaca, Cornell, 1971.

Boase, T. S. R.: *Death in the Middle Ages: Mortality, Judgment and Remembrance* (A halál a középkorban: halandóság, megítélés és emlékezet). New York, McGraw-Hill, 1972.

Bosing, Walter: *Hieronymus Bosch: Between Heaven and Hell*. Köln, Benedik Taschen, 1987. (Magyarul: *Hieronymus Bosch. Menny és pokol között*. Vince Kiadó, 2005.)

Boyce, Mary (szerk. és ford.): *Textual Sources for the Study of Zoroastrism* (Forrásszövegek a zoroasztrianizmus tanulmányozásához). Manchester, Manchester University Press, 1984. Reprint: Chicago, University of Chicago Press, 1990.

Brown, Peter: *Augustine of Hippo: A Biography*. Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1967. (Magyarul: *Szent Ágoston élete*. Osiris, 2003.)

Brown, Peter: *The Making of Late Antiquity* (A késő ókor kialakulása). Cambridge, Harvard University Press, 1978.

Brown, Peter: *Society and the Holy in Late Antiquity* (Társadalom és szentség a késő ókorban). Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1982.

Budge, E. A. Wallis: *The Egyptian Heaven and Hell* (Az egyiptomi mennyország és pokol). 3. k.: *The Contents of the Books of the Other World Described and Compared* (A másvilágról szóló könyvek tartalmának leírása és összehasonlítása). New York, AMS Press, 1976.

Burckhardt, Jacob: *The Civilization of the Renaissance in Italy*. Ford. S. G. C. Middlemore. New York, Random House, Modern Library, 1954. (Magyarul: *A reneszánsz Itáliában*. Képzőművészeti Alap, 1978.)

Burkert, Walter: *Greek Religion* (A görög vallás). Ford. John Raffan. Cambridge, Harvard University Press, 1985.

Burkert, Walter: *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth* (Homo necans: Az ókori görög áldozati rítusok és mítoszok antropológiája). Ford. Peter Bing. Berkeley és Los Angeles: University of California Press, 1983.

Bush, Douglas (szerk.): John Keats: *Selected Poems and Letters* (John Keats: válogatott versek és levelek). Boston, Houghton Mifflin, 1959. (Magyarul: *John Keats versei*. Európa, 1975.)

Butler, Eliza Marion: *The Fortunes of Faust* (Faust sokféle sorsa). London, Cambridge University Press, 1952.

Byron, Lord, George Gordon: *Byron: Selections* (Byron válogatott művei). Szerk. Jerome J. McGann. New York, Oxford University Press, 1986. (Magyarul: *Byron válogatott művei 1–2*. Európa, 1975.)

Campbell, Joseph: *The Hero with a Thousand Faces* (Az ezerarcú hős). 2. kiadás. Bollingen Series, XVII. K. Princeton, Princeton University Press, 1968.

Camporesi, Piero: *The Fear of Hell: Images of Damnation and Salvation in Early Modern Europe* (A pokoltól való félelem: a kárhozat és az üdvözülés képi megjelenítései a kora újkori Európában). Ford. Lucinda Byatt. University Park, PA, Pennsylvania State University Press, 1991.

Cantor, Norman: *Medieval History: The Life and Death of a Civilization* (Középkori történelem: egy civilizáció élete és halála). New York, Macmillan, 1963.

Cohn, Norman R. C.: *The Pursuit of the Millennium* (A millennium hajszolása). New York, Oxford University Press, 1972.

Coughlan, Robert és a Time-Life Books szerkesztői: *The World of Michelangelo* (Michelangelo világa). Alexandria, VA, Time-Life Books, 1966.

Dalley, Stephanie (ford.): *Myths from Mesopothamia: Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others* (Mezopotámiai mítoszok: a teremtés, a vízözön, Gilgames és más történetek). New York, Oxford University Press, 1989.

Dante Alighieri: *The Divine Comedy. 1. k.: Inferno*. Ford. Mark Musa. Bloomington, Indiana University Press, 1971. Reprint: New York, Penguin, 1984. (Magyarul: *Isteni színjáték*. Babits Mihály fordítása. Szépirodalmi, 1986.)

Davidson, Clifford és Thomas H. Seiler (szerk.): *The Iconography of Hell* (A pokol ikonográfiája). Kalamazoo, Medieval Institute Publications, Western Michigan University, 1992.

Davidson, Gustav: *A Dictionary of Angels, Including the Fallen Angels* (Angyalok szótára, beleértve a bukott angyalokat is). New York, Free Press, 1967.

Davidson, H. R. Ellis: *Gods and Myths in Northern Europe* (Istenek és mítoszok Észak-Európában). Baltimore, Penguin, 1964.

Davidson, H. R. Ellis: *Myths and Symbols in Pagan Europe: Early Scandinavian and Celtic Religions* (Mítoszok és szimbólumok a pogány Európában: a korai skandináv és kelta vallás). Syracuse, NY, Syracuse University Press, 1988.

Deumeau, Jean: *Sin and Fear: The Emergence of a Western Guilt Culture, 13'–18' Centuries* (Bűn és félelem: a nyugati bűntudatkultúra kialakulása, 13–18. század). Ford. Erich Nicholson. New York, St. Martin's Press, 1990.

Diderot, Denis: *Encyclopèdie ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers* (Enciklopédia, avagy a tudományok, a művészetek és a mesterségek rendszeres szótára). New York, Adler, 1967.

Dodds, E. R.: *The Greeks and the Irrational*. Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1951. (Magyarul: *A görögség és az irracionalitás*. Palatinus, 2002.)

Dodds, E. R.: *Pagan and Christian in an Age of Anxiety: Some Aspects of Religious Experience from Marcus Aurelius to Constantine* (Pogányság és kereszténység a szorongás korában: a vallási élmény néhány aspektusa Marcus Aureliustól Nagy Konstantinig). New York, Norton, 1965.

Dolan, John P. (szerk. és ford.): *The Essential Erasmus* (Erasmus lényegre törően). New York, New American Library, Mentor-Omega, 1964.

Donne, John: *The Complete Poetry and Selected Prose of John Donne* (John Donne összes verse és válogatott prózája). Szerk. Charles M. Coffin. New York, Modern Library, 1952.

Ebor, Donald et al. (ford.): *The New English Bible with the Apocrypha* (Az új angol *Biblia* az apokrifokkal). New York, Oxford University Press és Cambridge University Press, 1970.

Eimerl, Sarel: *The World of Giotto* (Giotto világa). New York, Time, Inc., 1967.

Eliade, Mircea et al. (szerk.): *The Encyclopedia of Religion* (A vallás enciklopédiája). New York, Macmillan, 1987.

Elsen, Albert E.: *The Gates of Hell by Auguste Rodin* (Auguste Rodin: A pokol kapui). Stanford, CA, Stanford University Press, 1985.

Emersn, Ralph Waldo: *Essays and Lectures* (Esszék és előadások). New York, The Library of America Series, Literary Classics of the U.S., 1983. (Magyarul: *Esszék*. Bagolyvár, 1999.)

Emmerson, Richard Kenneth: *Antichrist in the Middle Ages: A Study of Medieval Apocalypticism, Art, and Literature* (Az Antikrisztus a középkorban: tanulmány a középkori apokaliptizmusról, művészetről és irodalomról). Seattle, University of Washington Press, 1981.

The Encyclopaedia Britannica. Chicago, William Benton, 1963. (Magyarul: *Britannica Hungarica Világenciklopédia*. Magyar Világ Kiadó.)

Euripides: *Four Tragedies* (Négy tragédia). Szerk. David Grene és Richard Lattimore. Chicago, University of Chicago Press, 1955. (Magyarul: *Euripidész összes drámái*. Európa, 1984.)

Eusebius of Caesarea: *The History of the Church from Christ to Constantine*. Ford. G. A. Wiliamson. New York, Penguin, 1965. Reprint: 1989. (Magyarul: *Euszebiosz egyháztörténete*. Szent István Társulat, 1983.)

Faulkner, R. O. (ford.): *The Ancient Egyptian Book of the Dead* (Az ókori egyiptomi *Halottak könyve*). Szerk. Carol Andrews. Austin, University of Texas Press, 1990.

Feaver, William: *The Art of John Martin* (John Martin művészete). Oxford, Clarendon Press, 1975.

Ferguson, John: *The Religions of the Roman Empire* (A Római Birodalom vallásai). Ithaca, Cornell University Press, 1970.

Forsyth, Neil: *The Old Enemy: Satan and the Combat Myth* (A régi ellenség: a Sátán és a vele vívott harc mítosza). Princeton, Princeton University Press, 1987.

Gardiner, Eileen (szerk.): *Visions of Heaven and Hell Before Dante* (Mennyország- és pokolvíziók Dante előtt). New York, Italica Press, 1989.

Gardner, John és Maier, John: *Gilgamesh*. New York, Knopf, 1984.

Gay, Peter: *The Enlightenment: An Interpretation. The Rise of Modern Paganism* (A felvilágosodás: egy értelmezés. A modern pogányság fölemelkedése). New York, W. W. Norton, 1966.

Gay, Peter: *The Party of Humanity: Essays in the French Enlightenment* (Az emberiesség társasága: esszék a francia felvilágosodás témakörében). New York, W. W. Norton, 1971.

Gibson, Walter S.: *Brueghel*. New York, Oxford University Press, 1977.

Gibson, Walter S.: *Hieronymus Bosch*. New York, Oxford University Press, 1973.

Ginzburg, Carlo: *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath*. Ford. Raymond Rosenthal. New York, Pantheon, 1991. (Magyarul: *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése*. Európa, 2003.)

Goethe, Johann Wolfgang von: *Faust, Part I*. (*Faust*, I. rész). Ford. Philip Wayne. New York, Penguin, 1949.

Goethe, Johann Wolfgang von: *Faust, Part II*. (*Faust*, II. rész). Ford. Philip Wayne. New York, Penguin, 1959. (Magyarul: *Goethe válogatott művei. Faust*. Európa, 1986.)

Graves, Robert: *The Greek Myths*. New York, George Braziller, 1955. (Magyarul: *A görög mítoszok*. Európa, 1970.)

Green, V. H. H.: *Renaissance and Reformation: A Survey of European History Between 1450 and 1560* (Reneszánsz és reformáció: az európai történelem áttekintése 1450-től 1560-ig). London, Edward Arnold, 1952.

Gurevich, Aron: *Medieval Popular Culture: Problems of Belief and Perception* (Középkori népi kultúra: a hit és az észlelés problémái). Ford. James M. Bak és Paul A. Hollingworth. New York, Cambridge University Press, 1988, 1990.

Guthrie, W. K. C.: *Orpheus and Greek Religion: A Study of the Orphic Movement* (Orpheusz és a görög vallás: tanulmány az orfikus mozgalomról). New York, W. W. Norton, 1966.

Hadas, Moses: *A History of Greek Literature* (A görög irodalom története). New York, Columbia University Press, 1950.

Haskell, Ann S. (szerk.): *A Middle English Anthology* (Középangol antológia). Garden City, NY, Doubleday, Anchor Books, 1969.

Hearn, M. F.: *Romanesque Sculpture: The Revival of Monumental Stone Sculpture in the Eleventh and Twelfth Centuries* (Román kori szobrászat: a monumentális kőszobor feltámadása a 11–12. században). Ithaca, Cornell University Press, 1981.

Heidel, Alexander: *The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels* (A Gilgames-eposz és annak ószövetségi párhuzamai). Chicago, University of Chicago Press, 1949.

Herbermann, Charles George et al. (szerk.): *The Catholic Encyclopaedia*. 17. k. New York, Appleton, 1907–1912.

Hesiod: *Theogony, Works and Days* (Az istenek születése, Munkák és napok). Ford. M. L. West. New York, Oxford University Press, 1988. (Magyarul: Hésziodosz: *Az istenek születése*. Magyar Helikon, 1976.)

Himmelfarb, Martha: *Tours of Hell: An Apocalyptic Form in Jewish and Christian Literature* (Pokolbéli utazások: egy apokaliptikus műfaj a zsidó és a keresztény irodalomban). Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1983.

Hinnells, John R. (szerk.): *A Handbook of Living Religions* (Az élő vallások kézikönyve). New York, Penguin, 1984.

Holmes, Richard: *Coleridge. Early Visions* (Coleridge. Korai látomások). New York, Viking, 1989.

Homer: *The Odyssey*. Ford. Robert Fitzgerald. Garden City, NY, Doubleday, Anchor Books, 1963. (Magyarul: Homérosz: *Odüsszeia*. Devecseri Gábor fordítása. Európa, 1986.)

Hooke, S. H.: *Middle Eastern Mythology* (Közel-keleti mitológia). Baltimore, Viking Penguin, 1963.

Houghton, Walter E.: *The Victorian Frame of Mind* (A viktoriánus észjárás). New Haven, Yale University Press, 1957.

Hughes, Robert: *Heaven and Hell in Western Art* (Menny és pokol a nyugati művészetben). New York, Stein & Day, 1968.

Huizinga, Johan: *The Waning of the Middle Ages: A Study of the Forms of Life, Thought and Art in France and the Netherlands in the XIVth and XVth Centuries*. Ford. A. Hopman. Garden City, NY, Doubleday, Anchor Books, 1949, 1954. (Magyarul: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. Helikon, 1983.)

Huxley, Aldous: *Heaven and Hell* (Menny és pokol). New York, Harper, 1956.

James, Montague Rhodes: *The Apocryphal New Testament* (Az apokrif *Újszövetség*). Oxford, Clarendon, 1924, 1953.

Johnson, Paul: *A History of Christianity*. New York, Atheneum, 1976. (Magyarul: *A kereszténység története*. Európa, 2001.)

Johnson, Samuel: *A Dictionary of the English Language* (Az angol nyelv szótára). London, W. Strahan, 1765.

Jonas, Hans: *The Gnostic Religion: The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity* (A gnosztikus vallás: az Ismeretlen Isten üzenete és a kereszténység kezdetei). 2. kiadás. Boston, Beacon Press, 1963.

Keener, Frederick M.: *English Dialogues of the Dead: A Critical History, an Anthology, and a Checklist* (Holtak párbeszédei angolul: kritikai történet, antológia és katalógus). New York, Columbia University Press, 1973.

Kirk, G. S.: Myth: *Its Beginning and Functions in Ancient and Other Cultures* (A mítosz kezdetei és funkciója az ókori és más kultúrákban). Berkeley és Los Angeles: University of California Press, 1970. (Magyarul: *A mítosz*. Holnap, 1995.)

Kirk, G. S.: *The Nature of Greek Myths* (A görög mítoszok természete). Hammondsworth, Penguin, 1974.

Koester, Helmut: *History, Culture and Religion of the Hellenistic Age* (A hellenisztikus kor történelme, kultúrája és vallása). Philadelphia, Fortress Press, 1982.

Kovacs, Maureen Gallery (ford.): *The Epic of Gilgamesh*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1989. (Magyarul: *Gilgames. Agyagtáblák üzenete*. Ékírásos akkád versek. Rákos Sándor fordítása. Kriterion, 1986.)

Kramer, Samuel Noah: *Mythologies of the Ancient World* (Az ókori világ mitológiái). Garden City, NY: Doubleday, Anchor Books, 1961.

Kramer, Samuel Noah: *Sumerian Mythology: A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B. C.* (Sumer mitológia: tanulmány a Kr. e. 3. évezred spirituális és irodalmi teljesítményéről). Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1961, 1972.

Kren, Thomas és Wieck, Roger S.: *The Visions of Tondal from the Library of Margaret of York* (Tundal látomásai Yorki Margit könyvtárából). Malibu, CA, The J. Paul Getty Museum, 1990.

Ladurie, Emmanuel Le Roy: *Montaillou: The Promised Land of Error* (Montaillou: A tévedések ígéretföldje). Ford. Barbara Bray. New York, G. Braziller, 1978. (Magyarul: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza*. Osiris, 1997.)

Lambert, Malcolm: *Medieval Heresy: Popular Movements from Bogomil to Hus* (Középkori eretnekség: mozgalmak Bogumiltól Husz Jánosig). New York, Holmes & Meier, 1977.

Lane Fox, Robin: *Pagans and Christians* (Pogányok és keresztények). New York, Knopf, 1987.

LeGoff, Jacques: *The Birth of Purgatory* (A purgatórium születése). Ford. Arthur Goldhammer. Chicago, University of Chicago, 1984.

LeGoff, Jacques: *Time, Work And Culture in the Middle Ages* (Idő, munka és kultúra a középkorban). Ford. Arthur Goldhammer. Chicago, University of Chicago Press, 1980.

Lurker, Manfred: *Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons* (Istenek, istennők, ördögök és démonok szótára). New York, Routledge and Kegan Paul, 1987.

Lurker, Manfred: *The Gods and Symbols of Ancient Egypt* (Az ókori Egyiptom istenei és szimbólumai). New York, Thames and Hudson, 1980.

McDannell, Colleen és Lang, Bernhard: *Heaven: A History* (A mennyország története). New Haven, Yale Unversity Press, 1988.

McGinn, Bernard: *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages* (Világvége-víziók: középkori apokaliptikus hagyományok). New York, Columbia University Press, 1979.

McManners, John: *Death and the Enlightenment: Changing Attitudes to Death Among Christians and Unbelievers in Eighteenth-Century France* (A halál és a felvilágosodás: a keresztények és a hitetlenek halálfelfogásának változása a 18. századi Franciaországban). New York, Oxford University Press, 1981.

McNeill, John T. és Gamer, Helena M.: *Medieval Handbooks of Penance* (Középkori vezeklési kézikönyvek). New York, Columbia University Press, 1938.

Marlowe, Christopher: *The Complete Plays* (Összes drámái). Szerk. J. B. Steane. Hammondsworth, Penguin, 1969. (Magyarul: Doktor Faustus tragikus históriája, in *Szentségtörők és mártírok. Drámák Kálnoky László fordításában.* Magvető, 1988.)

Melton, J. Gordon (szerk.): *The Encyclopedia of American Religions* (Az amerikai vallások enciklopédiája). „Religious Creeds." Detroit, Gale Research, 1987.

Meredith, Peter és Tailby, John E.: *The Staging of Religious Drama in Europe in the Later Middle Ages: Texts and Documents in English Translation* (A vallásos dráma színre vitele a késő középkori Európában: szövegek és dokumentumok angol fordításban). Ford. Rafaella Ferrari. Kalamazoo, Medieval Institute Publications, Western Michigan University, 1983.

Meyer, Marwin W. (szerk.): *The Ancient Mysteries: A Sourcebook, Sacred Texts of the Ancient Mediterranean World* (Az ókori misztériumok: forrásgyűjtemény az ókori mediterrán világ szent szövegeiből). San Francisco, Harper & Row, Perennial Library, 1986.

Migne, J. P. et al. (szerk.): *Encyclopedie Theologique* (Teológiai enciklopédia). Párizs, Chez l Editeur, 1845–1873.

Milton, John: *The Student's Milton* (Diákkönyvtári Milton). Szerk. Frank Allen Patterson. New York, Appleton-Century-Crofts, 1957.

Ovid: *The Metamorphoses* (Átváltozások). Ford. Horace Gregory. New York, Viking, Mentor, 1958, 1960.

Owen, D. D. R.: *The Vision of Hell: Infernal Journeys in Medieval French Literature* (A pokol víziója: infernális utazások a középkori francia irodalomban). New York, Barnes & Noble, 1971.

Owst, G. R.: *Literature and Pulpit in Medieval England: A Neglected Chapter in the History of English Letters and English People* (Irodalom és hitszónoklat a középkori Angliában. Az angol irodalmiság és az angol nép történetének egy elhanyagolt fejezete). Második, javított kiadás. New York, Barnes & Noble, 1966.

Panofsky, Erwin: *Gothic Architecture and Scholasticism: The Middle Ages*. New York, New American Library, 1974. (Magyarul: *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás.* Corvina, 1986.)

Patch, Howard Rollin: *The Other World: According to Descriptions in Medieval Literature* (A másvilág a középkori irodalomban található leírások szerint). Cambridge, Harvard University Press, 1950.

Pike, E. Royston: *Encyclopedia of Religion and Religions* (A vallás és a vallások enciklopédiája). New York, Meridian, 1958.

Plato: *The Dialogues of Plato* (Platón dialógusai). Ford. Benjamin Jowett. New York, Random House, 1937. (Magyarul: *Platón összes művei.* Európa, 1984.)

Platt, Rutherford Hayes: *The Lost Books of the Bible and the Forgotten Books of Eden* (A *Biblia* elveszett és az Éden elfeledett könyvei). New York, New American Library, Meridian, 1974.

Praz, Mario: *The Romantic Agony* (A romantikus gyötrelem). Ford. Angus Davidson. New York, Oxford University Press, 1970.

Pritchard, James B. (szerk.): *The Ancient Near East, vol. I, An Anthology of Texts and Pictures* (Az ókori Közel-Kelet, 1. k., szövegek és képek antológiája). Princeton, Princeton University Press, 1958.

Pritchard, James B. (szerk.): *The Ancient Near East, vol. II, A New Anthology of Texts and Pictures* (Az ókori Közel-Kelet, 2. k., szövegek és képek új antológiája). Princeton, Princeton University Press, 1975.

Rice, David G. és Stambaugh, John E.: *Sources for the Study of Greek Religion* (Források a görög vallás tanulmányozásához). New York, Scholars Press, 1979.

Robinson, James M. et al. (szerk.) *The Nag Hammadi Library in English* (A Nag-Hammádi-könyvtár angolul). 3. kiadás. New York, HarperCollins, 1988.

Russell, Jeffrey Burton: *The Devil: Perceptions of Evil from Antiquity to Primitive Christianity* (Az ördög: a gonosz felfogása az ókortól a kereszténység kezdeteiig). Ithaca, Cornell University Press, 1977.

Russell, Jeffrey Burton: *Lucifer: The Devil in the Middle Ages* (Lucifer: az ördög a középkorban). Ithaca, Cornell University Press, 1984.

Russell, Jeffrey Burton: *Mephistopheles: the Devil in the Modern World* (Mefisztó: az ördög a modern világban). Ithaca, Cornell University Press, 1986.

Russell, Jeffrey Burton: *The Prince of Darkness: Radical Evil and the Power of Good in History* (A sötétség fejedelme: a radikális gonosz és a jó hatalma a történelemben). Ithaca, Cornell University Press, 1988.

Russell, Jeffrey Burton: *Satan: The Early Christian Tradition* (A Sátán: a korai keresztény hagyomány). Ithaca, Cornell University Press, 1981.

Shakespeare: *The Complete Works of William Shakespeare.* Szerk. George Lyman Kittredge. Boston, New York, Chicago, Ginn & Company. (Magyarul: *William Shakespeare összes művei.* Európa, 1988.)

Shelley, Percy Bysshe: *Shelley's Poetry and Prose* (Shelley versei és prózája). Szerk. Donald H. Reiman és Sharon B. Powers. New York, Norton Critical Edition, 1977. (Magyarul: *A megszabadított Prometheus.* Móra, 1961.)

Smith, Morton: *Jesus the Magician* (Jézus, a varázsló). San Francisco, Harper & Row, 1978.

Snyder, James: *Medieval Art: Painting, Sculpture, Architecture, 4–14* Centuries (Középkori képzőművészet: festészet, szobrászat, építészet, 4–14. század). New York, Abrams, 1989.

Spenser, Edmund: *Edmund Spenser's Poetry: Authoritative Texts, Criticism* (Edmund Spenser költészete: hiteles szövegek, kritika). Szerk. Hugh McLean. New York, W. W. Norton, 1982.

Sullivan, Jack (szerk.): *The Penguin Encyclopedia of Horror and the Supernatural* (A borzalmak és természetfölötti erők Penguin-enciklopédiája). New York, Viking, 1986.

Swedenborg, Emanuel: *Heaven and Hell.* New York, American-Swedenborg Printing & Publishing Society, 1883. (Magyarul: *Menny és pokol látottak és hallottak szerint.* Kállai, Debrecen, 1993.)

Terpening, Ronnie H.: *Charon and the Crossing: Ancient, Medieval, and Renaissance Transformations of a Myth* (Kharón és az átkelés: a mítosz ókori, középkori és reneszánsz kori átváltozásai). Lewisburg, PA, Bucknell University Press, 1985.

Tristram, Philippa: *Figures of Life and Death in Medieval English Literature* (Az élet és a halál költői képei a középkori angol irodalomban). London, Paul Elek, 1976.

Van der Meer, F.: *Apocalypse: Visions from the Book of Revelation in Western Art* (A *Jelenések könyvé*nek víziói a nyugati művészetben). New York, Alpine Fine Arts Collection, 1978.

Vasari, Giorgio: *The Lives of the Artists: A Selection.* Ford. George Bull. New York, Penguin, 1971. (Magyarul: *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete.* Magyar Helikon, 1973.)

Vatter, Hannes: *The Devil in English Literature* (Az ördög az angol irodalomban). Bern, Svájc, Franke Verlag, 1978.

Vermeule, Emily: *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry* (A halál aspektusai a korai görög művészetben és irodalomban). Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1979.

Virgil: *The Aeneid.* Ford. Robert Fitzgerald. New York, Random House, 1983. (Magyarul: Vergilius: *Aeneis.* Kartal Zsuzsa fordítása.) Kozmosz Könyvek, 1987.

Voltaire, François Marie Arouet de: *Dictionnaire philosophique* (Filozófiai szótár). Párizs, Garnier, 1967.

Wakefield, Walter L. és Evans, Austin P.: *Heresies of the High Middle Ages* (Késő középkori eretnekségek). New York, Columbia University Press, 1969. Reprint: 1991.

Walker, D. P.: *The Decline of Hell: Seventeenth-Century Discussions of Eternal Torment* (A pokol hanyatlása: 17. századi viták az örök kínszenvedésről). Chicago, University of Chicago Press, 1964.
Warner, Marina: *Alone of All Her Sex: The Myth and Cult of the Virgin Mary* (Neméből egyedül: Szűz Mária mítosza és kultusza). New York, Vintage, 1983.
Weinstein, Leo: *The Metamorphoses of Don Juan* (Don Juan átváltozásai). New York, AMS Press, 1957.
Westfall, Richard S.: *Science and Religion in Seventeenth-Century England* (Természettudomány és vallás a 17. századi Angliában). Ann Arbor, University of Michigan, 1973.
Wolkstein, Diane és Kramer, Samuel Noah: *Inanna, Queen of Heaven and Earth: Her Stories and Hymns from Sumer* (Inanna, a menny és a föld királynője: sumer történetek és himnuszok). New York, Harper & Row, 1983.
Woolf, Rosemary: *The English Mystery Plays* (Az angol misztériumjátékok). Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1972. (Magyarul: *Akárki. Misztériumjátékok, mirákulumok, moralitások.* Európa, 1984.)
Young, Karl: *The Drama of the Medieval Church* (A középkori egyház drámája). Oxford, Claredon Press, 1967.

A KÉPEK FORRÁSJEGYZÉKE

Fekete-fehér felvételek

6. o.: 13. századi apokalipszis. 422. sz. kézirat, Bibliothèque Municipal, Cambrai, Giraudon/Art Resource, New York
18. o.: Mezopotámiai szobrocska. Louvre, Párizs, Giraudon/Art Resource, New York
18. o.: Nőalakot ábrázoló szobrocska. Vorderasiatische Sammlungen, Berlin, Marburg/Art Resource, New York
20. o.: Szobrocska Nippurból. Irak Múzeum, Bagdad, Scala/Art Resource, New York
28. o.: Asszír bronz Pazúzu. Louvre, Párizs, Giraudon/Art Resource, New York
36. o.: A „Perszephoné-festőnek" tulajdonított athéni kratér. A Metropolitan Museum of Art szíves engedélyével (Fletcher Fund, 1928.)
39. o.: Fekete alakos hidraábrázolás, Kr. e. 6. század. Leltári szám: E 701, Louvre, Párizs. A felvétel © Erich Lessing/Art Resource, New York
43. o.: Charon, szarkofág, 3. század, Museo Vaticano. A felvétel © Erich Lessing/Art Resource, New York
83. o.: *Szent Lajos és Kasztíliai Blanka zsoltároskönyve,* francia, 1223–1230. Ms. Lat. 1186.f.171. Bibliothèque Nationale, Párizs
86. o.: N. Bataille: *A földi vadállat és a tengeri vadállat.* Château Angers, Giraudon/Art Resource, New York
90. o.: Trieri apokalipszis. A korai keresztény kézirat Karoling-kori másolata. Ms.31.f.37R, Trier Stadtbibliothek, Németország

96. o.: *Staatsbibl Psalter,* München, 1.V.13.f.27, Marburg/Art Resource, New York

99. o.: Andrea da Firenze *Pokolra szállás* című festményének részlete. Sta Maria Novella, Firenze, Alinari/Art Resource, New York

104. o.: 12. századi bizánci mozaik. Duomo, Torcello, Velence, Alinari/Art Resource, New York

106. o.: Francia kézirat, 1510 k., M.646.f.69, The Pierpont Morgan Library, New York, © 1993

115. o.: Francia kézirat, 1400–1405 k. „Szent Ágoston és Isten városa". Bibliothèque Municipale, Boulogne, Giraudon/Art Resource, New York

119. o.: Oszlopfő. St. Julien-székesegyház, Tours, Garanger-Giraudon/Art Resource, New York

121. o.: Oszlopfő. St. Lazare-székesegyház, Autun, Lauros-Giraudon/Art Resource, New York

123. o.: A nyugati homlokzat timpanonja. St. Foy-székesegyház, Conques, Marburg/Art Resource, New York

124. o.: A nyugati homlokzat timpanonja. St. Foy-székesegyház, Conques, Marburg/Art Resource, New York

134. o.: A nyugati fal freskója. Church of St. Peter and St. Paul, Chaldon, Surrey. Royal Commission of the Historical Monuments of England, London

142. o.: *Klevei Katherina zsolozsmáskönyve.* M.917 f.105v., The Pierpont Morgan Library, New York

150. o.: Viking kő. Statens Historiska Museet, Stockholm, Werner Forman Archive/Art Resource, New York

154. o.: Hans Memling: *Utolsó ítélet.* Marburg/Art Resource, New York

166. o.: Elmei székesegyház. Elme, Németország, Marburg/Art Resource, New York

172. o.: Jean Colombe: *A Halál nyílvesszővel.* Bourges, Franciaország, M.677 f.245, The Pierpont Morgan Library, New York

173. o.: A három élő és a három halott. M.14, f.130v-131, The Pierpont Morgan Library, New York, © 1993

182. o.: Purgatórium. M.677 f.329, The Pierpont Morgan Library, New York, © 1993

183. o.: Hieronymus Bosch: *A purgatórium víziója.* Palazzo Ducale, Velence, Scala/Art Resource, New York

193. o.: William Blake: *Illusztráció az* Isteni színjáték*hoz.* Tate/Art Resource, New York

197. o.: Giotto *Utolsó ítélet* című festményének részlete. Scrovegni-kápolna, Németország, Marburg/Art Resource, New York

212. o.: Az idősebb Pieter Brueghel: *Pokolra szállás.* 1550 k. Albertina, Bécs, Marburg/Art Resource, New York

214. o.: Michelangelo: *Utolsó ítélet.* 1550 k. Vatikán, Sixtus-kápolna, Scala/Art Resource, New York

225. o.: *Theophilis.* Dániai Ingeborg zsoltároskönyve. Musée Condé, Chantilly, Ms. G/1695 f.35v., Giraudon/Art Resource, New York

240. o.: Giulio Romano: *Nimfa és szatír.* Palazzo del Te, Mantua. A felvétel © Erich Lessing/Art Resource, New York

273. o.: Joseph Thaddeus Stammel fafaragványa. Apátsági könyvtár, Admont, Ausztria. A felvétel © Erich Lessing/Art Resource, New York

334. o.: Auguste Rodin: Ugolino *A pokol kapui* című kompozícióból. Kunstgewerbemuseum, Zürich. A felvétel © Erich Lessing/Art Resource, New York

Színes felvételek

1\. TÁBLA: Egy angyal kulcsra zárja a pokol száját. Blois-i Heinrichnek, Winchester püspökének zsoltároskönyve. Bridgeman/Art Resource, New York

2\. TÁBLA: Francia Beatus-apokalipszis, M.644 f.152v., f.153. Pierpont Morgan Library, New York, © 1993

3\. TÁBLA: Limbourg fivérek: *A lázadó angyalok bukása. Les Très Riches Heures de Duc de Berry,* Chantilly, Musée Condé, Ms.65 f.64v., Giraudon/Art Resource, New York

4\. TÁBLA: Limbourg fivérek: *A pokol. Les Très Riches Heures de Duc de Berry,* Chantilly, Musée Condé, Ms.65 f.108., Giraudon/Art Resource, New York

5–6. TÁBLA: A J. Paul Getty Museum, Malibu, California gyűjteményéből. *Les Visions du Chevalier Tundal* (1474, feltételezett alkotója Simon Marmion). Tempera pergamenre, 36,3×36,2 cm. 87.MN.141 (Ms 30) f.13 v. (felül), f.17 (alul)

7–8. TÁBLA: A J. Paul Getty Museum, Malibu, California gyűjteményéből. *Les Visions du Chevalier Tundal* (1474, feltételezett alkotója Simon Marmion). Tempera pergamenre, 36,3×36,2 cm. 87.MN.141 (Ms 30) f.20 v. (felül), f.24 (alul)

9–10. TÁBLA: A J. Paul Getty Museum, Malibu, California gyűjteményéből. *Les Visions du Chevalier Tundal* (1474, feltételezett alkotója Simon Marmion). Tempera pergamenre, 36,3×36,2 cm. 87.MN.141 (Ms 30) f.24 v. (felül), f.30 (alul)

11\. TÁBLA: A Torcello-mozaik részlete. Velence. Scala/Art Resource, New York

12\. TÁBLA: A firenzei keresztelőkápolna részlete. Scala/Art Resource, New York

13\. TÁBLA: Giotto *Utolsó ítélet* című festményének részlete. Scrovegni-kápolna, Padua. Scala/Art Resource, New York

14\. TÁBLA: Francesco Traini *Pokol* című festményének részlete. Camposanto, Pisa. Scala/Art Resource, New York

15\. TÁBLA: Ismeretlen festő *Utolsó ítélet* című festményének részlete. Pinacoteca, Bologna. Scala/Art Resource, New York

16–17. TÁBLA: Orcagna *Pokol* című festményének két részlete. Santa Maria Novella, Firenze. Scala/Art Resource, New York

18\. TÁBLA: Luca Signorelli *Az elkárhozottak a pokolban* című festményének részlete. Duomo, Orvieto. Scala/Art Resource, New York

19\. TÁBLA: Michelangelo *Utolsó ítélet* című festményének részlete. Sixtus-kápolna, Vatikán. Scala/Art Resource, New York

20\. TÁBLA: Baciccia: *Diadal Jézus nevében.* Il Gesù-templom, Róma. Scala/Art Resource, New York

21\. TÁBLA: Jan van Eyck: *Utolsó ítélet.* The Metropolitan Museum of Art, Fletcher Fund, 1933 (33.92b)

22\. TÁBLA: Dieric Bouts: *Pokolra szállás.* Musée des Beaux Arts, Lille. A felvétel © Erich Lessing/Art Resource, New York

23\. TÁBLA: Hans Memling: *Utolsó ítélet* (jobb oldali tábla). Pomorskie Museum, Gdańsk. Scala/Art Resource, New York

24\. TÁBLA: Hieronymus Bosch: *A pokol.* Hercegi palota, Velence. Scala/Art Resource, New York

25\. TÁBLA: Hieronymus Bosch: *Utolsó ítélet* (jobb oldali tábla). Inv. 4D, Akademie der Bildenden Kunste, Bécs. A felvétel © Erich Lessing/Art Resource, New York

26\. TÁBLA: Hieronymus Bosch: *A szénásszekér* (jobb oldali tábla). Prado, Madrid. Scala/Art Resource, New York

27\. TÁBLA: Hieronymus Bosch: *A földi gyönyörök kertje* (jobb oldali tábla). Prado, Madrid. Scala/Art Resource, New York

28. TÁBLA: Az idősebb Pieter Brueghel: *A lázadó angyalok bukása.* Királyi Képzőművészeti Múzeum, Brüsszel. Scala/Art Resource, New York

29. TÁBLA: Az idősebb Pieter Brueghel: *Bolond Margit.* Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen. A felvétel © Erich Lessing/Art Resource, New York

30. TÁBLA: Herri met de Bles: *L'Inferno.* Hercegi palota, Velence. Scala/Art Resource, New York

31. TÁBLA: Jan Brueghel: *Orpheusz a pokolban.* Palatina, Firenze. Art Resource, New York

32. TÁBLA: Pieter Paul Rubens: *Az elkárhozottak.* Alte Pinakothek, München. Giraudon/Art Resource, New York

33. TÁBLA: Klevei Katherina zsolozsmáskönyve. M.945, f.105v., Pierpont Morgan Library, New York

34–35. TÁBLA: „Részegesek és buják a pokolban" és „Tolvajok a pokolban". *Le Trésor de Sapience,* Chantilly, Musée Condé, Ms. 146. Giraudon/Art Resource, New York

36. TÁBLA: *A Szűz breviáriuma.* Készült Rouenban. M.356 f.64, Pierpont Morgan Library, New York

37. TÁBLA: William Blake: *A szimóniás pápa.* (1825 k.) Tate/Art Resource, New York

38. TÁBLA: William Blake: *A Sátán fölveri a lázadó angyalokat.* Victoria and Albert Museum/Art Resource, New York

39. TÁBLA: William Blake: *Az utolsó ítélet.* The National Trust, Petworth House, Bridgeman Art Library/Art Resource, New York

40. TÁBLA: William Hogarth: *A Sátán, a Bűn és a Halál.* Tate Gallery/Art Resource, New York

41. TÁBLA: John Martin: *A bukott angyalok belépnek a Pandemóniumba.* Tate Gallery/Art Resource, New York

42. TÁBLA: Auguste Rodin: *A pokol kapui.* Musée d'Orsay, Párizs. Giraudon/Art Resource, New York

TARTALOM

Ördög és pokol! – fakadunk ki időnként, ha elönt bennünket az epe. Összetartozó fogalmakról van tehát szó, noha a szavak jelentésén nemigen szoktunk töprengeni. Legtöbbünk számára a pokol földmélyi, kopár, hideg, élettelen, vagy éppen túlzsúfolt, forró-jeges, elviselhetetlenül zajos, sírástól és fogak csikorgatásától hangos, rémalakoktól nyüzsgő hely. Így örököltük e képzeteket korról korra, nemzedékről nemzedékre a hozzátársítható purgatórium és a jóval kevésbé sokszínű, jellegzetes mennyország képzetével együtt.

Kötetünk szerzője, aki újságíró és egyben vallástörténész is, szakmáinak legfőbb két erényét, a tudományos alaposságot és a gördülékeny-szórakoztató előadásmódot ötvözve járja körül a pokol forrásvidékét. Mintegy négyezer év alvilág- és pokolelképzelését vonultatja fel, a mezopotámiai kezdetektől, Gilgamestől Samuel Beckettig gazdag irodalmi, filozófiai, történeti és képi anyaggal színesítve. Legvégül a pszichoanalízis, majd a narkotikumok keltette „mesterséges poklok" tematikáján túl felvillantja – a modern lélektan és a halálközeli élmények ismeretében – a pokol elhalásának, megszűnésének lehetőségét is, a vallásos és az ateista olvasók nézőpontját egyaránt figyelembe véve.

General Press

Ára: 3200 Ft

ISBN 978 963 9648 64 7
9 789639 648647

A POKOL TÖRTÉNETE

Alice K. Turner

General Press

Alice K. Turner

A POKOL TÖRTÉNETE

GENERAL PRESS